

MAAILMAST 2010

MAAILMAST 2010

RSR artiklite kogumik

Toimetajad
Andres Kasekamp, Rein Toomla, Karmo Tüür

Pühendatud Kaido Jaansonile
70. sünnipäeval

Selle kogumiku valmimiseks tegid koostööd kolm osapoolt – üliõpilasseltsi RSR vilistlased artikleid kirjutades, TÜ riigiteaduste instituut enamiku autorite koolitajana ja Eesti Välispoliitika Instituut kui innustaja ning raamatu väljaandmisega seonduvate rahaliste küsimuste lahendaja.

Autoriõigused artiklite autoritel 2010

ISSN 1736-9312

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee
Tellimus nr 162

SISUKORD

Andres Kasekamp, Rein Toomla. Eessõna	7
UURIMUSED	11
Toomas Alatalu. Baasidest baasideni ehk Kreml jääb endale truuks	13
Kaido Tee, Lauri Luht. Rahvusvaheliste suhete klassikaliste teooriate eesmärgid ennustamisel: tagasi tulevikku ja lakkamatu sõda või viimane inimene, ajaloo lõpp ja igavene rahu?	34
Taavo Lumiste. Külmast sõjast	66
Heiko Pääbo. Eesti-Vene identiteedikonflikti võimalikkusest: rahvuslike ajaloonarratiivide kokkusobimatus	84
Rein Ruutsoo. Baltimaade rahvarinnete välispoliitikast 1988–1989	112
Peeter Sookruus. Mõned sammud Eesti taasiseseisvumise teel	155
Rein Toomla. Kuhu ja kuidas paigutada Eesti rahvusvaheliste suhete süsteemis?	182

PERSONALIA	209
Kaido Jaanson. Juan Linz ja eestlane Aleksander Kesküla ...	211
Juan Linzi kiri Kaido Jaansonile	240
Tanel Pedaru, Karmo Tüür. Intervjuu Kaido Jaansoniga	243
Kaido Jaansoniga sahtli servast.....	251
Allan Alaküla. Õpetaja ordenid.....	254

EESSÕNA

Andres Kasekamp

Tartu Ülikooli riigiteaduste instituudi juhataja,
Eesti Välispoliitika Instituudi direktor

Rein Toomla

Tartu Ülikooli riigiteaduste instituudi lektor,
RSR-i vilistlaskogu esimees

Rahvusvahelistest suhetest kirjutamine ei tähenda ainult informeerimist. Eks ole ka teavitamine vajalik, kuid kui maailma asjadest kirjutatakse ainult stiilis “mis kuskil juhtus”, siis kõige tõenäolisemalt selliste kirjutajate kodumaa ise rahvusvahelistes suhetes ei osale.

Eesti kuulub rahvusvaheliste suhete süsteemi uuesti juba paarkümmend aastat. See eeldab, et iga meie tehtud välispoliitiline otsus mõjutab mingil määral kogu kooslust, mille liikmed me oleme. Niisugune staatus omakorda lausa nõuab, et me ei analüüsiks maailma vandliluust tornis elades, vaid iga meie kirjapandud arusaam hakkab ühel või teisel moel mõjutama tehtavaid otsuseid ja selle kaudu ka tegelikku poliitikat. Ta mõjutab avalikkuse arusaamu, otsustajate väärtushinnanguid ning otsuseid endid.

Seda ei maksa häbeneda – ei ole mingit tarvidust põgeneda vabanduse taha, et – oh, mis nüüd meie! Kui meil on olemas teadmine mingist valdkonnast, mis läheb meie inimestele tugevalt korda, siis on meie kohus ka ütelda, et kõige õigem käitumisviis on just nii- ja mitte teistsugune.

Kuid kõigeks on vaja ettevalmistatust. See on võimalik päris mitmel moel. On olemas akadeemiline õpe rahvusvahelistest suhetest, inimeste huvist väljakasvanud arutelud maailma paremaks mõistmiseks ja riigi tegevus selgitamiseks oma kodanikele, miks ta on just niimoodi käitunud.

Käesolevasse kogumikku koondatud artiklid on pühendatud Kaido Jaansonile 70. sünnipäevale. Tema näol on tegemist inimesega, kes on õnnelikul kombel suutnud ühendada kõik eespool mainitud suundumused.

Kaido Jaanson on pea nelja aastakümne jooksul õpetanud Tartu Ülikooli ajaloo ja politoloogia osakonnas nii rahvusvaheliste suhete ajalugu kui ka teoreetilisi seisukohti nende suhete tõlgendamistest.

Rahvusvaheliste Suhete Ring on olnud kohaks, kus üliõpilaste huvi on toonud neid kokku arutamaks, mis on maailmal viiga ja kuidas seda mõistlikumaks teha. Kaido Jaanson on olnud ringi üks asutajaid pea viiskümmend aastat tagasi ning hiljem, 1980. aastatel, ka akadeemiline juhendaja.

Kuulumine Presidendi Akadeemilisse Nõukogusse aastatel 1997–2006 andis võimaluse pakkuda riigipeale võimalikke lahenduskäike Eesti riigi esindamisel rahvusvahelisel tasandil. Kindlasti sai president Nõukogu arvamustest tuge ka oma tegevuse selgitamisel kodanikkonnale. Kogumikus avaldatud artiklite autorid on kõik olnud seotud Tartu Ülikoolis tegutseva Rahvusvaheliste Suhete Ringiga. Lõviosa neist on olnud ka Kaido Jaansonile õpilased või kolleegid.

Kirjutatu jaguneb kahte ossa.

Esiteks, akadeemilised kirjatööd.

Toomas Alatalu (Euroülikool) vaatlleb oma artiklis Venemaa Föderatsiooni baaside poliitikat, keskendudes ennekõike Gruusiale/Georgiale ning leides, et NSV Liidu aegne imperialistlik arusaam on küll omandanud teistsuguse värvingu, kuid pole kuhugi kadunud.

Lauri Luht ja Kaido Tee (Siseministerium) kontrollivad kahe mõjuka rahvusvaheliste suhete tõlgendamise traditsiooni prog-

noosimisvõimet ja jõuavad järeldusele, et nii neorealismil kui ka neoliberalismil on mõlemal selleks arvestatavad võimalused, kuid lõplikult paneb asjad paika ikkagi ajalugu, mille käigus selgub ühe või teise mudeli eelistatus.

Taavo Lumiste (Kaitseministerium) arutleb Külma sõja üle, tuginedes peamiselt J. L. Gaddise seisukohtadele ning püüdes nende abil tulevikku vaadata. Tema lõpptulemus on pessimistlik – kui 20. sajandi Külma sõja aluseks oli ideoloogiline vastasseis, siis 21. sajandil võtavad selle koha üle majanduslikud ja religioossed erinevused, mis võivad muutuda ka vastasseisudeks.

Heiko Pääbo (Tartu Ülikool, Euroopa kolledž) võrdleb oma uurimuses Eesti ja Vene tänapäeva ajalooõpikutes sisalduvaid rahvuslikke narratiive. Lõpptulemusena väidab autor, et post-imperiaalses ruumis on kõrge potentsiaal identiteedikonfliktiks, sest ühiselt jagatud ajalugu tajuvad ja interpreteerivad eri rahvad eri moodi. Vene ajaloonarratiivi presenteeritud käsitlus tekitab vastuolusid Eesti rahvusliku ajaloonarratiiviga. Viimane loob arusaama, et Venemaa on agressiivne imperialistlik riik, mis rikkus Eesti normaalsel ajaloolisel arengul, proovides teda välja lõigata tavapärasest ajaloolisest ruumist – Euroopast.

Rein Ruutsoo (Tallinna Ülikool, riigiteaduste instituut) analüüsib oma artiklis Baltimaade rahvarinnete kujunemist välispoliitikat teostavateks institutsioonideks ja järeldab, et rahvuslikku eliiti koondavad rahvarinded suutsid just oma paindlikkuse ja avatuse tõttu areneda väga kiiresti mitmekihiliseks (kohati võimaliku poliitilise ilmega) tegevusstruktuurideks. Tänu ajaloolistele sidemetele ning muudele eripäradele etendas Baltimaade välissuhtluses Skandinaavia maadega kesksel rollil just Eestimaa Rahvarinne.

Peeter Sookruus (Kultuuriministerium) pöörab oma mälestuslikus artiklis tähelepanu Eesti taasiseseisvumise paarile tahule ning rõhutab protsesside kujundamise mitteformaalse raamistiku kaudu toonase võimustusüsteemi üldiseid muutusi.

Rein Toomla (Tartu Ülikool, riigiteaduste instituut) proovib oma artiklis ühendada tänapäevased arusaamad rahvusvaheliste suhete

süsteemist tegeliku Eesti ajalooga, võttes vaatluse alla meie esiajaloo ja keskaja. Järeldusena leiab ta, et hoolimata süsteemiteooria rangetest raamidest on Eesti alal eksisteerinud riikide tegevust rahvusvahelisel areenil võimalik analüüsida mõnevõrra laiemas kontekstis, kui seni on tehtud.

Kogumiku teine osa käsitleb vahetumalt Kaido Jaansonitegevust. Kõigepealt avaldame uuesti tema 2002. aastal *Akadeemia* veebruarikuu numbris ilmunud artikli Juan Linzi ja Aleksander Kesküla sidemetest. Seejärel publitseerime Juan Linzi kirja Kaido Jaansonile. Pärast seda järgneb intervjuu Jaansoniga ning eri aegadel tema sulest Pärnu Postimehes ilmunud valik aforisme. Allan Alaküla kirjutab selle osa lõpetuseks Kaido Jaansonist kui õppejõust.

UURIMUSED

BAASIDEST BAASIDENI EHK KREML JÄÄB ENDALE TRUUKS

Toomas Alatalu

Pole kahtlustki, et Eesti, nagu ka Läti, Leedu ja Soome elanikele – kui piirduda hakatuseks vaid meie lähiümbrusega – kannab sõnapaar “välisriigi sõjaväebaas” negatiivset sõnumit, selget ohumärki, sest võõrvägede kohaletoomine (1939. a), nende kohalolek (1994. a-ni) seondub kohe pealesurutud võõrvõimu ja poolesajandilise okupatsiooniga. On omamoodi imetusväärne lisada, kuidas rahvas tunneb eksimatult ära ja talletab mällu peamise (ohu allika), sest kuigi sõjaväebaasi(de) loomine võõrsil oli vaid üks detail/paragrahv pikkades ja kõlavanimelistes lepingutes, on need lepingud avalikkuses ja ka asjatundjate hulgas tuntud eeskätt kui baaside lepingud. Nii on läinud “Vastastikuse abistamise paktiga Eesti Vabariigi ja N.S.V. Liidu vahel”, mis sõlmiti 28. septembril 1939 Moskvas, analoogilise tiitliga NSV Liidu – Läti paktiga 5. oktoobrist 1939 ja NSV Liidu – Leedu paktiga 11. oktoobrist 1939. Sellesse rivvi tuleb lisada ka 2. detsembril 1939 Moskvas allakirjutatud “Dogovor o vzaimopomošči i družbe meždu Soveckim Sojuzom i Finljandskoj Demokratičeskoj Respublikoj” elik Stalini-Molotovi leping olematu ja ka tekkimata jäänud Puna-Soome riigiga – ajaloos rohkem tuntud kui Otto Kuusineni juhitud Terijoki valitsus –, mis jäi küll ellu viimata, ent milles Soomelt nõutud Hanko poolsaar sõjamereväebaasi loomiseks (vt Izvestija, Moskva, 4 dekabrja 1939 g.) läks Talvesõja lõpetanud 12. märtsi 1940. aasta Moskva rahulepinguga ikkagi NSV Liidule. Teisiti ei saa nende doku-

mentide mäletamisega ollagi, sest paktide/lepingute kuri iva sai kohe selgeks – algul nõuti ja saadi baasid, siis tulid “valimised” ning seejärel võõras võim ja inimvaenulik süsteem.

Samas on riike ja rahvaid, kes ei tee välisriikide sõjaväebaasidest probleeme, ehkki on ise pidanud võõrvägesid “võõrustama” (suurte sõdade ajal ei küsi tugevamad kelleltki sisenemiseks luba!), kuid lühikest aega ja n-ö võrdselt ülejäänutega tol ajaloo perioodil. Sõjaliste eelpostide (sõjaväebaaside) loomine võõral territooriumil on teada juba Peloponnesose sõdade ajast (Harkany 1989: 2), ka mõni tänapäeval kasutatav baas on olnud aastasadu elik temaga ollakse harjutud või võetakse kui paratamatust (nt Suurbritannia baas Gibraltaril). Pärast dekoloniseerimist on välisbaasid olnud sageli korraliku sissetuleku allikaks lähiümbruse inimestele (Prantsuse baasid Aafrikas), mistõttu ei teki küsimustki nende likvideerimisest. Elik – sõjaväebaasil võõrsil ja sõjaväebaasil võõrsil on suur vahe.

Käesoleva artikli käsitlusobjektiks on välisriikide sõjaväebaasidega seotud ja rahvusvahelist tähelepanu pälvinud probleemid alates Teise maailmasõja puhkemisest praeguseni. Kuna maailmasõja tulemusena kaeti suur osa Euroopast, Aasiast ja Aafrikast sõjaväebaaside võrguga, siis on tähelepanu keskmes Külma sõja järgne periood ja need välisriikide sõjaväebaasid, milledes n-ö vastuvõtva riigi valitsused ja rahvad on näinud ohtu omaenda eksistentsile. Sealjuures on iga juhtumit pea alati saatnud suurem või väiksem propagandasõda nii asjaosaliste kui ka kolmandate riikide osalusel, mis teeb baasi tegeliku rolli selgitamise raskeks.

Igal juhul on asjakohane meenutada, et välismaiste sõjaväebaaside likvideerimise teema tõstjaks ja propagandistiks oli nn mitteühinemisliikumine (NAM, *Non-Aligned Movement*, asutatud 1961 Belgradis Josip Broz-Tito, Jawaharlal Nehru, Gamal Abdel Nasseri, Ahmed Sukarno, Kwame Nkrumah jt, kokku 25 riigi- ja valitsusjuhi poolt. 2010. a kuulub NAM-i 118 riiki pluss 17 vaatlejat), mis Aasia ja Aafrika, hiljem ka mõnede Euroopa ja paljude Ladina-Ameerika riikide ühendusena nõudis loomisaastatel –

vastukaaluks NATO-le ja Varssavi blokile – oma ridadesse astujailt välismaiste sõjaväebaaside mitteomamist. Nõue, millest pea kohe loobuti, sest muidu poleks NAM-i pääsenud näiteks Kuuba – tema territooriumil on USA mereväebaas Guantanamo (Bay) ajast (1903), mil saar oli USA vägede kontrolli alla ja USA dikteeris Kuubale seadusi, k.a täiendused (Platti parandus) põhiseadusesse. Välismaiste sõjaväebaaside käsitlemise keerukust näitab ka tõik, et kui NAM-i esimesel tippkohtumisel Belgradis kuulutati kõik välismaal ja eriti vastutahtsi loodud baasid riikide suvereniteedi oluliseks rikkumiseks ja lubati “piiramatu toetust” nende likvideerimiseks (Dviženije neprisojedinenija 1975, s 69–70), siis NAM-i kolmandal tippkohtumisel 10. septembril 1970 Lusakas 53 riigi- ja valitsusjuhi poolt vastuvõetud deklaratsioonis defineeriti välismaiste sõjaväebaaside vastalisust vaid “suurriikide konfliktide ja koloniaalse ning rassilise rõhumise kontekstis” (deklaratsiooni punktis 12 olev kogu sõnum, millele praegu kui NAM-i seisukohale osundatakse, kõlab originaalis järgmiselt: “*Opposition to the establishment of foreign military bases and foreign troops on the soil of other nations in the context of great powers conflicts and colonial and racist oppression*”. Declaration 1970.)

Sellest piisas vallandamiseks võitlust konkreetse baasi vastu ja Guantanamo sai ülal mainitud seepärast, et märtsist 1959 oli loosung “USA väed Guantanamo välja” üks peamisi vasakjõudude ja sotsialismileeri globaalses Ameerika-vastases propagandas. Nagu seda olid ka kampaaniad USA tuumarelvi kandvate laevade sisenemise vastu Jaapani sadamatesse (alates 1960. a) ning nõuded likvideerida USA tuumapomme kandvad baasid ja raketibaasid NATO liikmesmaades (1970-ndatel alanud lihavõtetemarsid jmt Inglismaal, Lääne-Saksamaal ja aastast 1995 Saksamaal).

VABAKS SOTSIALISMIST JA VÕORSÕJAVÄEBAASIDEST!

Sotsialismi kokkuvarisemise järel saab välismaiste sõjaväebaaside likvideerimise eest peetava võitluse peatandriks endine sotsialismileer ise, mis tuletas karmilt meelde, et leeri kooshoidmine sõltus jõust ja jõu kohapealsest kehastusest sõjaväebaaside näol.

Tegelikult tõusis probleem sellest, et kuigi NSV Liidu järglase rolli 1991. aastal asunud Venemaa Föderatsioonil tuli jääda nõusse endiste liiduvabariikide iseseisvumisega, üritas ta säilitada ja jätta enda käsutusse nende territooriumitel paiknevad endised Nõukogude armee baasid. Mõistagi ajendatult soovist mõjutada tulevikus nende uute riikide poliitikat, milleks eriti suuri võimalusi pakkus baasi asumine mõne rahvusvähemuse kompaktses asumiskohas.

Separatismi küllaltki jultunud otsene või kaudne toetamine Moskva poolt sai – tulenevalt eurohärrade traditsioonilisest järeleandlikkusest Kremli iga teise kõvema sõna puhul – Euroopa julgeolekule probleemiks mõni aeg hiljem. Esialgu – 1990.–1991. aastal – toodi tulenevalt suurriikide kokkulepetest ja Ida-Euroopa uute võimude taotlusel ära ning likvideeriti Nõukogude armee baasid Poolas, Tšehhoslovakkias ja Ungaris ning lõpetati Varssavi Lepingu Organisatsiooni tegevus. Samal ajal toimus kahe Saksamaa ühendamine seisus, kus Ida-Saksamaal asusid jätkuvalt Nõukogude armee väeosad. Nende lõplik äratoomine – koos Poolas seda protsessi toetanud struktuuride töö lõpetamisega – langes suvele 1994 elik toimus samal ajal Venemaa Föderatsiooni (VF) vägede lahkumisega Eestist ja Lätist 31. augustil 1994. Leedust olid väed lahkunud ja baasid likvideeritud aasta varem. Venemaa tuumaallveelaevade baas Paldiskis suleti septembris 1995, raadiolokatsioonibaas Skrundas (Lätis) augustis 1998. Venemaa väed viidi Balti riikidest välja küll selge viivitamisega, kuid Balti riigid ise taotlesid visalt sõlmitud kokkulepete täitmist ja kogu protsess oli ka lääneriikide valitsuste ning avalikkuse pideva tähelepanu ja kontrolli all.

Moskvale Balti riikides tehtud ajalisi mööndusi põhjendati vajadusega anda Venemaale aega asumaks eeskätt kogu NSV Liidu tuumarelvarsenali valdajaks (praktiliselt tähendas see USA-ga kooskõlastatud ja viimase toetatud tuumarelvade ja nende kandjate äratoomist Ukrainast, Valgevenest, Kasahstanist Venemaale). Suure poliitika plaanis viidi see protsess lõpule lääneriikide survele sõlmitud Venemaa-Ukraina sõpruse, koostöö ja partnerluslepingu allakirjutamisega 31. mail 1997, millele oli eelnenud NATO-Venemaa aluslepingu sõlmimine (27. mail 1997) ja Venemaa-Ukraina leping Musta mere laevastiku jagamise kohta koos Sevastopoli mereväebaasi jagamisega kaheks (28. mail 1997) ning millele järgnes Ukraina-NATO harta sõlmimine (9. juuli 1997).

Võib väita, et Ukraina pärast peetud võitluse käigus jäi lääneriikide tähelepanu alt välja see, kuidas Moskva oskas enda kätte jätta endised Nõukogude armee baasid Moldovas ja Georgias. Ehkki – erinevalt Vene vägede väljaviimisest Balti riikides – oli Moldovas ja Georgias 1991.–1993. aastal toimuv (sõjad!) pidevalt rahvusvaheliste organisatsioonide ja aastast 1993 koguni ÜRO Julgeolekunõukogu päevakorras. Tegelikult jätkus seda tähelepanu kogu Lõuna-Kaukaasiale, sest Armeenia ja Aserbaidžaan pidasid 1988–94 samuti mitmes laines käinud sõda Mägi-Karabahhia pärast, milles osalesid ka Nõukogude armee ja Venemaa Föderatsiooni kohapeal asuvad väeosad, kuniks Aserbaidžaan valitsus – pärast Venemaa üksuste Armeenia poolt kaasalöömise tuvastamist Khojalys – nõudis kõigi VF vägede lahkumist oma territooriumilt mais 1993. (Venemaal lubati edasi rentida vaid oma radarijaama Gabalas, mis sai hiljem tuntust seoses USA püüdurakettide Ida-Euroopasse paigutamise plaaniga). Nagu teada, kaotas Aserbaidžaan seejärel sõja ja suure osa oma territooriumist.

VF sõjaväebaasid Georgias ja Moldovas asusid – erinevalt Armeenist ja Aserbaidžaanist – rahvusvähemuste kompaktsel asumis-

aladel¹ ning teades Moskva koloniaalpoliitikat, polnud raske ette näha võimalust nende sõjaväebaaside muutumiseks kohaliku separatismi ja konservatismi kantsideks. Samuti vahendiks sisepoliitilises võitluses. Eriti selgelt tuli see välja Georgia puhul – kui taasiseisvunud Georgia esimene president Zviad Gamsahurdia nõudis Nõukogude armee väeosade lahkumist (Konflikty v Abhazii i Yužnoj Osseetii 2008, s. 52–53) ning toonane Georgia Ülemnõukogu kuulutas, et tegu on okupatsioonivägedega (Vashakmadze 2005: 147), siis teiseks presidendiks tõusnud ja kodusõtta sattunud Eduard Ševardnadze sõlmis 9. oktoobril 1993 oma võimu päästmiseks lepingu VF relvajõudude kaheaastase kohalviibimise kohta Georgias. Järgmisel päeval – 10. oktoobril 1993 teatati Georgia ühinemisest Sõltumatute Riikide Ühendusega (SRÜ), otsus, mille Georgia parlament ratifitseeris 1. märtsil 1994. Vahetult enne seda sündis Georgia ja Venemaa Föderatsiooni sõpruse, heanaaberlike suhete ja koostöö leping, millele Tbilisis 3. veebruaril 1994 andis allkirja VF president Boriss Jeltsin. Selles lepingus pole baasidest juttu, kuid on kirjas, et ei ühineta sõjaliste liitudega, mis on teise lepinguosalise vastu. Ohjad haaranud Moskva aga surus edasi ja 15. septembril 1995 andsid E. Ševardnadze ja Tbilisisse rutanud Venemaa peaminister Viktor Tšernomõrdin allkirjad ehtsale baaside lepingule, mis lubas Venemaal kasutada nelja sõjaväebaasi (Vazianis, Bathumis, Gudautas, Akhalkalakis) 25 aasta jooksul. (Alatalu 2009: 111–112.)

Baaside leping mainib ka mõlema riigi kuulumist Moskva poolt 1992. aastal asutatud Kollektiivse Julgeoleku Lepingu Organisatsiooni (Georgia liitus sellega 9. detsembril 1993, Aserbaidžaan oli teinud sama 24. septembril 1993), kuid toona oli KJLO (ingl CSTO) suuresti paberil ning aprillis 1999 Georgia ja Aserbaidžaan

¹ Kehtis ka Eesti kogemustest teada reegel – NSV Liidu riigipiiri äärsete baaside abipersonalina kasutati mittepõlisrahvuse liikmeid. Georgia puhul tasub teada, et Akhalkalaki baas asus kohas, kust 1944. a deporteeriti türklased ja asemele toodi armeenlased.

lahkusid sellest, jättes pikendamata oma kuuluvust sinna ehk täites KJLO põhikirjas sääraseks võimaluseks ettenähtud juriidilist protseduuri. Küll aga andsid E. Ševardnadze ja H. Alijev lahkumisest teada NATO 1999. aasta Washingtoni tippkohtumise eel, mis mõistagi oli selge poliitiline sõnum riikide geopoliitilise asendi muutmiseks.

Täpsuse huvides tuleb lisada, et antud loetus, nagu ka muudes Georgia seda probleemi puudutavates dokumentides pole mainitud Tshinvalis (Lõuna-Osseetia) asuvat Venemaa sõjaväebaasi, mille ründamine ja Venemaa rahuvalvaja(te) tapmine 8. augustil 2008 oli peamiseks ettekäändeks Venemaa agressioonil Gruusiasse. Venemaa väeosa jätmiseks Lõuna-Osseetiasse leppisid E. Ševardnadze ja B. Jeltsin kokku 24. juunil 1992 Dagomõsis ja 6. detsembril 1994 nimetati see väeosa Venemaa, Georgia, Põhja-Osseetia, Lõuna-Osseetia ja OSCE esindajate poolt allakirjutatud dokumendiga ümber “Venemaa rahutagajateks”. Moskva taktika seisnes algusest peale selles, et hoida otsused OSCE raames lahus ÜRO omadest, mis sobis ka lääne suurriikidele, keda mägede vahele peidetud Lõuna-Osseetia huvitas vähe.²

ÜRO Julgeolekunõukogu resolutsioon nr 934 oli teinud Venemaa vägedest Abhaasias “rahutagajad” veelgi varem – 30. juunil 1994, ehkki eelnevalt oli lääne pealinnades kogu aeg väidetud, et pole võimalik olla “rahutagaja” naaberriigis. Nn Jeltsini doktriin, milleks peetakse veebruaris 1993 kõlanud Venemaa presidendi ametlikku pöördumist ÜRO poole, et too annaks Moskvale õiguse toimida “rahu ja stabiilsuse garandina endise NSV Liidu aladel (vt

² On tunnuslik, et Z. Brzezinski ja P. Sullivani esinduslikus 860-leheküljelises kogumikus jagub materjali Georgia-Abhaasia, Mägi-Karabahhi jt konfliktipiirkondade kohta, ent pole ridagi Lõuna-Osseetiast. Vt: Russia and the Commonwealth of Independent States. Documents, Data, and Analysis. Eds. Z. Brzezinski, P. Sullivan. The Center for Strategic and International Studies. Armonk. New York, 1997.

L. Gelb. Yeltsin as Monroe. *New York Times*, March 7, 1993), hakkas kehtima.

Siiani juhikuulekust üles näidanud Georgia parlament mitte ainult ei keeldunud baaside lepingu ratifitseerimisest, vaid hoidis ka järgmistel Ševardnadze võimuaastatel Vene vägede väljaviimise teema üleval, võttes vastu kolm resolutsiooni (2. okt 1996, 18. juuli 2001, 26. aug 2002), mis nõudsid Venemaa baaside likvideerimist, ent vastavat tegutsemist oodati ... president Ševardnadzelt. Raske öelda, kas nende poliitmängude autorite hulka kuulus ka "rebaseks" kutsutud Ševardnadze ise. Igal juhul on selge, et välditi konflikti muutumist rahvusvaheliseks, taktika, mis erines kardinaalselt Balti riikide omaaegsest ning Georgia järgmise presidendi ja järgmise parlamendi käitumisest.

Vahepeal olid toimunud olulised muutused ka end sõltumatuks kuulutanud Moldova Transnistria piirkonnas (Pridnestrovskaja Moldavskaja Respublika) asuva Venemaa 14. armeega. Ehkki Moldova parlament oli augustis 1993 loobunud SRÜ-ga liitumise lepingu ratifitseerimist, andsid veebruaris 1994 toimunud uued valimised uue jõudude vahekorra ja 8. aprillil 1994 Moldova parlament ratifitseeris lepingu. Ilmselt pole ammendavat vastust sellele, miks Kreml järgmisele sammule läks, ent Venemaa vägede Saksamaalt, Poolast ja Baltikumist väljaviimise sabas kirjutasid Venemaa peaminister Viktor Tšernomõrdin ja Moldova peaminister Andrei Sangheli 21. oktoobril 1994 alla lepingu, millega Moskva lubas viia kolme aasta jooksul oma väed Moldovast (loe: Transnistriast) välja. Peatselt ilmnes, et tekstis olnud märkus – "väljaviimine toimub mõlema riigi seaduste kohaselt" – andis Moskvale võimaluse deklareerida, et leping tuleb ratifitseerida Riigiduumas ja selle liikmed teatasid kärmelt, et nad seda ei tee. Nii osutus surnult sündinud lepingu ainsaks tulemuseks see, et Venemaa 14. armee asemel hakati rääkima Venemaa vägede operatiivgrupist. Erinevalt Georgiast pole aga Moldovas asuvatest Venemaa vägedest praeguseni saanud "rahutagajaid", sest Chişinău on tõrjunud kõik Moskva vastavad üritused. Samuti pole läänes leidnud ametlikku aktsep-

teerimist Moskva katsed kujutada 1500-mehelist sõjaväeosa üksnes relvalao ja selle valvajatena.

Hoolimata sellest, et Moskva alluvusse tagasilipsanud Georgia ja Moldova toonased liidrid sõlmisid vastandlikud lepingud Venemaa baaside kohta, polnud raske märgata, et sõltumata perspektiividest soosis Venemaa vägede kohalolek separatistlike režiimide tugevne-mist. Transnistrias organiseeriti märtsis 1995 rahvahääletus, mille põhjal 91% elanikest olevat toetanud 14. armee edasijäämist piirkonda. 1996. aastal toimusid nii Lõuna-Ossetias, Abhaasias kui ka Transnistrias "valimised." Kui lisada sellele separatistide selja taga olnud Kreml kaks sõda (1994–1996, august 1999–2005) Tšetšeenias, vastukäigud Euroopa Liidu ja NATO ittalaenemisele, ühepoolne sekkumine Jugoslaavia sõtta (kevad 1999), siis oli läänel piisavalt põhjust 1999. aasta teisel poolel Moskvale tema kohustusi ja täitmata lubadusi meelde tuletada. Vastavaks kohaks said novembris 1999 Istanbulis toimunud Euroopa tavarelvajõudude lepingu konverents (*Conference of the State Parties to the Treaty of Conventional Armed Forces in Europe*, muide, selle lepingu 1996. a lisa – *Amended Treaty* – alusel sai Venemaa õiguse suurendada relvastust Balti riikide ja Tšetšeenia naabruses – T. A.) ning OSCE tippkohtumine. Viimase põhidokumendis andis Moskva lubaduse (tippkohtumisel osales president B. Jeltsin, ent allkiri dokumendi all kuulub välisminister Igor Ivanovile) viia "Venemaa väed Moldova territooriumilt ära 2002. aasta lõpuks". Selle kõrval tervitas tippkohtumine üksnes "läbirääkimisi Venemaa sõjaväe vahendamiseks Georgias" – seda tulenevalt E. Ševardnadze ja Kreml poliitmängudest. Tavaliselt Moldova kõrval märgitav – Venemaa lubas ära tuua väed ka Georgiast 2003. aastaks – on kirjas hoopis Euroopa tavarelvastuse kohta käivas 19. novembril 1999 vastuvõetud lõppakti lisas. Selles Venemaa lubas 1) vähendada oma sõjatehnikat "Georgia territooriumil" kindlate kogusteni "mitte hiljemaks kui 31. detsember 2000"; 2) samaks tähtjaks ära viia sõjatehnikat "Venemaa sõjaväebaasidest" Vazianis, Gudautas ning Thbilisis asuvast remonditöökojast; 3) 1. juuliks 2001 laiali saata ja ära viia "Venemaa sõjaväe-

baasid” Gudautas ja Vazianis. Georgia aga tagas 4) Venemaale õiguse oma relvastuse “ajutiseks paigutamiseks” Venemaa sõjaväebaasidesse Batumis ja Akhalkalakis. Ühisavalduse viimases punktis lubasid mõlemad pooled 5) “2000. aasta jooksul” lõpetada läbirääkimised Batumis ja Akhalkalakis asuvate Venemaa sõjaväebaaside ja “Georgia territooriumil olevate Venemaa sõjaväeobjektide (*military facilities*) ajalise kestuse ja tegutsemise üle”. (www.osce.org/documents/mcs/1999/11/4050/_en.pdf.) Nagu tekstist näha, lubati Georgias asuvate erinevate baaside kohta erisuguseid asju ning lõpuks midagi ebamäärast ka kogu Georgia territooriumil oleva kõige võõra kohta. Venemaa diplomaatile tüüpiliselt oli püsti ka šantaaž – vahetult enne kogunemist Istanbulis korraldati Abhaasias (3. oktoobril) presidendivalimised ja rahvahääletus, mis tipnes 12. oktoobril 1999 Abhaasia Vabariigi riikliku sõltumatuse akti vastuvõtmisega. Selles dokumendis kinnitati 26. novembril 1994 vastuvõetud Abhaasia põhiseaduse kehtivust, ent akt ise ei sisaldanud viidet põhiseadusega koos tehtud avaldusele Abhaasia-Georgia liitriigi võimalikkusest – separatistid viisid oma projekti uuele tasandile. Mõistagi kuulutas Istanbuli suurkohtumine Abhaasias toimunud valimised ja referendumi “vastuvõtmatuks ja ebaseaduslikuks”. Mis aga puutub Lõuna-Osseetiasse, siis sealne režiim korraldas samal aastal vaid kohalikud valimised (12. mail 1999), mis häiris muud maailma vähe. Sestap soovis Istanbuli deklaratsioon vaid lahenduse otsimise jätkamist Lõuna-Osseetias. Tbilisi-Tshinvali suhetes järgnes suhteline vaikus, kuniks Rooside revolutsioon likvideeris mais 2004 (kolmanda) separatismi pesa Adžaarias, mis pani Lõuna-Osseetia ja Abhaasia mõtlema tulevikule.

Jääb lisada, et Istanbuli CFE konverentsi lõppakti üheks lisaks on ka Moldova ühepoolne avaldus selle kohta, et Moldova põhiseadus ei luba mingisugust välisvägede ajutist paigutamist oma territooriumile.

SUUR MÄNG BAASIDEGA JA SÕDA

Nagu teada, tekkis pärast New Yorgi kaksiktornide ja Pentagoni rünnakuid 11. septembril 2001 kiiresti USA ja Venemaa ühisrinne võitluseks rahvusvahelise terrorismiga, mis üsna peatselt asetas uudsesse valgusesse mitmed välismaal asuvad sõjaväebaasid, mida vajati ja renditi kaasa aitamaks sõjalistele operatsioonidele Afganistanis ja Iraagis. Uue tuntuse sai ka USA Guantanamo mereväebaas, kui ühte selle osa hakati kasutama Afganistani sõjavangide kinnipidamispaigana. Kõik see aga ei pannud Georgia, Moldova ja Ukraina juhtkondi meelt muutma nõudeis lahti saada Venemaa baasidest, mis olid end piisavalt näidanud impeeriumi tööriistadena. Pealegi olid demokraatliku maailma abil kirja pandud nende baaside likvideerimise tähtjad.

Küsimuse lahendamise peareeniks jäi OSCE, kuid tuleb kohe etteruttavalt öelda, et Istanbuli 1999. aasta tippkohtumine on jäänud selle organisatsiooni ajaloos viimaseks – järgnenud aastatel on kokku saadud välisministrite tasemel (*ministerial councils*) ning nendel kokkusaamistel on olnud juttu eranditult Venemaa sõjaväebaasidest Georgias ja Moldovas ning Venemaa võetud kohustuste mittemäitmisest. Ainult et OSCE ministrite iga-aastane kohtumine Portos (Portugal, 6.–7. dets 2002) jäi jällegi viimaseks, kus sellest oli juttu kohtumise deklaratsioonis (selle § 11 väitis isegi “märkimisväärset progressi” (*significant progress*) kohustuste täitmisel, mille protestisid viivitamatult 19 riiki ning erivaldused teinud Georgia ja Moldova. (vt www.osce.prg/mc.documents.html?lsi=true&limit=10&grp=331). Pärast seda ehk alates OSCE Maastrichti kohtumisest (1.–2. dets 2003) on (ühis)deklaratsioone küll koostatud, kuid mitte vastu võetud, sest kõik vastavad katsed on nurjanud Venemaa veto ja seda eeskätt Moldova kohta käivatele formuleeringutele viidates (Georgias asuvate Venemaa sõjaväebaaside arv vähenes 2001.–06. a – vt allpool). Kui mainida kasutatud termineid, siis OSCE Sofia kohtumisel (6.–7. dets 2004) rääkis eesistujamaa Bulgaaria välisminister

“Istanbulis võetud kohustuste austamisest” (*honour the commitments made in Istanbul*) ja “Venemaa sõjaväebaasidest”; Euroopa Liidu esindaja “Istanbulis võetud kohustuste täitmisest” (*fulfilment commitments undertaken in Istanbul*), Georgia esindaja “Venemaa sõjaväest” ja Moldova esindaja “illegaalsetest Venemaa sõjaväeüksustest Moldovas”. (www.osce.org/mc.documents.mcs/2005/02/4324_en.pdf) Samasugused sõnamängud löid läbi ka teistes institutsioonides. Kui NATO 2002. aasta tippkohtumise dokumendis loodeti Istanbuli kohustuste “kiiret täitmist”, siis 2004. ja 2006. aasta kohtumistel lihtsalt konstateeriti “Istanbuli jäänud kohustuste” (*remaining commitments*) täitmise soovi. ÜRO Julgeolekunõukogu Abhaasiat puudutavates resolutsioonides nr 1287, 1311, 1339, 1364, 1393, 1427, 1462, 1494, 1524, 1615, 1666 (jaan 2000 – märts 2006) kasutati väljendit “arvestades Istanbuli otsuseid”, ent ei mainitud kordagi nende mittetäitmist ja mittetäitjat. (Vt Alatalu 2009: 109–110, 119.)

Samas – käesoleva aastatuhande alguses oldi ikkagi tunnistajaks Venemaa vägede lahkumist mitmest välismaal asuvast sõjaväebaasist – 29. juunil 2001 teatasid Venemaa võimud CFE riikidele oma vägede ja relvade arviimisest Vaziani baasist, kuhu sisenesid kohe Georgia relvaüksused. Tegelikult jäi see ainsaks Istanbuli kokkuleppe täitmise korraks Venemaa poolt, sest 10. juulil 2001 teatati küll ka lahkumisest Gudautast (lisades, et baasis on nüüd “rahulvalvajate taastusravikeskus”), milles aga ei lubatud veenduda ei Georgia võimudel ega OSCE-l (viimane kaasati Abhaasias pärast Istanbuli).

Siinkohal tasub meenutada, et Venemaa ja USA uute presidentide Vladimir Putini ja George Bushi esmakohtumine Ljubljanas toimus 16. juunil 2001 (17. juunil külastas Putin Venemaa rahuväelasi Slatina baasis Kosovos) ning kuna Bush jäi selle kohtumisega eriti rahule, on loogiline eeldada, et ta kuulis ka eelseisvatest muudatustest Georgias. Pärast al-Qaeda rünnakuid USA-le teatas Moskva 18. oktoobril 2001 veel kahe just USA-le tähenduslike sõjaväebaaside sulgemisest 1. jaanuariks 2002. Nendeks olid Cam Ranhi

mereväebaas Vietnamis (kuulus kunagi USA-le) ja Lourdesi õhuluurebaas Kuubal. Arvatavalt mõjutas kolme baasi sulgemist Venemaa majanduslik kitsikus, millest räägiti avalikult ka siis, kui Putin andis mais 2003 korralduse kiiresti (1. augustiks) ära tuua Venemaa väed Bosnia-Herzegovinast ja Kosovost. Kuna neist esimene on pooleldi ja teine ülekaalukalt moslemiriik, siis ei saa unustada just toimunud (märts-aprill 2003) Iraagi sõda ja Putini kuulutamist: “Venemaa on ka islamiriik”, millega algas Kremli lähenemine islamiriikidele ja nende organisatsioonidele. Teisisõnu – Venemaa käitumist oma territooriumist kaugel asuvate välisbaaside sulgemisel määrasid selged poliitilised arvestused ja ennekõike osav vastandumine USA-le.

Teine lugu on Venemaa suhtumine oma sõjaväebaasidesse endise Nõukogude Liidu territooriumil ja nn lähivälismaal, mida Moskva peab jätkuvalt oma huvi- ja mõjupiirkonnaks. Arusaadavalt on sõltunud Venemaa taaskehtestumine sandarmi rollis oma naabruses teiste suurriikide käitumisest, milles toimus kardinaalne pööre aastatuhandevahetusel. Eeskätt George W. Bushi valitsuse võimuletulekuga USA-s ja 9/11-le järgnenud kättemaksusõja vallandamisega Afganistanis, kus lääts sattus algusest peale sõltuvusse Venemaa ja Kesk-Aasia riikide infrastruktuuride kasutamisest. Sellest ka lääne hoiakute pehmenemine Moskva suhtes – Istanbuli 1999. aasta otsused jäid viimasteks tähtajalisteks nõudmisteks Venemaa baaside likvideerimisel, edaspidi üritati Kremlile vastu tulla ja toimuvat uute terminitega varjata.

Seda tärpanud idüllil lääne-ida suhetes rikkus Rooside revolutsioon Georgias novembris 2003. Kuigi juba Eduard Ševardnadze oli mitmel korral teatanud Georgia soovist liituda NATO-ga ja praktiline koostöö viimasega käis 1994. aastast alates, läks kõik konkreetseks jaanuaris 2004, kui Georgia presidendi kohale asus Columbia Ülikooli lõpetanud Mihheil Saakašvili, kes juba esimeses kõnes tõstatas küsimuse riigi terviklikkusest ja Venemaa baaside väljaviimisest. Detsembris 2003 oli sama kuulutanud Thbilisis USA kaitseminister Donald Rumsfeld, kes ruttas siia visiidilt Aser-

baidžaani. Jaanuaris 2004 oli kohal riigisekretär Colin Powell, mais 2005 väisas Georgiat USA president George Bush. Georgia noor liider nägi oma missiooni kodumaa taasühendamises, mida mõistagi takistasid Venemaa sõjaväebaasid ja nende toetatud separatistid. Washingtoni toetust tunnetanud Saakašvili kuulutas 21. septembril 2004 ÜRO Peaassambleel esinedes Venemaa baaside sulgemise "demokraatiale ülemineku tänase lahenduse proovikiviks", lubades samas, et uusi, st NATO sõjaväebaase Georgiasse ei tule.

Saab väita, et kaalunud eelnenud aastail korduvalt oma välisbaaside võimalusi (vt ülal), oli Moskva võimaliku lahenduse suhtes esialgu leplikum, sest kui Švardnadze päevil üritati oma baase säilitada 15, siis 14, seejärel 13 aastat (läbirääkimiste aluseks oli ratifitseerimata jäänud baaside lepingu ajagraafik), siis nüüd küsiti kaheksa aastat (aastani 2008), sõjaväelaste ümberkolimisega seotud kuludeks 500 miljardi asemel aga 250 miljardit dollarit.

Lääne otsustusüsteemi hästi tunduv Georgia juhtkond panustas baasidest vabanemise võitluses selgelt uuele parlamendile ja lääne avalikkuse toetusele. Kremliga kokku mängida üritav lääne ladvik võttis kursi Georgia juhtkonna tasalülitamisele (jutud *à la* Saksamaa vajas 42 aastat taasühinemiseks), sest ei suutnud mõista mägirahva soovi võõrvägedest lahti saada (vt Asmus 2010: 74). 10. märtsil 2005 Georgia parlamendis vastuvõetud resolutsioon sedastas, et Venemaa on täitnud vaid osaliselt Istanbulis võetud kohustused, sest Gudautasse on jäänud 300-meheline isikkoosseis. Tbilisis asunud sõjatehnika on aga üle viidud Batumi ja Akhalkalakki. Moskva keerutamistele läbirääkimistel viidates nõudis parlament valitsuselt Venemaa baaside sulgemist juba 1. jaanuariks 2006 ehk kolm aastat varem, kui Moskva oli valmis seda tegema juhul, kui ei suudeta vägede lahkumise ajagraafikus kokku leppida enne 15. maid 2005. Tegemist oli väljakutsuva lülitumisega Euroopas hetkel aktiivselt käinud arutellu – kas minna 9. mail Moskvasse tähistama võidupüha 60 aasta juubelit või mitte. Peatselt kinnitatigi, et Saakašvili sõit Moskvasse sõltub vägede lahkumise kõnelustest. Nagu teada, jäi Saakašvili sõit ära, ent üsna varsti – 30. mail 2005 toimusid Moskvast

Georgia ja Venemaa välisministrite kõnelused, kus lepiti kokku, et Venemaa baas Akhalkalakis suletakse hiljemalt 2007. aasta lõpul, Batumis ja Tbilisis asuv staap 2008. aastal. Pole raske arvata, et need kokkulepped ei hõlmanud Lõuna-Osseetiat ega Abhaasiat.

Viimaste pärast alustati survet mitmel rindel – president Saakašvili, Georgia valitsus ja parlament püüdsid teemat võimalikult internatsionaliseerida ja kõikjal arutada (5. juulil 2006 Bushi Valges Majas väisates pakkus Saakašvili tulutult probleemi käsitlemist G8 tippkohtumisel) ning tegelesid – pärast autonoomia pakkumiste tagasilükkamisi – avalikult nn vastuvalitsuste paikapanemisega Abhaasias (29. juulil 2006 Kodori orus) ja Lõuna-Osseetias (10. mail 2007), mis andis selgelt märku, et Georgia võimud uskusid ja lootsid oma maa taasühendamisse.

Separatistid vastasid keskvõimu sammudele oma valimiste, referendumite (uus iseseisvusreferendum 12. novembril 2006 Lõuna-Osseetias) ja ühisrinnete (14. juunil 2006 Suhhumis Demokraatia ja Inimõiguste Ühendus ehk anti-GUAM³) loomisega. Georgia parlament aga võttis ridamisi vastu Venemaa sõjalist kohalolekut puudutavaid resolutsioone, püüdes pälvida sel moel maailma tähelepanu ja toetust ning jõudes ka rahvusvaheliste organisatsioonide otsuste kritiseerimiseni. 11. oktoobril 2005 võttis Georgia parlament vastu (neljanda⁴) resolutsiooni, mis andis Venemaale veebruarini 2006 aega tõestamiseks, et tema rahuvalvamine Lõuna-Osseetias vastab saadud mandaadile ja rahvusvaheliste standarditele. Juuniks 2006 tuli tõestada sama Abhaasias viibivate kollektiivsete rahuvalvajate puhul. Nagu valitud taktika ette nägi, sündis

³ Tegu on separatistide käiguga propagandasõjas – 2. dets 2005 teatasid Georgia ja Ukraina presidendid Demokraatliku Valiku Ühenduse (*Community of Democratic Choice*) loomisest ja 23. mail 2006 lepiti kokku 1997 loodud Georgiat, Ukrainat, Aserbaidžaani ja Moldovat ühendava GUAM-i uues nimes – GUAM Demokraatia ja Majandusarengu Organisatsioon (*GUAM Organization for Democracy and Economic Development*).

⁴ Vt eelmist kolme lk. 20.

15. veebruaril 2006 parlamendi (viies) resolutsioon, mis tõdes, et Venemaa tegevus Lõuna-Osseetias ei vasta väljakuulutatud nõuetele ja et Venemaa tegeleb “katkestamatult Georgia territooriumi annekteerimisega”. Parlament nõudis Gruusia valitsuselt 1992. aasta relvarahukokkuleppe läbivaatamist ja Lõuna-Osseetias asuvate Venemaa rahuvalvajate asendamist rahvusvaheliste poliitsete jõududega.

31. märtsil 2006 kirjutasid Venemaa maavägede juhataja ja Georgia asekaitseminister alla uuele Venemaa vägede Georgiast äraviimisele lepingule, kus lahkuvate üksuste sihtpunktidena olid kirjas Põhja-Kaukaasia ja Armeenia. 13. juulil 2006 toimus globaalpoliitiliselt ülitähtsa Bakuu-Thbilisi-Ceyhani (Türgi) torujuhtme pidulik avamine.

18. juulil 2006 tegi Georgia parlament (kuuenda) avalduse (+144 ehk ilma opositsiooni häälteta), mis kutsus Venemaa valitsust üles oma rahuvalvajaid Abhaasiast ja Lõuna-Osseetiast ära viima. Resolutsioonis tõdeti, et nende kohalolek mõjub anneksioonina. Rahuvalvajate asemele sooviti saada rahvusvahelisi poliitsete jõude. Parlamendi esimees Nino Burdžanadze pidas resolutsiooni esitledes vajalikuks juhtida tähelepanu ohtliku pretsedendi võimalusele – Venemaa üritab neis kahes piirkonnas olla korraga nii neutraalne kui ka “kaitsta Venemaa kodanikke”.

Septembris 2006 teravnesid Georgia-Venemaa suhted uuesti intsidentide pärast Lõuna-Osseetias ja Abhaasias, kuid kõik tipnes Venemaa spioonide kinnivõtmisega Thbilisis. Vahelejäämine “valel ajal” ja meeste avalikkuse ees kohtlemise tase (telepildis oli näha, et Venemaa polkovnikuid konvoeerisid Georgia naispolitseinikud) viis Venemaa ladviku endast nii välja, et kaitseminister Sergei Ivanov kuulutas (29. sept 2006) Georgia “bandiitlikuks riigiks”. Saakašvilit uueks Beriaks⁵ tituleerinud president Putin andis 11. oktoobril

⁵ Abhaasias sündinud mingreel Lavrenti Beria (1899–1953) oli Stalini parem käsi aastail 1938–1953, keda Venemaal üritatakse tihti kujutada toonaste repressioonide peaautorina.

korralduse Venemaa väeosa “ennetähtaegselt lahukumiseks” Tbilisist (31. detsembriks 2006). Ühtaegu kinnitati ka üks aasta varasemat lahkumist Akhalkalakist ja Batumist, mis sai teoks 13. novembril 2007.

Seega saatis Saakašvili survepoliitikat ootamatu ja kiire edu – Georgia oligi Venemaa baasidest vaba ... peale Abhaasia ja Lõuna-Osseetia. Paraku oli sellel kõigil ränk hind, sest suur osa Rooside revolutsiooni tegijaist oli jõudnud pöörduda Saakašvili vastu ja kokkupõrked opositsiooniga viisid 7. novembril 2007 koguni erakorralise seisukorra kehtestamisele.

Tegelikult oli Georgias toimuv vaid osa suurest NATO- ja Euroopa Liidu vastasest kampaaniast, mida Kremlil õnnestus 2006. aastal vallandada üheaegselt nii oma territooriumil (muutes osavalt mõeldu antipoodiks aprillis-mais ka Pihkvas ja Kaliningradis toimunud “NATO ralli” üritusi) kui Ukrainas (sealhulgas USA kavandatud ühismanöövrite *Sea Breeze* nurjamine Krimmis) ja Georgias. 2007. aastal käis propagandasõda mainitud piirkonnas veelgi rohkem Kremlil diktaadi järgi, mida Bushi administratsioon ei soovinud kangekaelselt uskuda ja jätkas enda CV-le kasulike sammude kavandamist 2008. aastasse (G. Bushi viimane ametiaasta).

Suurriikide selge venitamine põhimõteteliste otsustega ei jäänud märkamatuks neile, kes soovisid edu kiiret arendamist. Samas polnud raske märgata üha uute järeleandmistega tegemist Kremlile, sest sõjad Afganistanis (koos selle jõudmisega Pakistani) ja Iraagis vaid suurendasid USA ja NATO sõltuvust Venemaast, mida viimane maksimaalselt ja efektselt ka ära kasutas. Bushi välispoliitika kapitalne põrumine algas NATO Bukaresti tippkohtumisel (2.–4. apr 2008), mis mitte ainult ei lükanud määramata ajaks edasi Ukraina ja Georgia liikmelisuse NATO-s, vaid andis ka mõista (Bukaresti deklaratsiooni punktid 42–43), et Venemaa väed võivad jääda nii Georgiasse kui Moldovasse. (www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts8443.htm) Lisagem sellele Moskva ühepoolsed sammud Abhaasia suhtes märtsis-mais 2008, sellest sabinasse läinud suurriikide juulis 2008 koostatud (Steinmeieri) plaan Abhaasia

konflikti lahendamiseks, et mõista, miks üldisest tegevusetusest, Moskva ühepoolsete sammude soosimisest ning juunis-juulis 2008 tehtud meeletu katsesest Kremliga Abhaasia jagamises salaja kokku leppida (Asmus Ronald D 2010: 160–161) heitunud Saakašvili meeskonna mõtted läksid kiire edu otsinguile mägede taga asuvas Lõuna-Osseetias, mille vastu nagu keegi huvi ei tundnud. Nagu teada, oli tegu osavalt ülespandud lõksuga, millesse langenud Saakašvili kaotas osaliselt võidetud välisbaaside sõja lõplikult ja seda koos suure osa Georgia territooriumi sunnitud loovutamiselega.

UUED JA VANAD MÄNGUD BAASIDEGA VÕÕRSIL

Varsti pärast viiepäevast sõda täitis Kreml ähvarduse, mille ta oli edastanud USA-le kaks aastat varem (vt Asmus 2010: 74) – tunnustas ametlikult Lõuna-Osseetia ja Abhaasia iseseisvust. 17. septembril 2008 ehk täpselt 69 aasta pärast seda, kui NSV Liit astus Poolat selja tagant rünnates Teise maailmasõtta, üllatas Moskva veel kord maailma, sõlmides uued baaside lepingud. Täpsemalt “Venemaa Föderatsiooni ja Lõuna-Osseetia Vabariigi vahelise sõpruse, koostöö ja vastastikuse abistamise lepingu” ja sellega identse lepingu Abhaasia Vabariigiga. Mõlema lepingu § 5 alusel annab üks lepingupool teisele “õiguse ehitada, kasutada sõjalist infrastruktuuri ja sõjaväebaase (objekte) oma territooriumil”. Tegemist oli vaieldamatult uue sõnaga seda tüüpi – siiani ühepoolsetes! – lepingutes, sest kui Moskva soov legaliseerida oma niigi olemas olnud sõjaväebaasid on arusaadav, siis oli raske ette kujutada Lõuna-Osseetia ja Abhaasia soovi rajada oma sõjaväebaasid Venemaa territooriumile. Võimalik, et selle paragrahvi säärase formuleeringu põhjustas soov eristuda Stalini ajal sõlmitud baaside lepingutest ja rõhutada poolte n-ö võrdsust võimaliku ühinemise puhul. Mäletatavasti jõudis Lõuna-Osseetia režiimi juht Augustisõja päeval lubada esseisvat liitumist Põhja-Osseetiaga, ent see lubadus tuli tal varsti

unustada. 17. veebruaril 2010 siiski ilmnes, et poolte rabav võrdsus baaside osas võib teiseneda, sest Venemaa ja Abhaasia presidendid kirjutasid Moskvas alla uue, “ühises kasutuses oleva sõjaväebaasi lepingu”, mis lubab Venemaa Gudauta baasi kasutada ka Abhaasia relvajõududel (vt <http://www.regnum.ru/news/1254971.html>). 9. märtsil teatati analoogse lepingu sõlmimisest Venemaa ja Lõuna-Osseetia vahel.

Kuigi mainitud lepingutes tunnustavad osapooled teineteise suveräänsust, territoriaalset terviklikkust ja piiride puutumatumust, kutsub Lõuna-Osseetia ja Abhaasia tänane staatus neid kõrvutama 1920.–1925. aastal eksisteerinud Hiiva (Horezmi) ja Buhhaara nõukogude rahvavabariikidega, kellel olid liidu- ja sõjalise koostöö lepingud (vastavalt 13. sept 1920 ja 4. märts 1921) Vene NFSV-ga. BNRV loodigi Punaarmee sissetungi käigus ja mõlemas asusid Punaarmee väeosad. Taktikalistel kaalutlustel ei arvatud neid pikaajalisi Venemaa protektoraate – emiraati ja khanaati algul NSV Liidu koosseisu, mida kinnitas Jossif Stalin liitriigi väljakuulutamise ettekandes (30. dets 1922) tulenevalt mõlema riigikorra mittesotsialistlikust iseloomust (Stalin 1948: 137). Hiiva ja Buhhaara staatus ja kuuluvus lahenes nende muutmisega algul Hiiva NSV-ks (1923) ja Buhhaara NSV-ks (1923), millele 17. veebruaril 1925 järgnes mõlema liitmine Usbeki NSV koosseisu. Jääb lisada, et samuti tsaaririigi protektoraadiks 1914. aastal kuulutatud Tuva Rahvavabariigi (1921–1944) annekteerimisel-okupeerimisel baaside lepingu võtet ei kasutatud, mis tõenäoliselt seletub Stalini sooviga mitte ärritada Hiinat ja Jaapanit.

Mis puutub Venemaa sõjaväebaasi Moldovas, siis 2002. aastal OSCE Porto kohtumisel pikendasid lääneriigid selle kasutusaega 31. detsembrini 2003 tarvitamiseks vahepeal tekkinud *Voluntary Fund*'i rahasid “vaese” Venemaa toetamiseks, ent kuulsid kohe Moskvalt “tänuks”, et tõenäoliselt tuleb tal osa mehi kohale jätta. Hiljem on sündinud küll Kozaki (Venemaa) plaan, küll Juštšenko (Ukraina) plaan konflikti reguleerimiseks, kuid ühtegi konkreetset lahkumisaatumit pole rohkem fikseeritud. Kui USA president

Barack Obama otsustas paigutada raketikilbi osad Poola ja Tšehhi asemel Bulgaariasse ja Rumeeniasse, oli Transnistria separatistide liider Igor Smirnov 15. veebruaril 2010 karme nõudma Venemaa raketite (loe: raketibaasi) paigutamist Transnistriasse.

Ukraina vastvalitud presidendi Viktor Janukovitši esimesel Moskva-visitil (5. märtsil 2010) tõusetus kohe küsimus Venemaa mereväebaasist Sevastopolis, mida Ukraina uus juht – erinevalt eelmisest presidendist – lubas mitte sulgeda aastal 2017. Seega välismaised sõjaväebaasid on olnud ja jäävad rahvaid ning avalikkust erutavaks probleemiks. Vähemalt Venemaa naabruses.

KIRJANDUS

- Alatalu, Toomas (2009). Gruusia konflikt. *Tallinna Tehnikaülikool. Poliitika, riigiteadus, rahvusvahelised suhted*, 2009, nr 1(10).
- Asmus, Ronald D. (2010). *A Little War that Shook The World. Georgia, Russia, and The Future of The West*. Palgrave: MacMillan.
- Dviženije neprisojedenenija (1975). Dviženije neprisojedenenija v dokumentah i materialah. Akademiya nauk SSSR. Institut Afriki. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- Dogovor o družbe, sotrudničestve i vzaimnoj pomošči meždu Rossijskoj Federacii i Abhazskoj Respublikoi. (2008). www.osetinfo.ru/dogodruzheabkh
- Dogovor o družbe, sotrudničestve i vzaimnoj pomošči meždu Rossijskoj federacii i Respublikoj Južnoj Ossetii. (2008). www.osetinfo.ru/dogodruzhberson
- Dogovor o vzaimopomošči i družbe meždu Sovetskim Sojuzom i Finljandskoj Demokratičeskoj Respublikoj.(1939). *Izvestija*, Moskva, 4.12.1939.
- Harkavy, Robert E. (1989). *Bases Abroad. The Global Foreign Military Presence*. SIPRI. Oxford University Press.
- Konflikty v Abhazii i Južnoi Ossetii (2008). Dokumenty 1989–2006 gg. Priloženije k "Kavkazskomu sborniku". Vypusk No.1. Sostavlenije i

- kommentarii. Volhonski M. A., Zaharov V. A., Silajev N. Ju. Moskva: Russkaja Panorama.
- Lusaka Declaration (1970). Lusaka Declaration on peace, independence, development, co-operation and democratization of international relations. Lusaka, 10 September 1970.
- OSCE Ministerial Council final documents. www.osce.org/mc.documents.html?lsi=true&limit=10&grp=331.
- Stalin, Jossif (1948). Stalin, J. Teosed. 5 köide. Tallinn: RK Poliitiline kirjandus.
- Vashakmadze, M. (2005). Foreign Forces in Georgia: Status, Legitimacy, Prospects. Study Group Information. Editors P. H. Fluri, E. Gole. *From Revolution to Reform: Georgia's Struggle with Democratic Institution Building and Security Sector Reform*. Vienna and Geneva.
- Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja N.S.V. Liidu vahel. (2004). *Sõja ja rahu vahel*. Koguteos, 1. köide. Eesti julgeolekupoliitika aastani 1940. Rahvusarhiiv, lk 533–535.

RAHVUSVAHELISTE SUHETE KLASSIKALISTE TEOORiate EESMÄRGID ENNUSTAMISEL: TAGASI TULEVIKKU JA LAKKAMATU SÕDA VÕI VIIMANE INIMENE, AJALOO LÕPP JA IGAVENE RAHU?

Kaido Tee, Lauri Luht

Rahvusvahelistes suhetes tõenäoliselt üheks kõige paelavamaks ja samas ka enim eriarvamusi tekitanud temaatikaks on debati erinevate teoreetiliste koolkondade käsitluste üle. Klassikaliselt on debatt käinud realistliku ja liberalistliku koolkonna vahel. Ka tänapäeval on mõlema koolkonna edasikandjaid (n-ö *neorealism* ja *neoliberalism*), kes on mõlema voolu põhiteese mugandanud. Ehkki kõige klassikalisemad lahkarvamusi ja risti vastukäivaid interpretatsioone on loonud realistid ja liberalistid, siis tegelikkuses pakuvad rahvusvaheliste suhete käsitlemisse värve ka paljud teised koolkonnad, kes ühel või teisel määral on tegelikult seotud kahe põhilise voolu tõlgendustega rahvusvahelistest suhetest – näiteks poliitökonoomia, kriitilised teooriad, geopoliitika jne. Lisaks on tekkinud ka klassikalistele käsitlustele täielikult vastanduvaid refleksionistlikke teooriaid, millest ehk kõige paremini on tuntud konstruktivism. Kui vaadata rahvusvaheliste suhete teooriaid ajas, siis tegelikult saame täheldada selget tendentsi, kus koolkonnad on läbi 20. sajandi üksteisele oluliselt lähenenud ning samal ajal püüdnud ennast kohandada

vastavalt juba eelnevalt välja kujunenud praktikale. Tegemist on aga puhtalt tendentsiga, milles teooriad püüavad kohaneda ajas ning tõestada ennast aina enam ja enam läbi ajaloo interpreteerimise. Seda kõike selleks, et olevikus toimuvaid protsesse seletada. Piltlikult väljendades võiks siinkohal vedada visuaalse paralleeli kahe käe vahel väljavenitatud kummipaelaga, mille kahes ekstreemses otsas on kõige klassikalisemad ning teineteist totaalset vältivad teooriad, millest saab vaadelda vaid ühte, sest inimese silmade vaatenurk ei jõua korraga mõlemat katta. Samal ajal on kummipaela keskel reaalsus, mida me kogu aeg näeme, kuid mille jaoks pole vettpidavat teooriat veel leitud. Küll aga saab reaalsust paremini hinnata siis, kui kummipaela kokkupoole lasta, mis tingib teooriate üksteisele lähenemise ja ühtlasi ka võib-olla olevikulisele tööle lähemale jõudmise. Kuivõrd aga selline kummipaela kokkulaskmine on õige ja kas teooriad, mis püüavad samal ajal kõiki protsesse kõikehõlmavalt seletada, suudavad ühtlasi jääda truuks oma algupärale?

Rahvusvaheliste suhete teooriate puhul tuleb välja üks selge joon, mida võib pidada ka teooriate nõrkuseks – nad kõik lähtuvad juba toimunud ning üritavad oma seoseid luua läbi ajalooliste interpretatsioonide, olles seega vähemal või rohkemal määral induktivistlikud teooriad. Kui õige on aga tuleviku ennustamine ajaloole ja välja kujunenud praktikatele tuginedes? Kui lähtuda ajaloolise tsüklilisuse teooriast, siis väidetavasti peaks kõik mingil ajahetkel korduma. Jällegi, piltlikult väljendades võiks silme ette manada sinusoidi, mille võnked kindla perioodi tagant korduvad. Kui see loogika on lihtne, siis keeruliseks teeb tuleviku ennustamiseks üks muutuja – aeg. Millal toimub uus samavääriline võnne? Kui rahvusvaheliste suhete interpreteerijad samasugust võnget oma eluajal ei näe, kas siis teooria vajab kindlasti kohest ümbermõtet. Tihtipeale ei osata hinnata õigesti ka võnke tsüklit, mistõttu võiks ju sama hästi väita, et ajaloolise tsüklilisuse pooldajate teooriad on pigem nagu katkised seinakellad, mis ei näita õiget aega üks kord, vaid kaks korda päevas, kuna osutid seisavad pidevalt sama koha peal. Samal ajal ei suudeta seletada vahepeal toimuvat.

Käesolev essee ei taotle mingil juhul anda ammendavat ülevaadet liberalismi ja realismi mitmepalgelistest väljendusvormidest, samuti vastavate teooriate vahelistest debattidest. On selge, et klassikaline liberalism/realism erineb mõnedes aspektides oluliselt neoliberalistlikest/neorealitlikest suundumustest ning esimeste ja viimaste kokkusobitamine tähendab nii mõnegi jaoks ilmselt ülemäära lihtsustavat lähenemist. Pigem kasutatakse eespool mainitud teooriaid peamiselt ühe rahvusvaheliste suhete uurimisel fundamentaalse tähtsusega aspekti – riigi julgeoleku – käsitlemisel. Ilmselt ei ole kahtlust, et oma iseseisvuse kaitsele on läbi ajaloo olnud orienteeritud kõik riigid, suured või väikesed. See on oluliselt määranud ka riikide välispoliitilise käitumise rajajooned või orientatsioonid. Julgeoleku ehk sõja ja rahu teemadel mõtlemine on seotud ka rahvusvaheliste suhete kui uurimisvaldkonna tekkeajaga. Ükskõik, kas pidada alguseks Peloponnesose sõdu, Westfaali rahu või Esimese maailmasõja järgset aega, on oluliseks inspiratsiooniallikaks olnud suuremate võimude vallutuspoliitikast tingitud vägivald.

Essees polemiseerivad autorid kahe rahvusvaheliste suhete teooria põhiseisukoha üle ning käsitlevad nende kahe suuna teoreetiku arusaama tuleviku maailmast. Eesmärk pole anda vastust skaalal "õige ja vale", vaid välja tuua võimalik teooriate ja praktika seos, mis püüab ennustada mingeid tendentse, põhinedes väljakujundatud teorial. Essee empiirilises osas käsitletavaid kahe teoreetiku töid võib pidada pärliteks rahvusvaheliste suhete tõlgendamisel ning kindlasti on need kirjutatud ajalukku, sest nende kohta on avaldatud kriitikat ja tunnustust väga paljude teiste rahvusvaheliste teoreetikute kirjutistes (nt on Fukuyamat teravalt kritiseerinud konservatiivsemad realismi koolkonna esindajad, nagu ka Mearsheimerit tõsiusklikud liberaalid), kes nii ühte või teist autorit kaitsevad, interpreteerivad ja edasi arendavad kui ka täiesti maha laidavad. Esimeseks autoriks on John J. Mearsheimer ja tema 1990. aastast pärit essee "Tagasi tulevikku" ning teiseks Francis Fukuyama ning tema 1989. aastast pärit essee "Ajaloo lõpp". Olgu siinkohal kinnitatud ka essee vorm ja põhimõte, mille oleme omandanud prof

Kaido Jaanson loengutest õpinguaegadest Tartu Ülikoolis – teemist on subjektiivse aruteluga teaduslikul teemal.

1. LIBERALISM VÕI REALISM?

"On puhas hullumeelsus võtta enesele julgus mõista rahvusvahelisi suhteid. Selles on nii palju kollektiivseid muutujaid – riigid, rahvusvahelised organisatsioonid, rahvusülesed ühingud, sotsiaalsed liikumised, rahvusvahemused – ning miljardid indiviidid, igauks neist erineva ajaloo, võimekuse ja eesmärkidega. Kõik nad mõjutavad arvutl hulgal teisi, luues seega ajaloolisi mustreid, mis on kõigil aegadel vastuvõtlikud muutustele. Lihtsalt väljendades, maailmapoliitika on küllastunud lõpututest detailidest, mida on liiga palju selleks, et mõni võiks loota neid nende täielikkuses mõista." (Rosenau 1996: 309). Kui arvesse võtta veel erinevate kultuuride koosmõjud või konfliktid, millest tänapäeval on palju räägitud, tundub pilt mingisuguse üldisema käsitluse loomiseks tõesti liiga kirju. Sest üks ole ju rahvusvahelisi suhteid laiemas mõttes peetud ka kultuuridevaheliseks läbikäimiseks, mille kõige sügavamaks väljenduseks on tõusvate kultuuride levimine väljapoole tsivilisatsiooni tuumikut. Samuti on oluliseks muutunud ka tuleviku kliima- ning looduskatastroofidega seotud kriteeriumid, mis töötavad mõnede autorite hinnangul segi paisata kogu meie senise arusaama rahvusvaheliste suhete toimimisest.

Detailide paljusus ning ajalooliste mustrite muutumine ja kordumine on ilmselt samuti põhjustanud antud valdkonna kui teadusliku uurimise objektis suhtelise segaduse: idealism, realism, biheviorism, traditsionalism, neorealism, neoliberalism, pluralism, neomarksism, postpositivism, strukturalism, konstruktivism – seda rida võiks soovi korral jätkata – on kõik nn debattide näol püüdnud rahvusvaheliste suhete toimimist oma käsitlustega seletada. "Rahvusvaheliste suhete uurimisala on muutunud mõneti Paabeli torni

laadseks, täidetud erinevate häälte kakofooniaga... (Hemmann 1998: 606). Üritada läheneda maailmapoliitikale vaid ühest eespool mainitud suundumusest lähtuvalt oleks ülemäära pealiskaudne, samas pole läbi ajaloo suudetud luua ka kõikehaaravat ning "ainuõiget" seletavat teooriat, millest, kui silmas pidada uuritava valdkonna viimaseid arenguid, ollakse ilmselt veel väga kaugel. Ükski rahvusvaheliste suhete teooria pole iial nautinud niivõrd laialdast tunnustust, ilma et sellele ei oponentriks mõni teine, õpetlaste seas samuti laialdase toetusega alternatiivne vaateviis. Ajalugu ning lõputu muutumine meenutab meile empiiriliste üldistuste puudusi maailmapoliitikas. See on põhjus, miks politoloogid on sageli eksinud tulevaste rahvusvaheliste suhete arengu hindamisel. Näiteks ei suutnud enamik neist korrektselt ennustada Külma sõja lõppu (Jackson, Sørensen 2003: 233). Samas on mõistlik olla rahvusvaheliste suhete teoreetiliste traditsioonidega kursis, sest faktid *per se* ei räägi meile midagi. Me vaatleme ümbritsevat alati läbi omamoodi läätsete ning tihtipeale kasutame hüpoteese juba enne faktide tuvastamist. Vastasel korral kasutaksime fakte: *"..absurdeses usus, et kõik faktid on võrdsed, aga mõned on võrdsemad kui teised"* (Toynbee 2003: 737).

Rahvusvaheliste suhete teooriate nn debatis on kui mitte kõige olulisem, siis kindlasti väga tähtis liberalistliku ning realistliku koolkonna vaidlus. Seda eriti väikeriikidele oluliste märksõnade, nagu "riigi julgeolek", "sõda ja rahu", puhul. Kas maailmapoliitika saatuks on kulgeda anarhias, kus valitseb tugevama õigus? Kas sündmused korduvad lõputult ning pikematele või lühematele rahvusvaheliste jõujoonte ümberkoondumistele ehk rahuperioodidele järgnevad taas sõjad? Kas õigus on Hans J. Morgenthau, kui ta väidab, et *"selle asemel, et säilitada rahu, kaldub see [rahvusvaheline julgeolekuorganisatsioon] hävitama rahu kogu maailmas?"* (Morgenthau 1973: 418). Või pole sõjad inimkonna arengus kunagi olnud paratamatud? Kas neist saab ja tulebki õppida hoiduma, sest mida kiiremini levivad maailmas demokraatlikud ideed, seda ebatõenäolisemaks muutuvad ka sõjalised konfliktid? Kas riikide suhteid

vahendavad või reguleerivad rahvusvahelised institutsioonid leevendavad anarhiat? Kui suur osa riigi tegevuses rahvusvahelisel areenil on sisepoliitikal? Need on üldised küsimused, millega on ajast aega seisnud kõige teravamalt silmitsi just väikeriigid. Minevik ei paku just suurt lohutust, sest vähemalt Balti rahvaste ajaloo ning lühikese riikluse arengu seisukohast on suurvõimude jõupoliitikal olnud alati määrav roll.

1.1. SÕJA JA RAHU KÜSIMUSI

Realistliku koolkonna järgi seisab riik alati vastamisi julgeolekudilemmaga, mis tuleneb peamiselt anarhilise iseloomuga rahvusvahelisest olukorrast, kus valitseb tugevama õigus. Nihked jõudude tasakaalus oleksid siis alati ohumärgiks nõrgematele võimudele. Ent kas see on vältimatu? Kas saab väita, et *"rahvusvahelise poliitika tagatoas luurab sõda nii, nagu sisepoliitika tagatoas luurab revolutsioon"*? (Carr, 1964, 109) Ehk teisisõnu: kas rahvusvahelistes suhetes on konfliktid möödapääsmatud?

Realismi esindajad viivad sõjalise võimsuse kui riikide välispoliitika peamise määraja tagasi juba antiikse Kreeka linnriikide ajastusse, mille üheks esimeseks väljenduseks oli Thukydidese kirja pandud käsitlus Peloponnesose sõdadest (Thukydides 2009). Eelkõige väärrib mainimist dialoog, mis eeldatavasti leidis aset pärast ateenlaste maabumist Melose saarel, sealse Sparta koloonia asupaigas. Sissetungijad püüdsid reaalspoliitika argumentidega veenda asunikke astuma Ateena liitlastena sõtta Sparta vastu. Siit tuleb välja klassikaline suurvõimu ning nõrgema osapoolte vastuolu – ühelt poolt tugevama küünilised argumendid (*Realpolitik, raison d'état*), teisalt jõuetuma Melose rõhuasetus riikide sõbralikele suhetele ning õiglusprintsibiile. Õigluse ja autundega polnud aga Thukydidese kirjeldusel mingit pistmist – see oli pigem näide, mille kohaselt riikidevahelistes suhetes peab sõjaliselt nõrgem pool tugevama nõudmistega soostuma, riskides vastasel korral hävinguga. Melose

saareelanikud keeldusid osalemast Sparta-vastases võitluses ning rõhusid oma erapooletusele. Tulemusena vallutasid ateenlased saare, hukkasid kõik võitlusvõimelised mehed ning mütsid naised ning lapsed orjusse. Sarnast suhtumist väljendas näiteks ka Londoni *Times* 1907. aastal, kirjutades, et Haagi konverentsi võib pidada läbi-kukkumiseks, sest see põhines omamoodi "faktide seaduse" jämedal rikkumisel: "Selges inglise keeles öelduna oli konverents pettus /.../ Ainus põhimõte, mis ajendas kõiki neid võime saatma sinna oma delegaate, oli legaalne ja diplomaatiline lepe, mille kohaselt kõik suveräänsed riigid on võrdsed. Mõningatel eesmärkidel on konvent-sioon kasulik, kuid /.../ see on fiktsioon, pealegi väga absurdne fik-t-sioon. Kõik teavad, et suveräänsed riigid ei ole võrdsed. Nende erinevused, mis väljenduvad rahvaarvus, territooriumis, rikkuses, sõjalises jõus, mõtteviisides, õiguse ja seaduse kontseptsioonides – kõiges, mis moodustavad tsivilisatsiooni – on ilmseimad ja tungi-vamad faktid /.../ Ettepanek, et nad peaksid kuuletuma sellisele doktriinile, on lihtsalt rumal." (The Times 1907: 19.10.) Niisiis väidetakse, et võrdsuse printsiip on mõnes mõttes õigustatud, ent samas pole see pikemas perspektiivis mõistlik. Ressursside, mõtte-viiside ja taotluste erinevus ei võimalda vastu võtta otsuseid, mis rahuldaksid võrdselt nii suuri kui väikseid riike. Varem või hiljem tekib konflikt, mis väljendub suurema jõudemonstratsiooniga.

Sellele realistlikule argumendile on liberalistid tuliselt vastu vaielnud. Nii väidab näiteks John G. Stoessinger: "Kui agressiivsus on (inimloomusele) omane, siis on sõda õpitud käitumine ning seda võib unustada ning lõplikult ära kaotada /.../ Näiteks jääajal, kui inimesed elasid koobastes, oli verepilastus täiesti lubatud, samal ajal kui tänapäeval on see üldiselt tabu /.../ Nii nagu orjust või kanni-balismi, saab ka sõda elimineerida inimkonna õuduste arsenalist." (Terriff 1999: 23.) Sõda ei ole seega liberalistliku koolkonna jaoks midagi immanentset, vaid sellest võib õppida hoiduma.

Eks eespool toodust ongi märgata klassikalise realismi ja libera-lismi suur erinevus – esimese kohaselt tuleks rahvusvahelisi suhteid vaadelda nii, nagu need on, samal ajal kui viimased – kaasates oma

käsitluse ka moraalsed printsiibid – küsisid, mida saame teha, et maailmapoliitika kurssi negatiivsete sündmuste järjekindlast kordu-misest kõrvale kallutada ja kestvama rahu poole suunata. "Utoopia ja reaalsuse vastuolu – kaalukeel, mis alati kõigub saavutamatu tasakaalu poole või sealt eemale – on fundamentaalne vastuolu, mis avaldub paljudes mõttevormides. Kaks käsitlusmeetodit – kalduvus ignoreerida seda, mis oli ja mis on püüdluses mõtiskleda, mis peaks olema, ning kalduvus tuletada seda, mis peaks olema, sellest, mis oli ja on – määravad vastandliku suhtumise igasse poliitilisse probleemi." (Carr 1964: 11.) Eespool mainitud autori meelest püüdsid liberaalid niisiis mineviku reaalsust ignoreerides konstrueerida utoopilisi tulevikumudeleid, samal ajal kui realistid mõtisklesid, kuidas riik saaks kindlustada oma olemasolu tegelikke rahvusvahelisi tingimusi ning ajaloolisi mustreid arvestades.

1.2. RAHVUSÜLENE ORGANISATSIOON – ANARHIA LEEVENDUS?

Idealistlikuks, mõnikord ka utopistlikuks liberalismiks nimetatud suuna (sai võimsa tõukejõu pretsedenditu ohvrite arvuga Esimese maailmasõja katastroofis) peamised ideed kajastuvad üllatuslikult (arvestades toonast rahvusvahelist olukorda) juba 18. sajandi saksa filosoofi Immanuel Kanti visioonis. Mõneti saab teda pidada koolkonna omamoodi teerajajaks, kelle ideid võib laialdaselt kohata ka mitmesugustes tänapäeva autorite teostes. Eespool mainitud mõtleja nägi rahumeelse ideaalse kodanikuühiskonna tekke ühte eeldust "rahvaste seaduses", mida kehas taks "vabade riikide föderat-sioon." Sõdade ärahoidmiseks peab looma erilise liidu, kokkuleppe, mida eristaks tavalisest rahulepingust (*pactum pacis*) tõsiasi, et viimane lõpetab ainult ühe sõja, kuivõrd esimene püüab lõpetada kõik sõjad. See liit ei taotle mingisugust dominiooni riigivõimu üle, vaid riigi enese ning kõigi liidu riikide vabaduse säilitamist ja kindlustamist. Niisugune eemärk on niihästi ihaldatav kui ka

võimalik, sest kui võimsad ja valgustatud riigid võivad muutuda vabariikideks, mis olemuslikult peavad kalduma igavese rahu poole, annab see ühtlasi toetuspunkti föderatsioonile teiste riikidega, nii et nad saavad sellega liituda ning kindlustada vabadust rahvaste seaduse idee egiidi all (Kant 1917: 134). Vastukaaluks on realistlik koolkond väitnud, et ka rahvusvahelise organisatsiooni efektiivsus on küsitav. Sõltumata riigikorrast ei võimalda riikidevahelised ressurside, mõtteviiside ja taotluste erisused võtta rahvusvahelises organisatsioonis vastu otsuseid, mis rahuldaksid nii suuri kui väikseid riike. Kõige selgemini väljendus eespool mainitud probleem Rahvasteliidu tegevuses, mille läbikukkumise põhjustena on nähtud ka nn nõrkade võimude liiga suurt osalust Nõukogus. Näiteks väljendas Lord Robert Cecil juba 1920. aastatel hirmu, et see võib viia olukorrani, kus väikeriigid saavutavad võrreldes suurriikidega eba-proportsionaalselt suure eelise (Vandenbosch 1964: 299). Tõepoolest, aja jooksul esimeste osatähtsus Rahvasteliidus kasvas. 1933. aastaks oli mitteamalaste liikmete arv vastavas Nõukogus tõusnud kümneni. 1930. aastatel lahkusid Rahvasteliidust nii Jaapan, Saksamaa kui Itaalia, Talvesõja pärast visati sealt välja ka Nõukogude Liit. Aktiivsemate suurriikidena oli Rahvasteliitu 1939. aastaks jäänud vaid Suurbritannia ning Prantsusmaa. Väikeriikide ülekaal organisatsioonis oli seega ilmne, ent proportsionaalselt tundus vähenevat ka efektiivsus. Esimese maailmasõja järgne rahvusvaheline süsteem hakkas seega murenema, sest selles osalevate võimude ning ressursside poolest liiga erinevate suveräänsete riikide hulk kasvas justkui väga suureks. Niisuguse arengu vältimatu tulemusena hakkasid suurvõimud langetama rahvusvahelisi suhteid mõjutavaid otsuseid lihtsalt väljaspool Rahvasteliidu süsteemi.

Samuti arvab näiteks Robert Kagan, et pärast Teist maailmasõda ilmnunud sõjaline jõuetus ongi kultiveerinud Euroopas soovi luua maailm, kus domineerivad rahvusvaheline õigus ja institutsioonid, kus on keelatud suurvõimude unilateraalne tegevus ning kus kõigil rahvastel, hoolimata suurusest, on võrdsed õigused. Demokraatlike ja rahumeelsete väärtuste võidukäik Euroopas pärast Teist maa-

ilmasõda on eespool mainitud autori meelest seotud tõi-gaga, et Ameerika lahendas Euroopa jaoks niinimetatud kantiaanliku paradoksi. I. Kant väitis, et ainus võimalus Hobbes'i maailma ebamoraalsuse vastu oleks maailmavalitsuse loomine. Samas kartis ta, et maailmavalitsuse loomine oleks inimkonnale isegi suuremaks ohuks, sest selline valitsus oma võimumonopoliga võib muutuda kõige kohutavamaks despotismiks. Probleemiks oli, kuidas riigid suudaksid saavutada igavest rahu, ilma et hävitataks inimlik vabadus. Euroopa jaoks lahendasid probleemi Ameerika Ühendriigid. Pakkudes turvalisust väljastpoolt, muutus Euroopa jaoks ebavajalikuks seda ise teha. Euroopa ei vajanud rahu saavutamiseks ja säilitamiseks jõudu (Kagan 2002).

Niisiis sai realistide meelest rahvusvaheliste institutsioonide areng, eelkõige Euroopa Liidu raames, võimalikuks peamiselt tänu soodsatele tingimustele, mille väljenduseks oli julgeolekudilemma puudumine. Niisugune olukord aga võib kardinaalselt muutuda, kui globaalne suurvõim Ameerika Ühendriigid otsustaks taas mingil põhjusel kalduda välispoliitilisse isolatsioonismi. Arutledes veidi teooriate moraalsuse üle, tuleks siinkohal kritiseerida ka liberalistlikku teooriat, mis oma olemuselt on liiga pehme ning võib tulevikus viia hoopis mandumiseni. Zbigniew Brzezinski väljendab oma arusaama Euroopa võimekusest rahvusvahelisel areenil üsna pessimistlikult: *“Üldiselt jätab tänapäeva Lääne-Euroopa mulje segaduses, keskendumisvõimeta, elumugavusi nautivast, kuid ometi rahu-tust ühiskondade koondisest, millel puudub igasugune avaram tulevikuvisioon. Euroopa ühinemine on aina rohkem protsess, mitte eesmärk.”* (Brzezinski 2003: 77.) Ja kui säärast mandumist ei tule, siis kuidas suudaks liberalistlik teooria seletada anomaaliaid, mis tegelikult võivad kogu institutsionaliseeruvat ja koostööalimat süsteemi raputada. Eespool mainitud autorid tunduvad demokraatlike ideede leviku ühe eeltingimusena rõhutavat selgelt ühe (demokraatliku riigikorraldusega) hegemoonilise suurvõimu, antud juhul Ameerika Ühendriikide aktiivse osavõtu vajadust maailmapoliitikast, kelle julgeolekumantli all võiksid liberaalsed väärtused leida oma

institutsioonilise väljenduse. Anarhialaadses rahvusvaheliste suhete süsteemis oleks sellise protsessi toimimise võimalus tunduvalt problemaatilisem. Tänapäevasele liberalismi käsitlusele võib tegelikult omistada sama kriitikat, mis realismile – nimelt ei suuda ka liberalism tegelikult seletada karme muutusi rahvusvaheliste suhete süsteemis, kuivõrd liberalistliku teooria järgi seletatud protsessid on samuti katkematud, nagu ka realismi puhul. Muidugi, oma olemuselt ja enda seletatavate süsteemide ja väiksemate muutuste tõlgendamisel on liberalism tunduvalt paindlikum teooria kui realism seda üldiselt olla saab. Kui aga liberalistlikku teooriat mitte süüdistada staatilisuses, siis võiks seda samuti süüdistada nagu realismigi liigselt ajaloolisuse tsüklilisuse mustriks toetuvaks, kuivõrd kogu teooria pidepunkt seisneb taas seletustes ja interpreteeringutes, kuidas asjad on maailmas tegelikult kujunenud, kuid sellel peatun käesoleva töö teises osas. Küll aga, arvesse võttes liberalistide põhitese, võiks antud teooria puhul samuti väita, et tegemist on potentsiaalse teooriaga, mis võiks sarnaselt realismiga seletada tulevikku, kuivõrd see suudab hõlmata piisaval määral erisuguseid aspekte ja muutujaid, mida võiks tuleviku ennustamiseks tarvis minna.

1.3. DEMOKRAATIA KUI MAAILMARAHU GARANT

Liberalistlik koolkond ei kaldu enam niivõrd kahtluse alla seadma realistide väidet rahvusvaheliste suhete anarhilisest olemusest, vaid osutavad, et empiiriliste andmete põhjal on võimalik näidata, kuidas majanduslik sõltuvus, demokraatlike institutsioonide areng, riigi režiimi iseloom ning rahvusvaheline õigus seda leevendavad. Küsimusele, miks nimelt demokraatiad üksteisega ei sõdi, pole suudetud anda ammendavat vastust. On väidetud, et demokraatlikud ühiskonnad jagavad norme ja kultuuri, mis soodustavad dispuutide rahumeelset lahendamist ning liberaalne sisepoliitika kandub üle ka rahvusvahelistesse suhetesse. (Levy 2002: 359.) Samuti ei toetavat

vastava riigikorra valitsusi kontrollivad kodanikud sõjaliste meetmete kasutamist teiste demokraatlike ühiskondade vastu. Seega, sarnasused lähendavad erinevaid osapooli üksteisele ning seetõttu ei soovita konflikte. Küll aga suudavad realistid siinkohal kriitikana välja tuua asjaolu, et järelikult ei põhine rahumeelne ühiskond mitte demokraatlikel, vaid muudel väärtustel. Lähtudes seisukohast, et tõeliselt demokraatlikud riigid tänapäeva maailmas on ka ühed rikkamad, siis *“sõda nende vahel pole mõeldamatu selle pärast, et nad on demokraatlikud, vaid arenenud ja industrialiseerinud, mistõttu nende poliitilistes süsteemides on piisavalt palju välja kujunenud ratsionaalsust, et välistada sõda kui poliitilist instrumenti”* (Brown 1992: 327). Seega, küsimus võiks siinkohal jällegi taanduda huvidele ja ratsionaalsetele kaalutlustele, millele eelkõige vihjavad realistid. Küll aga sobivad majanduslikud argumendid ka seletamiseks liberalistliku teooriat, mis peale majanduse põhineb rahvusvahelise koostöö aspektil. Kaubandussuhted toovad üldjuhul kasu mõlemale poolele, teadmine relvastatud konflikti laastavast mõjust võimalikule kasumile takistab riigimeestel vastu võtta otsuseid, mis viiksid sõjani majanduslike võtmepartnerite vahel (Oneal, Russett 1999: 1–37). Koostöö loomiseks ja hoidmiseks on tarvis koostööd institutsionaliseerida, kuivõrd tegemist on liberalistidele ainuvõimaliku lahendusega hoida rahvusvahelist süsteemi. On vaja tekitada nii-öelda üksteisest sõltumine, mis viib veelgi suuremale institutsionaliseerumiseni ja jälle tagasi. Tekib positiivne nõiarang, millest tegelikult ei soovi keegi lahkuda, sest kõik on suhtelise kasu saajad.

Kuna välispoliitika on sellisel juhul mitmete asjaomaste institutsioonide ja avaliku diskussiooni tulemus, ei kaldu valitsused valima sõda, sest vastutus kodanike ees oleks liiga suur (Layne 1994: 9). Demokraatlike riikide vaidluse tulemuseks saaks olla siis kas *status quo* või läbirääkimiste jätkamine. Seega, kuivõrd liberaalseid väärtusi jagavad riigid üksteisega ei sõdi, olekski peamine ülesanne edendada demokraatia arengut üle kogu maailma, sest see on ainus viis, mis viiks rahu kindlustamisele. Trendi, mis kinnitab demokraatlike režiimide arvu suurenemist läbi ajaloo, on erinevad autorid

korduvalt välja toonud. Nii viitab näiteks Samuel Huntigton kolmele perioodile (1828–1926, 1943–1962, 1974–1991), mille vältel demokraatiate arv on kasvanud. Kahele esimesele on järgnenud tagasilööök ning tema meelest võib sama juhtuda ka kolmanda perioodiga. Ent üleüldine trend viitab siiski asjaolule, et demokraatiate arv suureneb: *“Demokratiseerumise lained ja vastupidised lained viitavad kaks sammu edasi, üks samm tagasi mustriks.”* (Huntigton 1991: 13–17.) Francis Fukuyama arvates oli aastal 1790 kolm demokraatlikku režiimi (Ameerika Ühendriigid, Prantsusmaa, Šveits), nende arv kasvas 1990. aastaks saja kuuekümmenele (Fukuyama 2002: 74–76). Seega tundub olevat empiirilisel tõestatud, et liberaalsete väärtustega riigikorrad on läbi ajaloo levinud jõudsalt üle kogu maailma. Sellisel juhul peaks aga küsima, kuidas üleüldse defineerida liberaalset demokraatiat, sest *“tänapäeva liberaalsetel demokraatidel on kõigil erisugune kuju ja suurus”* (Brown 1992: 319). Siinkohal tuleb tõepoolest tunnistada, et tegemist on tõsise klassifitseerimisprobleemiga, sest nimeliselt on demokraatiad üksteisega küll sõdinud. Kui tõsiselt võetav on aga liberalistlik teooria, kui mingi üldtrends kinnitamiseks on vaja muutujaid niivõrd kitsendada, et tegelikkuses kaob taotletav laiapõhjalisus ära? Kui aga mitte laskuda liiga sügavale probleemi, siis tegelikult saab liberalistide õigustuseks väita, et on vähemalt mõned normid, mis suudavad demokraatiad klassifitseerida.

Tundub, et nii liberalistliku kui realistliku koolkonna käsitlustes mängivad väga olulist rolli nn tsükliline ja lineaarne maailmapoliitika käsitlus, erinevad vaid rõhuasetused. Esimesed rõhutavad muutuste olulisust, teised toovad esile põhiliste mustrite kordumise. Nii näiteks kirjutab Alvin Toffler järgmist: *“Lõplikku kvalitatiivset erinevust käesoleva ning eelmiste ajalugude vahel ei panda tihti tähele, sest me pole pelgalt laiendanud muutuste kaalu ja ulatust, vaid muutnud ka radikaalselt nende sammu. Me oleme käimasoleval ajal vallandanud täiesti uue sotsiaalse jõu ning kiirendanud muutuste voolu määra, mis mõjutab meie ajataju, revolutsioneerib igapäeva elu tempot ning mängib kaasa selles, millisena me näeme*

meid ümbritsevat maailma. Me ei tunneta aega samal viisil kui inimesed minevikust. Ja see on peamine erinevus, mis eraldab kaasaegseid inimesi teistest.” (Toffler 1970: 17.) Eelmainitud tekstist kumab läbi arengu või progressitaju ning kaasaegsete ja minevikusündmuste puhul avaldub seal selge kvalitatiivne erinevus. Samamoodi tundub rahvusvahelisi suhteid hindavat klassikaline liberalism, kelle õpetuse või kujutluse kandvamad väärtused oleksid progress, rahvusvaheline õigus, integratsioon, inimõigused, koostöö, vabaturumajandus. Rahvusvahelised suhted areneksid justkui edasi ning eelkõige positiivses suunas, arenedes liberaalsete väärtuste kehtestamise poole kogu maailmas. Nii kirjutab Michael Doyle, et *“me võime projekteerida aega, mil kõik maailma režiimid on muutunud liberaalseteks”* (Doyle 1996: 261). Sellelaadse arengu tõesuse oleks positiivne uudis paljudele väiksematele maadele, sealhulgas Balti riikidele, kelle kaitsekontseptsioonid on enamasti juhitud realistlikust paradigmat. Realistliku koolkonna autorid on siinkohal siiski eri meelt. Nii väidab näiteks Kenneth Waltz: *“Rahvusvahelist poliitikat kirjeldatakse tihti kui midagi juhuslikku /.../ kui kiiret ja ennustamatut muutust. Kuigi muutused toimivad, on kontinuiteet sama muljetavaldav või isegi enam /.../ Kahes maailmasõjas /.../ rivistusid, hoolimata nende sisepoliitilistest pööretest sõdadevahelisel perioodil, üksteise vastu põhimõtteliselt samad riigid. Rahvusvaheliste suhete muster jääb suhteliselt konstantseks /.../ sündmused korduvad lõpmatult. Rahvusvaheliselt prevaleerivad suhted muutuvad harva kiiresti oma tüübilt või kvaliteedilt.”* (Waltz 1979: 65–66.) Seega viidatakse, et kuigi minevikusündmused ei pruugi täielikult kujul korduda, on neil siiski mingisugused üldised sarnasused, samuti eksisteerivad seal identifitseeritavad toimimismustrid, mille järgi saab seletada nii mineviku-, oleviku- kui miks ka mitte tulevikusündmusi. Realistid räägivad, et tegelikult rahvusvaheliste suhete süsteem ei muutu ajas pidevalt või on muudatused mikroskoopilised. Viimati esitatud Waltzi mõttekäiguga loovad aga (neo)realistid endale suurepärase aluse ennustamiseks ka tuleviku maailmakorda, tuginedes ajaloole ning põhimõttele, et muutused maailmas ei

toimu kiiresti. Võib-olla ei olegi siinkohal oluliseks muutujaks kiirus, kuivõrd süsteemi võimetus läbi viia kvalitatiivseid muutusi. Kui arutleda väga üldistatult, siis tegelikkuses pole sõda klassikalises mõttes läbi ajaloo oluliselt muutunud, muutunud on eelkõige moraal ja tehnilised vahendid, mida sõjapidamisel kasutatakse. Kõige eelneva põhjal võiks väita, et realism teoriane on väga jätkusuutlik, sest see suudab kohaneda ka uuemate oludega. Kui aga teooria, mis selle nimi ka on, suudab põhjendada protsesse, siis võiks seda pidada ju ometigi toimivaks. Oma teooriat saab tõenäoliselt paraku kõige paremini tõestada, rünnates teisi teooriaid ning esile tuues nende nõrku kohti rahvusvahelise süsteemi käsitlemisel.

Realismi esindajad kritiseerivad liberaalide väidet, mille kohaselt demokraatlike režiimide kaldumus leida rahumeelseid lahendusi justkui välistaks sõja võimaluse. Kõigepealt rõhutatakse, et isegi kui riigid muutuvad oma sisemises arengus liberaalseks, ei saa see kuidagi väljenduda rahvusvahelises poliitikas. Riigid vastaksid välispoliitiliselt justkui paratamatult konkreetse situatsiooni loogikale, isegi kui see võib viia koostöö kadumiseni ja otsese sõjaohuni. Ehk teisisõnu – rahvusvaheline poliitika on pidev ning korduv võimaluste otsimine, et ennast anarhialaadses süsteemis maksma panna. “*Omaabil põhinevas süsteemis kaalub konkurentsist tingitud sundus alati üles ideoloogilised eelistused või sisepoliitilise surve.*” (Waltz 1986: 329.) Realistliku maailma toimimise põhimõtteid ignoreerivad riigid riskivad hävinguga. Julgeolek ning ellujäämiskunst on välispoliitikas alati esiplaanil ning demokraatlikud riigid ei erine sellepolest autoritaarsetest maadest kuigi palju. Hans J. Morgenthau peab aga rahvusvahelist poliitikat pigem pahelise inimloomuse väljenduseks, mis on püsinud suhteliselt muutumatuna juba klassikalise India, Hiina ning Kreeka filosoofide aegadest. Inimestel on loomulik võimuiha ning siit tulenevad ka agressiivsuse ilmingud maailmapoliitikas. Klassikalise realismi põhituuma võtab ta lihtsustatult kokku ühe lausega: “*Rahvusvaheline poliitika, nagu igasugune poliitika, on võitlus võimu pärast ning mis iganes võib olla selle lõplik eesmärk, on võim alati vahetuks sihiks ja selle saavutamise, säilitamise*

ning demonstreerimise viisid määravad ära poliitilise käitumise tehnika.” (Morgenthau 1973: 195.) Niisiis väidab klassikaline realism, et välispoliitikas tuleb teha selget vahet ihaldatavate moraaliprintsiipide ning reaalse võimalikkuse vahel. Wilsonlike ideede paikapidamatus ongi sellise käsitluse kohaselt seotud oskamatusena eristada üldfilosoofilisi, kõikidel aegadel soovitavaid eesmärke ning konkreetsetes ajalisi-ruumilistes tingimustes võimalikke lahendusi.

Nõnda on realistide põhiteesideks, et rahvusvaheliste suhete süsteem on anarhiline, kus toimub suveräänsete jõudude (klassikalises mõttes riikide) pidev võitlus ning riikide hierarhia rahvusvahelisel areenil määrab nende tugevus. Kesksel kohal realistide käsitluses on jõupoliitika, mille kaudu seletatakse kõike maailmas toimuvat. Samal ajal kardetakse pidevalt oma jõupositsiooni kadumist. Seetõttu üritatakse üles ehitada süsteem, mis tagaks jõudude tasakaalu, mille kaudu säilitatakse ka rahu. Paradoksaalsel moel ei ole aga tegelikult realistide käsitluses rahu kunagi võimalik saavutada, sest mõnel hetkel on mingid jõujooned nõnda palju muutunud, et süsteemis on tekkinud taas hõõrumised. Rahvaste ja riikide integratsiooni ei saa realismiteoreetikute käsitluses rahvusvahelise poliitika väljakujunenud struktuuris aga juhtuda, välja arvatud mõningal määral majanduses ja muudes pehmemates küsimustes, sest riikidel on Waltzi arvates kaks probleemi, mis seda oluliselt takistavad (Waltz 1979: 105). Waltzi järgi on esimeseks probleemiks asjaolu, et ei küsita endalt: “Kas me mõlemad võidame?”, vaid pannakse rõhku küsimusele “Kumb meist rohkem võidab?”. See viib juba iseenesest usaldamatuseni ning absoluutse kasu eelistamiseni suhtelisele kasule. Viimast hindavad rohkem liberalistid, sest suhtelise kasu korral oleks tegemist võit-võit-suhtega. Teine probleem, mille Waltz lisaks kasuaspektile välja toob, on mure oma ellujäämise pärast. See kujundab riikide käitumist (Waltz 1979: 105). Samal ajal võib aga täheldada ka olulisi vastupidiseid tendentse, mida realistid ei suuda seletada – olgu selleks kas või Euroopa Liidu toimimine isegi sellisel määral, nagu see praegu aset leiab. Realistid on oma puudusi ka mõistnud ning tunnistanud, et realism on nõrk seletama muutusi,

eriti kui need toimuvad maailma majanduses ning riigisisestes ümberkorraldustes (Keohane 1986: 187). Küll aga suudavad vigu parandada klassikalise teooria uuendajad, neorealidid, kes näevad üpriski lihtsaid lahendusi, et muuta realistlik teooria tänapäeva olusid paremini seletavaks. Realism kujundatakse ümber, muutes kaht olulist põhiteesi. 1. Realism ei pea käsitlema üksnes riike kui rahvusvahelise poliitika kujundajaid, samamoodi võib realistlik teooria hõlmata teisi organisatsioone, nii riigisiseseid kui ka rahvusvahelisi. 2. Võimu ja mõju peetakse riikide käitumise ja huvi kujundamisel küll väga olulisteks teguriteks, kuid need ei pea enam prevaleerima teiste huvide üle (Keohane 1986: 215) – nõnda tekitatakse rohkemate muutujatega keskkond, mis ei püüa seletada riikide käitumist pidevalt sama mustri järgi. Küll aga võiks sellisel juhul küsida: kui realism loobub oma põhipostulaatidest, siis kui palju jääb tegelikkuses realismi algupärast alles ning kas seda ei peaks nimetama mingiks teiseks teooriaks või piisab lihtsalt liitest *neo* vana nimetuse ette. Mida rohkem üritab realism keskenduda nendele teistele teooriatele omastele kesksetele küsimustele, seda selgemaks saab, et nendest tuletatud väited pole realistlikud (Legro, Moravcsik 1999: 7). Loomulikult loob igasugune teooria muudatus palju parema võimaluse seletada ümberringi toimuvat, samas tekitab see varem mainitud ohu, et tegelikkuses teooria devalveerib oma väärtuse ning muudab enda vaateid puhtalt ajaloolisest aspektist, olemata kindel, et muutus on täiesti õige. Loomulikult ei tasu võtta kriitikat liiga must-valgelt, kuivõrd tegelikkuses on maailm pärast esimesi realistlikke teoseid siiski oluliselt muutunud ning tegijaid on juurde tulnud. Nende uute organisatsioonide, kas või rahvusvaheliste, teket ei suutnud aga realism ennustada, mistõttu võiks ka küsida, kuivõrd elujõuline omas ajas oli ka algupärane realism.

Realismi esindajate hinnangul peaksime olema ettevaatlikud väitega, et demokraatia ning rahu tihe seos (nt Lääne-Euroopa pärast Teist maailmasõda) jääb püsima ka tulevikus. Ajaloostki on leida küllalt näiteid, mis seavad eespool mainitud põhimõtte taha küsimärgi. Esimese maailmasõja puhkemisel ei kaldunud demokraat-

likud suurriigid sugugi vähem sõja poole kui autoritaarsed. Samuti olid sõja vahetult vallandanud Austria-Ungari ning Saksamaa demokraatlikuma esindusega ning õiglasema õigussüsteemiga kui paljudki tänapäeva tähtsad võtmeriigid (Cohen 1993: 37). Oluliste strateegiliste huvide pärast okupeeris Prantsusmaa 1923. aastal Ruhri piirkonna ehk rakendas omal algatusel militaarseid meetmeid, sundimaks laastatud ja niigi oluliselt nõrgestatud (demokraatlikku) Saksamaad konsensusele reparatsioonide küsimuses. Demokraatlikud suurriigid on ka pärast Teist maailmasõda alustanud korduvalt sõda omal initsiatiivil. Näiteks Ameerika Ühendriikide tegevus Vietnamis, Grenadas, Nicaraguas, Iraagis, Afganistanis. Ka avalik arvamus võib teatavates tingimustes toetada sõda teise riigi vastu. 1898. aastal kuulutas McKinley administratsioon Hispaaniale sõja paljuski avalikkuse surve all (Layne 1994: 12). Samuti saab väita, et mõningates ajalisi-ruumilistes tingimustes võib rahvas valida demokraatliku riigikorra asemele hoopis jäigema autoritaarse ning isegi totalitaarse süsteemi. Näiteid ei tule kaugelt otsida. 1933. aasta referendum tulemusi vapside põhiseaduse küsimuses saab ju samuti tõlgendada kui Eesti rahva vabatahtlikult astunud sammu autoritaarse riigikorra poole. 1934. aasta riigipöörde ning vaikiva ajastu lähteid tuleks otsida just sealt. Seega ei saa kindlasti absoluutselt kinnitada, et liberaalsed ühiskonnad kalduvad alati eelistama rahumeelseid ning demokraatlikke lahendusi.

1.4. DEBATT KESTAB EDASI

Nii liberalismi kui realismi esindajad pole suutnud luua ühtset teooriat, mis ligilähedaselte seletaks kõiki maailmapoliitika toimimise võimalikke ilminguid. Realistlik/neorealistlik käsitlus tundub tugevasti alahindavat või kahe silma vahele jätvat tõika, et kuigi sündmused korduvad, väärivad nende taastoomumise variatsioonid lähemat käsitlust. Igal juhul ei selgita neid pelgalt süsteemianalüüsi

loogika abil. Näiteks ei mäleta ilmselt ükski rootslane enam oma riiki ja rahvast osalemas otseses sõjategevuses, samal ajal kui Iisraeli elanikud võivad meenutada vähemalt viit sellist konflikti. Venezuela on olnud ametlikult sõjajalal vaid korra, Venemaa on alates 17. sajandi algusest olnud seotud relvastatud interventsioonidega või konfliktidega vähemalt kolmekümne seitsmel korral (Holsti 1991: 331). Paljud naaberriigid on elanud üksteisega küllaltki pika aja vältel rahu (nt Ameerika Ühendriigid ja Kanada; Hispaania ja Portugal), samal ajal kui teiste maade läbisaamisse oleksid konfliktid justkui sisse kodeeritud, nagu Kreeka ja Türgi; India ja Pakistan; Iisrael ja araabia riigid (Holsti 1991: 331). Võimupoliitika abil võiks üldiselt selgitada sündmuste kordumist või ajaloo igavest ringkäiku, ent päris kindlasti mitte nende ajalisi-ruumilisi variatsioone ning paljusid kõrvalekaldeid kordumiste sageduses. Samamoodi tundub ka liberaalide seisukoht ajaloo progressiivsest iseloomust ülemäära lihtsustatuna. Väide ületulisest suundumusest liberaalse demokraatia poole pole siiski piisavalt põhjendatud. Vaadeldes lugematuid pingekoldeid kogu maailmas ning lääneliku demokraatia kunstliku ekspordi ebaõnnestumisi, ei saa kuidagi väita, et suudaksime projekteerida aega, mil kõik maailma riigid on muutunud liberaalseks. Võimupoliitika jääb ilmselt olulisele kohale niikaua, kuni seda pole juhtunud, ning näiteks Eesti, Läti ja Leedu jaoks tundub kohane misel uue välispoliitilise reaalsusega olevat mõningane sarnasus kahe maailmasõja vahelisel perioodil asetleidnuga – ühelt poolt toime tulla selgelt idast lähtuvate Venemaa suurriiklike jõupoliitiliste ambitsioonidega ning teisalt Euroopa Liidu liikmesriikidena kultiveerida demokraatlikke ideid. Ehk siis ajada välispoliitikat, milles segunevad nii realismi kui liberalismi põhimõtted.

Vaidlust 1920. aastate liberalismi ja 1930.–1950. aastate realismi esindajate vahel peetakse esimeseks tõsisemaks debatiks rahvusvaheliste suhete tõlgendamisel. Väitlus erinevate traditsioonide üle kestab tänapäevani. Selles väitluses ei olnud võitjaid ega kaotajaid, tundub, et konkreetsetes ajalisi-ruumilistes tingimustes on ajalugu soosinud lihtsalt rohkem kord ühte, kord teist poolt. Seesugune

dihhotoomia riigi välispoliitikas tundub, nagu Albert Sorel õigesti väljendus, olevat tõesti *“igavene dispuut nende vahel, kes kujutlevad, et maailm sobitub nende poliitikasse, ja nende vahel, kes korraldavad oma poliitikat kohanema maailma reaalsusega”* (Carr 1964: 11).

2. TEOORIA TÕLGENDAMISEST PRAKTIKAS

Nüüd oleks õige aeg küsida, kuhu me oleme nende teooriatega jõudnud. Eelkõige püüame teooriatega seletada reaalselt eksisteerivat maailma, luues empiirilisi seoseid teooria ja praktika vahele, ehkki see ei pruugi alati olla eesmärk. Küll aga armastavad erinevate rahvusvaheliste suhete teoreetikud diskuteerida erisuguste nähtuste üle, mis eksisteerivad ka reaalselt, ning ennustada nende kujunemislugu. Võtkem siinkohal kas või Euroopa Liit ning selle institutsioonid. Realistid ei suuda küll seletada hästi niisuguse anomaalse riikide liidu olemasolu, kuid väidavad, et tegemist ei saa olla õige asjaga ning ennustavad selle peatset lagunemist või formaalset eksisteerimist vaid paberil. Samal ajal triumfeerivad liberalistid, kelle teooriaga läheb mainitud kooslus suurepäraselt kokku. Kui realistid suudavad isegi aktsepteerida Euroopa Liidu majanduslikku kooseksisteerimist, põhjendades seda asjaoluga, et ülemate väärtuste ja kõrgema poliitika poole ei minda (milles neil on muide ka vist õigus, sest näiteks EL-i kaitsepoliitiline koostöö on üsna vilets, võrreldes koostööga teistes pehmemates valdkondades), siis liberalistid suudavad oma teooriat samal ajal üha enam ja enam põhjendada, sidudes selle järkjärgulise integratsiooni tekkimisega ning üksteisest sõltuvuse suurendamisega. Samal ajal pole liberalistide teooria juures sugugi oluline realistide mõistes tugevamate poliitikavaldkondade integratsioon, kuivõrd need pole maailmasüsteemi loomise ja kujundamise juures sugugi nii olulised, vaid pigem ajaloolised igandid. Paradoksaalne on aga see, et hetkel võib olla mõlemal õigus. Küll aga joonistub selgelt välja mõlema koolkonna ambit-

sioon, mis väljendub tuleviku ennustamises. Kui integratsioon Euroopa Liidus nõrgeneb või sellele peaks tulema tagasilööke, siis kuulutatavad ennast võitjaks realistid, vastupidisel juhul on põhjust ennast võitjaks pidada liberalistidel (Baldwin 1993: 5). Kõik aga taandub keskele küsimusele – kes oskab paremini tulevikku ennustada, kuivõrd oleviku kirjeldamises võib teha lugematul hulgal teooria parandusi ning hiljem põhjendada nende vajalikkust, kuivõrd uusi muutujaid tuleb pidevalt juurde. Küll aga peaks võidu andma teooriale, mis mingil ajahetkel suudab kujunevat maailm-korda ette näha nii 10–20 aasta perspektiivis. Sellisel juhul saame rääkida ka ühe või teise teooria vettpidavusest ning ajahambale vastupidavusest. Lihtsalt ajalugu interpreteerides ja olevikku kirjeldades ei ole teooriatel erilist väärtust, see seisneb minevikku ja olevikku arvesse võttes metodoloogia kaudu võimalikult täpses tuleviku kirjeldamises.

2.1. VÕISTLEVAD TULEVIKUSTSENAARIUMID 20. SAJANDI LÕPUL – MEARSHEIMER vs FUKUYAMA

Olles seletanud kahe rahvusvahelise suhete teooria põhivoolu keskseid teese, nende debatti ning välja toonud põhjendused, miks neid teooriaid võiks pidada jätkusuutlikeks (eelkõige selle aspekti, et mõlemad tuginevad hindamisel ajaloole), tuleks nüüd esitada erinevad tulevikuvisionid, mida on ühe ja teise rahvusvahelise teooria edasikandjad praktiseerinud. John Mearsheimer analüüsib oma tuntuimas essees “Back to the Future” Euroopat pärast Külma sõja lõppu. Esse on Mearsheimer kirjutatud 1990. aastal pärast Saksamaa ühinemist ning selgeid märke riikide lahkulöömisest NSV Liidust.

Kõige esimesena seab autor küsimärgi alla rahu saavutamise võimaluse Euroopas, sest ta leiab, et tekkiv multipolaarne süsteem on *a priori* tunduvalt ebastabiilsem ja konflikte tekitavam kui tolleks ajaks juba harjumuspärane bipolaarne maailmakord, mis oli

väidetavalt korralikult paika loksunud. Multipolaarsuse tõttu nägi Mearsheimer ka NATO kui sõjalise kollektiivkaitseorganisatsiooni kadumist või hääbumist niisugusel määral, et selle funktsioonid jäävad reaalsuses üksnes paberile, kuid oma sisult organisatsioon kaob. Multipolaarsus toob endaga kaasa jõudude tasakaalust väljaviimise, sest enam ei osata hinnata adekvaatselt oma partnereid ja vaenlasi, keda varem hästi teati. See aga viib asjaoluni, et hakatakse langetama otsuseid, mis on tehtud valel kaalutlustel ning mida on võimalik põhjendada liigse mitmekesisusega, mis rahvusvahelisel areenil on tekitatud. Niisugune süsteem soodustab aga autori arvates sõjaohu kasvamist Euroopas, kuna ühelt poolt hakkab Saksamaa realiseerima oma vaka all hoitud poliitilisi ambitsioone, kuid teisalt on selles süüdi ka tekkivad uued ebastabiilsed riigid Ida-Euroopas, kes oma probleemide tõttu tõmbavad suuremad riigid enda konfliktidesse. Pealegi polevat sugugi kindel, et kommunism tekkivatest riikidest kaotatakse ning võetakse vastu demokraatia. NSV Liit pidi jääma küll Euroopas regionaalseks võimuks, kuid maailmapoliitiliselt pidavat tema tähtsus kaduma. Samas jääb NSV Liit Euroopas tunduvalt olulisemaks tegijaks (suhteline eelis) kui Ameerika Ühendriigid, sest viimase vägede väljaviimise tõttu Euroopast nihkub kaalukauss NSV Liidu kasuks. Kuigi mõlemad suurriigid kaotavad oluliselt kontrolli Euroopa üle, sest mõlemad on sunnitud vägesid välja viima. NSV Liidule annab suhtelise eelise geograafiline lähedus. Kõige olulisemaks muutujaks Mearsheimeri tulevikuvisionis oli sõjaline jõud, eriti tuumarelvade osas, mis hakkab kujundama tuleviku maailma (Mearsheimer 1990: 7). Üldiselt nägi Mearsheimer tulevikus nelja võimalikku stsenaariumi, mis Euroopas võiks juhtuda:

- Kõige esimene ja samas autori sõnul ka kõige ohtlikum oleks tuumarelvadeta Euroopa. Samas, autor ise sellesse võimalusse ei usu, sest Prantsusmaa poleks tõenäoliselt nõus olema ilma tuumarelvata, olles sellisel juhul sama haavatav kui Saksamaa. Samal ajal lööks aga Saksamaa Prantsusmaad teistsuguse militaarpotentsiaaliga.

- Teine võimalik stsenaarium on see, et Euroopa tuumariigid ei täienda oma tuumarelvade arsenalit, et kompenseerida suurte võimude kadumist Euroopast, mistõttu võiks väita, et tegemist on lihtsa *status quo* loomisega Euroopas.
- Kolmanda stsenaariumi järgi toimuks õigesti korraldatud tuumarelvade levik Euroopas, mis tähendab, et nende levikut kontrollivad praegused tuumariigid.
- Neljas ja kõige destabiliseerivam stsenaarium räägib sellest, et toimub tuumarelvade levik Euroopas, kuid tegemist pole kontrollitud levitamise-ga.

Mearsheimer usub kõige rohkem viimase stsenaariumi tõenäolisusesse, kuna ta arvab, et tuumarelvade levikut ei suudeta kontrollida. Seega, Euroopa ei muutu küll nii vägivaldseks ja ebastabiilseks, kui ta oli 20. sajandi alguses, kuid seoses bipolaarse maailma kadumisega tekib Euroopas oluliselt soodsam pinnas ja suurem tõenäosus sõdade puhkemiseks. Autor ei usu USA kui tasakaalustaja täielikku kadumisse Euroopast ning leiab, et USA suudab jätta endale tuumarelvade leviku kontrollija rolli, ei too oma vägesid Euroopast välja ning suudab takistada hüpernatsionalismi tekkimist.

USA on tänapäeval Euroopast oma sõjajõududega oluliselt taandunud, võrreldes varasemaga. Samuti pole realiseerunud tuumarelvade leviku laienemine Euroopas, sest ühelt poolt pole tuntud selle vastu liigset huvi ning võib-olla ei ole enam usku tuumarelvadesse kui ennetavas-meetmesse. Samal ajal on Euroopas mitmed olulised globaalsed tegijad, kes suuremate ja põhimõtteliste otsustega on seni suutnud koonduda ühe organisatsiooni – Euroopa Liidu – kilbi taha. Tõsi küll, EL-i efektiivsus nii-öelda karmimate teemade puhul jätab soovida, arvestades kas või erinevate riikide suhtumist Iraagi sõjasse, kuid mingil juhul ei saa väita, et tänapäeva Euroopa riigid kannaksid erinevaid moraalseid või maailmavaatelisi väärtusi. Samal ajal on säilinud nii-öelda NATO vihmavari Euroopa pea kohal, kuid samas on organisatsioon läbi teinud olulisi muuda-

tusi, et toime tulla tänapäeva muutunud julgeolekukeskkonnaga, mida ei saa võtta enam sama lihtsalt kui külma sõja ajal. Riikide sotsiaal- ja majanduspoliitiline koostöö EL-is on riike üksteisele oluliselt lähendanud. On küll eriarvamusi poliitika suhtes, kuid ometigi on ühtse eelarve ja ümberjagamisfunktsiooniga EL Mearsheimeri arvates anomaalia, sest Euroopa Ühenduste tugevdamist ei suutnud ta 1990. aastal ette näha, kuigi selleks ajaks oli Ühtse Euroopa akt juba sõlmitud ning suunduti selgelt Maastrichti lepingu poole. Seega võiks ju väita, et suures plaanis on teoks saanud stsenaarium, mille Mearsheimer on oma analüütilises tulevikku vaatavas essees täielikult välistanud.

Mearsheimeri teooria kohaselt paneb poliitikute eelistused rahvusvaheliste suhete teooriate puhul paika teooriate järgitavus (teisisõnu, valitsev trend) ning teisalt loeb ajalooline kogemus. Oma kriitikas liberaalide pihta väidab Mearsheimer, et pikk rahu alates Teisest maailmasõjast kestis tänu bipolaarsele maailmale ning süsteemi võimekusele saavutada tasakaal just sel viisil, mitte tänu rahvusvaheliste organisatsioonide tekkele ja nendest tulenevale suuremale tahtele asju omavahel rahulikumalt ajada. Teises maailmasõjas hukkus u 50 miljonit eurooplast, kuid Külma sõja aegsetes konfliktides kaotas elu tõenäoliselt mitte üle 15 000 inimese. See-tõttu saab väita, et Külma sõja aegne Euroopa oli tunduvalt rahu-likum kui 20. sajandi alguses (Mearsheimer 1990: 10). Tegelikult on autori meelest Euroopa kogu oma ajaloo jooksul janunenud sõdade järele ning Teine maailmasõda lõpetas pika sõdade perioodi, mis algas Napoleoni sõdadega. Tõsi, autor mõonab, et vahepeal on olnud ka rahulikumaid aegu, kuid nendele vaatamata pole Euroopa suutnud kunagi rahulikuks jääda. Sõjad on aga siis olnud kerged tekkima, kui võimude vahekord on tasakaalust välja läinud, näiteks uue suurvõimu või ambitsiooni tekkimisega. Ühelt poolt saab näide-tena tuua hegemoniaalseid sõdu, kuid teisalt räägime 20. sajandi näitel multipolaarsusest kui kurja juurest. Seega suudab Euroopas rahu tagada vaid hegemoniaalne või bipolaarne süsteem, võrdne sõjaline jõud ja eriti tuumarelvade olemasolu maailmas. Mearshei-

meri arvates suudab viimaste tuletuste põhjal säilitada rahu pigem (anarhiline) rahvusvaheline süsteem kui riigisisene poliitika. Niisuguse toimiva mudeli kohaselt ei läheks aga keegi sõtta, sest keegi ei julgeks loota võitu – võimud on tasakaalus.

Võiks ju väita, et Euroopas ei ole olnud sõdu pärast Külma sõja lõppu (välja arvatud konfliktid Balkanil, mis on aga täiesti omaette teema) ning nendeks puudub ratsionaalne põhjus, kuivõrd riikide sisepoliitika ja majandus on tihedalt seotud. Kuivõrd tõenäoline oleks sõjaline konflikt kahe EL-i liikmesriigi vahel? Selleks pole ju ometigi mingit põhjust, sest on selgunud, et koostööst riigid pigem võidavad. Omaette küsimus oleks konflikti tekkimine välisagressori puhul või sisemised konfliktid liigse kultuurilise mitmekesisuse tõttu, kuid neid teemasid Mearsheimer ei käsitle, mistõttu tema seletatud sõjaliste ambitsioonide esilekerkimine Euroopas jääb praeguseks kujunenud situatsioonis üpris arusaamatuks. 18-aastane praktika lihtsalt ei suuda kinnitada autori teese, mis muidugi ei välista autori stsenaariumi realiseerumist pikemas perspektiivis.

Multipolaarsus on aga Mearsheimeri arvates lisaks ohuks ühenduste näol, mis tegelikkuses ei suuda rahu tagada, sest koordineerimine nendes on ebaefektiivne. Esiteks, ühenduses lükatakse konflikti tekkimisel vastutust teiste õlule edasi, kuna ei soovita kaotada neid olemasolevaid kokkuleppeid ja saavutatud ressursse, mis toovad reaalselt kasu. Teiseks loodetakse läbi eemaletõmbumise enda võimu suurenemist pärast konflikti kahe osapoole vahel, kuna tõenäoliselt kurnab konflikt osapooled päris korralikult välja. Kolmandaks, loodetakse lihtsalt, et agressor neutraalseks jäänud riiki ei puuduta, mistõttu loobutakse ka oma partneri kaitsmisest. Ning neljandaks, Mearshmeier leiab, et koalitsiooni moodustamine konflikti ajal on väga keeruline ja pikaajaline ettevõtmine ning vastane kasutab tekkinud segadust oma huvides efektiivselt ära. Kõik esitatud aspektid võivad aga viia konflikti tekkimise mitteuskumiseni, mis tegelikult paradoksaalsel moel viib aina tõenäolisemalt konflikti tekkimiseni (Mearsheimer 1990: 16). Lisaks eelnevale teeb kogu situatsiooni veelgi keerulisemaks asjaolu, et ei pruugita osata hinnata

adekvaatselt, kes osapooltest on vaenlane ja kes sõber. Samal ajal väidab Mearsheimer, et sõjad tekivad seda kindlamalt, mida suurem on osapoolte ebavõrdsus, mistõttu ülekaalus olev jõud võib oma eelist ära kasutada. Põhjus on jällegi tasakaaluteoorias, sest “mida õudsem on sõja oodatav tulemus, seda tõenäolisem, et seda sõda ei toimu” (Mearsheimer 1990: 19). Teise maailmasõja tekkimist põhjendab autor Hitleri valede kalkulatsioonidega, mis tekkisid multipolaarses süsteemis. Oleks Suurbritannia ja Prantsusmaa osanud paremini Saksamaad balansseerida, oleks Teine maailmasõda Mearsheimeri arvates ära jäänud. Samal ajal ei taibanud USA kahel korral, et Saksamaa käitumine tirib ka nemad sõtta. Saksamaa hüpernatsionalism, mis tõukas riigi lõpuks ka Teise maailmasõtta, oli põhjustatud tema igalt poolt haavatava geograafilise asendi pärast Euroopas. Kõik aga tekkis varem nimetatud vaeleavestuste pärast. Seega, multipolaarsus, hüpernatsionalism ja vaeleavestused lükkavad riigid omavahel sõtta ning kõiki nimetatud probleeme aitavad ära hoida bipolaarne maailm ja tuumarelvad. Liberalistide põhjendus rahu kohta Euroopas pärast Teist maailmasõda on Mearsheimeri arvates tegelikult vale, kuna see põhineb ühelt poolt majanduslikul seotusel ja sõltuvusel ning teiselt poolt rahu armastavate demokraatiate teoorial. Majandusliku sõltuvuse teooria aga ei suutvat seletada sõdade mittepuhkemist Euroopas pärast Teist maailmasõda, sest ida ja lääne vaheline kaubavahetus oli väga väike (Mearsheimer 1990: 29). Teisalt ei toimi Mearsheimeri arvates ka sõjavastasuse printsiip, sest see kehtib vaid liberaalsete demokraatiate vahel. Liberaalsed demokraatiad aga ei salli autoritaarseid režiime. Arvestades fakti, et Ida-Euroopas polnud liberaalseid demokraatiasid, miks siiski sõda ei puhkenud. Ka sõja liigne kulukus ei ole põhjenduseks, sest seda oleks võinud arvestada kas või kahe maailmasõja vahelisel perioodil ning sellest mitteõppimine näitas, et tegelikult hakkavad riigid kindlate tingimuste olemasolul sellegipoolest üksteisega sõdima.

Samal ajal põhjendab Fukuyama oma essee “*The End of History?*” rahu hoidmist hoopis vastupidi. Ühelt poolt toob ta välja maailmas aina prevaleerivamad moraalsed väärtused, mis tulenevad

Kanti ja Hegeli teooriatest, näiteks südametunnistuse tekkimine. Ühtlasi toob Fukuyama välja ka autoritaarsete režiimide kadumise, kuigi nende režiimide olemasolu ei saaks ometigi keegi oluliselt takistada. Fašism on seega oma aja ära elanud (Fukuyama 1989). Põhjus on seega liberalistide meelest mujal ning nad toovad esile liberaalsete demokraatiade rahuarmastavama loomuse ning majandusliku heaolu nendes riikides, mis on vastu võtnud liberaal-demokraatlikud väärtused. Empiirilisel toob Fukuyama eriti esile Jaapani täieliku muutumise pärast Teist maailmasõda ning Kagu-Aasias toimunud protsessid, iseäranis Hiina majandusliku edu järkjärgulise suurenemise suurema avatuse tõttu. Seega, vana protektsionistlik poliitika oleks nagu oma aja ära elanud ning tulevik kuulub rahumeelsetele rahvusvahelistele organisatsioonidele ja koostöövõrgustikele. Ühtlasi ei näe Fukuyama liberaalsele demokraatiale tulevikus alternatiivi, sest see on ennast tõestanud seni kõige edukamana. Vahest võiks tulevikus olla alternatiivseks süsteemiks islam kui religioonist juhitud praktika, kuid see pole autori meelest tõenäoline. Fukuyama näeb oma 1989. aasta essees ka NSV Liitu liikumas liberaaldemokraatliku majandusmudeli poole ning ennustab, et järkjärgult liiguvad selle poole kõik riigid, mis omakorda viibki meid ajaloo lõpuni, sest valitseb üks rahumeelne, moraalne ja õiglane kord. Samuti kritiseerib Fukuyama realiste, et need keskenduvad liigselt multipolaarsuse vs bipolaarsuse küsimusele, mis kirjeldab eelkõige süsteemi väljanägemist, mitte süsteemi iseloomu ja omadusi.

Fukuyama leiab, et riikide rahvuslikud huvid ei ole universaalsed, vaid põhinevad valitseval ideoloogial, mistõttu realistide kirjeldatud võimu saamine pole kõikidele riikidele sugugi oluline. Liberaalsete demokraatiade tekkimine on aga ideoloogiline, mitte süsteemi muutus. Liberaalseid riike ei saa olla hegemoniaalses süsteemis, sest need ei suuda uskuda ühe riigi ülemvõimu teise üle. Samamoodi muutus mõttemaailm NSV Liidus. Mida rohkemates riikides ideoloogia muutub, seda rohkem saame rääkida laiemast ühisturu tekkimisest ning konfliktide hääbumisest (Fukuyama

1989). Samal ajal väidab Mearsheimer, et ka üksteisest sõltumine ja koostöö põhjustavad konflikte (Mearsheimer 1990: 45). Fukuyama ei välista tulevikus konflikte uute ja vanade ideoloogiate vahel, kuid ta ei usu, et uued ideoloogiad leiaksid põhjust üksteisega sõidida. Küll ei välista Fukuyama aina tähtsustuvat võitlust terrorismi vastu. Ideoloogia on aga Fukuyama käsitluses tunduvalt praktilisemat laadi, sest "vaidlused ei ole tulevikus ideoloogiate üle nende tavatähenduses, vaid need asendatakse majanduslike kalkulatsioonide, tehniliste probleemide lõputute lahendamiste, keskkonnaprobleemide ja tarbijaühiskonna huvidele vastutulemisega" (Fukuyama 1989). Seega, Fukuyama tulevikuennustus keskendub puhtalt arusaamale, et tegelikult tahetakse konflikti vältida ning kõige olulisem on healoluühiskonna arendamine ning koostöö, mis loob ka suuremat turvalisust. Fukuyama essee põhjal saame eeldada, et tõepoolest – "me võime projekteerida aega, mil kõik maailma režiimid on muutunud liberaalseks" (Paul, Hall 1999: 261–262). Oma teesidele ammutab Fukuyama tõestust sarnaselt Mearsheimeriga ajaloost. Tõsi küll, lähemast, sest liberaalsed demokraatiad on eksisteerinud tunduvalt lühemat aega kui riigid. Viimaseid saavad realistid analüüsida läbi aastasade. Demokratiseerumislained ja vastupidised lained viitavad mustrile "kaks sammu edasi, üks samm tagasi" (Layne 1994: 15). Küll tuleb välja tuua Fukuyama ja Mearsheimeri ajalookäsitluse oluline erinevus, kuivõrd esimene leiab, et ajaloo protsessid on muutumatud ja seega ette määratud. Fukuyama käsitluses pole ajalugu aga "pime sündmuste jada, vaid tähendusrikas tervik, milles inimideed õiglasel poliitilisel ja ühiskondliku korra enesele ise välja mängisid" (Fukuyama 2002: 73).

3. KOKKUVÕTE

Kumb on õige – kas lõputu sõda või lõpmatu rahu? Kui küsimus nõnda püstitada, tundub see utoopiline. Realistid ei usu süsteemi muutusesse ning jäävad pidevalt balansseerima ajaloo sinusoidil, kus

kõik sündmused on ette määratud ning täielikult ennustatavad. Liberalistliku käsitluse puhul on aga tegemist pideva spiraaliga, mis viib meid mingi ühe suure lõpplahenduse poole – ring tõmbub pidevalt koomale, jäädes siiski üldistatuks, hoomamatuks ja abstraktseks. Kõige suurem mure mõlema töös käsitletud autori seisukohtade juures on see, et nad ei anna oma ennustustele ajalist piiri, vaid need käivad abstraktse tuleviku kohta – on see siis 10, 20, 50 või 100 aastat, mille kohta nad ennustavad? Millal muutub multipolaarne süsteem jälle bipolaarseks või hegemoniaalseks? Millised etapid eelnevad ajaloo lõpule veel peale konfliktide vanade ja uute vahel? Kas ajalugu on kõige õigem koht, kust ammutada interpretatsioone tuleviku kohta?

Tõenäoliselt pole siinkohal õiglane öelda, et mõlema käsitletud teoreetiku tulevikuennustused on täppi läinud, vaid pigem seda, et mõlemad on suutnud tajutavast reaalsusest ette näha teatud kilde ja kitsamaid tendentse. Praegusel rahuajal tuleks ehk tunnustada palju kritiseeritud Fukuyamat, kelle teesid on hetkel toimivale süsteemile lähemal. Mearsheimer pole suutnud võib-olla nii tõeselt ennustada Euroopa tulevikku, kui võrd hetkel tundub tavamõtlemises sõjaohu Euroopas pea utoopiline. Samal ajal ei saa sugugi välistada realistide mõtteid, sest situatsioon võib oluliselt muutuda. Tõenäoliselt suudab liberalistlik teooria paremini seletada olukorda rahuajal, mil kõik riigid kipuvad olema koostööaltimad ja idealistlikumad. Probleemide tekkimisel (majandussurutus, väline poliitiline surve suurendamiseks suhtelist eelist) võib aga kaardid ümber mängida realistide kasuks. Sellisel juhul võib tõeks osutuda ka Waltzi kirjapandud ning essee varem kajastatud realistide tees – omaabil põhinevas süsteemis kaalub konkurentsist tingitud sundus alati üles ideoloogilised eelistused või sisepoliitilise surve (Waltz 1986: 329) – ning me leiame, et kõik moraalne, millesse me uskuda soovisime ning mille poole kõik protsessid on liikunud, on äkitselt asendunud julma ja kiskjaliku maailmaga, kus ei hoolita enam suhtelisest, vaid absoluutsest kasust. Seetõttu saab ka väita, et teatavas mõttes me elame pidevalt kahe võistleva paradigmaga maailmas. Mearsheimeri ennus-

tusi ei saa sugugi täielikult välistada ning Fukuyama ennustused ei pruugi kinnitust leida, kui võrd praegust veidi vähem kui 20-aastast perioodi pärast Külma sõda võiks põhjendada samuti nagu üleminekuperioodi aastatel 1945–1960, mil jõujooned alles formuleerusid ning konflikte oli ka oluliselt rohkem – olgugi et maailm oli bipolaarne. Siirdeperioodidest ei räägi aga ükski teoreetik, vaid oma teoorias püütakse alati hõlmata kõike. Iroonilisel kombel teeb lõpliku valiku ikkagi subjektiivne kohtunik, kes on kõikide poolt tõlgendatav ning mõjutatav – ajalugu.

KIRJANDUS

- Baldwin, David A. (1993). Neoliberals, Neorealism, and World Politics. In: D. Baldwin (Ed.). *Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate*. New York: Columbia University Press.
- Brown, Chris. (1992). 'Really-existing Liberalism', and International Order. *Millennium* 21.
- Brzezinski, Zbigniew (2003). Suur malelaud. Ameerika ülivõim ning geostrateegilised kohustused. Tartu: Varrak.
- Carr, Edward Hallett (1964). *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939: an Introduction to the Study of International Relations*. New York.
- Doyle, Michael. A Liberal View: Preserving and Expanding the Liberal Pacific Union. In: T. V. Paul, John A. Hall (Ed.) (1996). *International Order and the Future of World Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Fukuyama, Francis (1989). The End of History? *The National Interest*.
- Fukuyama, Francis (2002). Ajaloo lõpp ja viimane inimene. Tänapäev.
- Hemmann, Margaret G. One Field. Many Perspectives. Building the Foundation for Dialogue. *International Studies Quarterly*, 42(4): 605–624.
- Holsti, Kalevi J. (1991). *Peace and War: Armed Conflicts and International Order 1648–1989*. Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel. (1991). *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

- Jackson, Robert; Sørensen, Georg (2003). Introduction to International relations. Theories and approaches. Oxford University Press.
- Kagan, Robert (2004). Paradiis ja jõud: Ameerika ja Euroopa uues maailmakorralduses. Tänapäev.
- Kant, Immanuel (1917). Perpetual Peace. London.
- Keohane, Robert O. (1986). Theory of World Politics: Structural Realism and Beyond. In: A. W. Finifter (Ed.) *Political Science: The State of the Discipline*. Washington DC: APSA.
- Layne, Christopher (1994). Kant or Cant: The Myth of Democratic Peace. *International Security*, Vol. 19, No. 2.
- Legro, Jeffrey W.; Moravcsik, Andrew (1999). Is Anybody Still a Realist? *International Security*, Vol. 24, No. 2.
- Levy, Jack S. (2002). War and Peace. Walter Carlsnaes, Thomas Risse, Beth A. Simmons (Ed.) *Handbook of International Relations*. Sage Publications.
- Mearsheimer, John J. (1990). Back to the Future. *International Security*, Vol. 15, No 1.
- Morgenthau, Hans (1973). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf.
- Oneal, John R., Russett, Bruce M. (1999). The Kantian Peace: The Pacific Benefits of Democracy. Interdependence, and International Organizations 1885–1992. *World Politics*, Oct, Vol. 52(1).
- Paul, T. V.; Hall, John A. (1999). International Order and the Future of World Politics. In: Doyle, M. *A Liberal View: Preserving and Expanding the Liberal Pacific Union*. New York: Cambridge University Press.
- Rosenau, James (1996). Probing puzzles persistently: a desirable but improbable future for IR theory. Steve Smith, Ken Booth, Maria Zalewski (Ed.) *International theory: positivism and beyond*. Cambridge University Press.
- Terriff, Terry, Croft, Stuart, James, Lucy, Morgan, Patrick M. (1999). Security Studies Today. Polity Press.
- Thukydides (2009). Ateenlaste ja meloslaste dialoog: Peloponnesose sõja ajalugu. 5. raamat. *Akadeemia*, nr 9, 84–116.
- Toffler, Alvin (1970). Future Shock New York: Bantam Books.
- Toynbee, Arnold (2003). Uurimus ajaloost. Ilmamaa, lk 737.
- Vandenbosch, Amry (1964). The Small States in International Politics and Organization. *The Journal of Politics*, Vol. 26, No. 2, 293–312.

- Waltz, Kenneth N. (1979). Theory of International Politics. Addison-Wesley.
- Waltz, Kenneth N. (1986). A Reply to My Critics. In: Robert O. Keohane (Ed.) *Neorealism and its Critics*. New York: Columbia University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1979). Anarchic Orders and Balances of Power. In: *Theory of International Politics*. New York: McGraw-Hill.

KÜLMAST SÕJAST

Taavo Lumiste

Sõda on võidetud, kuid rahu mitte.
Albert Einstein, detsember 1945¹

SAATEKS

Läbi ajaloo on inimkond alati sõdinud. Enamasti on seda tehtud relvadega. Siiski on relvade kasutamise taga alati mingid muud põhjused: poliitilised, majanduslikud, religioossed või ideoloogilised. Omapärase kombinatsiooni neist esitab meile peaaegu klišeestatud märksõna “Külm sõda”. Huvitava eripärana kasutatakse Külma sõja terminit pigem kirjeldamaks relvastatud konflikti vältimist kui selle toimumist. Miks siis ikkagi kasutatakse terminit “sõda”? Mida tähendab selle laiend “külm”? Kes või mis olid selle pika konflikti osapooled? Mille pärast üldse võideldi ning selles küsimärkide reas lõpetuseks – millal Külm sõda üldse algas?

Sattusin nendele küsimustele, lugedes John Lewis Gaddise “Külma sõda” (2006, e. k 2007), samal ajal leides end 1990. aasta NATO Londoni deklaratsiooni juurest (*London Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance*) – sündmuselt ja dokumendilt, mis andiski viimase tõuke allpool esitatud mõteteks.

¹ D. Leebaert 2002: 590.

KÜLMAST SÕJAST

LONDONI DEKLARATSIOON

Iga rahvusvahelise organisatsiooni lugu on samamoodi tippkohtumiste deklaratsioonide ning märgiliste visiitide lugu. Erandiks ei ole ka NATO. Mitmete selle organisatsiooni deklaratsioonide seast tõstaksin esile kaks. Esiteks muidugi asutamisdokument – 4. aprillil 1949 sõlmitud Washingtoni leping². Teisena – Londoni deklaratsioon, mille allkirjastasid 1990. aasta juuli alguses NATO riigipead ja valitsusjuhid, nagu ütleb dokumendi nimigi, Londonis.

Miks pean seda viimast aga niivõrd oluliseks? Sellepärast, et selle avaldusega allianss sisuliselt kuulutas Külma sõja lõppenuks. Sellest tulenevalt osutus Londoni deklaratsioon ka visioonideklaratsiooniks, kuhu ja kuidas peaks NATO pärast Külma sõja lõppu edasi liikuma. Selleks tehti Londonis ettepanekuid koostöö arendamiseks Kesk- ja Ida-Euroopa riikidega, mis viis järgneva paarikümne aasta murrangulistele sündmustele, sealhulgas Eesti astumiseni NATO-sse³.

Kuid mis oli see Külm sõda, mille allianss kuulutas lõppenuks? Londoni deklaratsiooni esimesest paragrahvist leiame järgmise sõnastuse:

“Euroopa on astunud uude, [palju-]lubavasse ajastusse. Kesk- ja Ida-Euroopa on end ise vabastamas. Nõukogude Liit on asunud pikale teekonnale vaba ühiskonna poole. Seinad, mis kunagi piirasid inimesi ja ideid, langevad. Eurooplased määravad oma saatust ise. Nad valivad vabaduse. Nad valivad

² *The North Atlantic Treaty*. Leitav: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm

³ Londoni deklaratsioon, § 4: *The Atlantic Community must reach out to the countries of the East which were our adversaries in the Cold War, and extend to them the hand of friendship.*

*majandusvabaduse. Nad valivad rahu. Nad valivad Euroopa – tervikliku ja vaba*⁴. (Judge, Langdon 1999: 246.)

Vabadus, majandus, vaba ühiskond – Külma sõda seisneski selles?! Aga sõjaline heidutus? Teame, et Külma sõda oli ju kahe poole sõjaline vastasseis, kus kumbki pool ei julgenud teist rünnata, eelkõige MAD-heidutuse ehk vastastikku tagatud hävitamise tõttu (Gaddis 2007: 92). Londoni deklaratsiooni valguses aga näeme, et niisugune Külma sõja käsitlus vaatab ainult selles sõjas kasutusel olnud vahendeid, jättes kõrvale allikad.

Seega, Londoni deklaratsiooniga kuulutati 20. sajandi Külma sõda lõppenuks. Kuid millest see algas ja kuidas kulges?

KÜLMA SÕJA TAHUD

Nagu teame, on Külma sõda ajaloost tuntud kui sõda ilma reaalse sõjalise kontaktita: pole tulistamist, pole hukkunuid. Kuid ometi nimetame seda sõjaks. See tõstatab küsimused, nagu “Millised on Külma sõja rindejooned?”, “Millised on valdkonnad, kontekstid; kui soovite, mille eest selles sõjas võideldakse?”

Teine oluline aspekt seostub konfliktiga, sest sõda seda ju olemuslikult on, külmusega – mida tähendab külm konflikt? On see pelgalt konflikt, milles pole hukkunuid, või võib see siiski olla ka kuum sõda – kust läheb piir?

⁴ Londoni deklaratsioon, § 1: *Europe has entered a new, promising era. Central and Eastern Europe is liberating itself. The Soviet Union has embarked on the long journey toward a free society. The walls that once confined people and ideas are collapsing. Europeans are determining their own destiny. They are choosing freedom. They are choosing economic liberty. They are choosing peace. They are choosing a Europe whole and free.*

Kolmas aspekt Külma sõda analüüsidest tõusetub selle kestusega. Sõda peaks loogiliselt võttes mingi ajaloos fikseeritud sündmusega algama ning samamoodi ka lõppema. Kuid sõda, millel pole kaitsekraave, mis on kord külmem, kord kuumem? Pigem näib see aastakümneid kestva vastasseisuna, heidutusena, pingetõstja ja -leevendajana. 20. sajandi Külmale sõjale tuli ometi ühel hetkel lõpp. Igatahes seda 1990. aastal Londonis deklareeriti.

ESIMENE TAHK – MIS ON KÜLMA SÕJA SISU?

Gaddis (Gaddis 2007: 9) ütleb: “Külma sõda peeti väga erinevatel tasemetel, erineval moel, paljudes kohtades ja väga pikka aega.” Võttes aluseks Londoni deklaratsiooni sõnastuse, millega Külma sõda kuulutati lõppenuks, saame teha järgmise eristuse: kui vastasseis on kandev roll poliitilistel, ideoloogilistel ja majanduslik-sotsiaalsetel aspektidel, siis olemegi konflikti n-ö külmas faasis. Külma faas tähendab seega justkui sõjaliste aspektide puudumist, nende marginaalsust.

Külma sõda oli eelkõige mõttelaadide võitlus. Ühelt poolt Euroopa ja Ameerika arusaam, et parim ühiskonnakorralduse viis on kapitalistlik kord, mis kompenseerib majandusliku ebavõrdsuse suurema isikuvabadusega. Sellele vastandus kommunistlik algtoode: suurem võrdsus väiksema isikuvabaduse arvelt. 1943. aastal tõdes teoloog Reinhold Niebuhr:

“Üldiselt on meil rohkem vabadust ja vähem võrdsust kui Venemaal. Venemaal on vähem vabadust ja rohkem võrdsust. See, kas demokraatiat tuleks määratleda peamiselt vabaduse või võrdsuse kaudu, on lõppematu vaidluse objekt.” (Gaddis 2007: 103.)

Külma sõja tegelik olemus on siin välja öeldud. Tegemist on selgelt ideoloogilise vastasseisuga, mille juured peituvad 19. sajandi keskpaigas. Väidan seda asjaolu järgi, et Karl Marxi "Kapitali" esimene osa ilmus 1867. aastal ning 20. sajandil toimunu on vähemalt kommunismi vaatenurgast selle teooria peegeldus poliitikas. Seda materialiseerib NSV Liidu 1924. aasta konstitutsioon⁵: "alates Nõukogude Vabariikide loomisest on maailma riigid jagatud kahte leeri: kapitalismi- ja sotsialismileer." (McSherry 1971: 191.)

Juba enne Teist maailmasõda eksisteerinud huvide kokkubimatusetele ja ideoloogiate vastuolule viitab ka Gaddis (Gaddis 2007: 57). Ometi suhtub ta sellesse asjaolusse kui taustsüsteemi – isegi hoolimata sõnumitest, mida ta ise printsiipaalsetena esitleb: näiteks kas või eeltoodud viide Kennanile. Minu arust on just nimetatud ideoloogiate vastuolu primaarne ning see, mida peame Külmaks sõjaks 1945–1991, võib ootamatult osutada Külmaks sõjaks 19. sajandi keskpaigast kuni 1991. aastani.

Sama arvamust jagab ka Edward Lucas, mainides, et "õppetund seisab tõdemuses, et ideede lahingutanner võib olla isegi olulisem kui sõjaline jõud." Kapitalismi öitseng ja vabadus vastandusid kommunistlikule totalitarismile, mis oma äärmusliku julmuse tõttu välistas endale järgijate leidmise. 1920. aastate kommunistid olid veendunud kommunistliku ekspansionismi edus. Mida rohkem aga läänes nähti, mida toob endaga kaasa vabaduse ja võrdsuse tasakaaluga manipuleerimine, seda vähem leidis soovijaid niisugust ideed järgida.

Sõjalise vastasseisu olulisus seisneb ent asjaolus, et see aitab tinglikus võidujooksus selgitada võitja: "NATO võitis külma sõja osalt seepärast, et suutis Kremli üle lüüa sõjaliste kulutuste osas..." (Lucas 2008: 126–127.) Jõudes hiljem Külma sõja kestuse juurde,

⁵ McSherry dateerib NSV Liidu konstitutsiooni küll aastasse 1923, arvata-vasti silmas pidades aega, millal see koostati. Vastu võeti see 31. jaanuaril 1924.

näeme, et selle determineerib sõja, õigemini öeldes – vastasseisu – sisu.

Külma sõja sisule ja kestusele viitavad ka kaks paarisuhet. Esiteks lääs ja läänelik demokraatiakäsitlus, mida kehasid ühisblokkidena NATO ja Euroopa Liit vastandumas ida ning bütsantsliku demokraatiakäsitlusega ehk NSV Liidu ja tema satelliitidega. Seda ida demokraatiat on Vladimir Putin nimetanud ka *suveräänseks demokraatiaks*, mis soovib läänelikust käsitlusest eristuda kas või ainuüksi erineva definitsiooni kaudu. (Lucas 2008: 122–123.) Teine suhestus on USA riik-riik-suhtes vastandumas NSV Liiduga. Milles on vahe?

Kui arvestame, et Külma sõja üks osapooli oli lääs, siis viitavad sõja sisule ka selle lõpu järel alanud NATO ja Euroopa Liidu laienemisprotsessid. Mõlema organisatsiooniga liituda soovijate seas nähti neid eelkõige kui väärtuste kandjat – see tähendas vabadust, majanduslikku vabadust, väärtusi. Neis lääne-ida telge kirjeldavates elementides oligi toimunud pidev, külm võitlus.

Üsna selgelt ütles selle välja Tšehhi kaitseminister Vilem Holan:

"... me tahame olla osa Euroopast ... osaleda selle väärtuste kaittsel..."

USA senaator Lugar kirjutas:

"... Lääne poliitikategijad ...vaatavad üle demokraatia ja julgeoleku seosest..." (Morrison 1995: 29–33.)

Julgeolek pidi siin tagama vabaduste ja väärtuste võimalikkuse. Külma konflikti põhjuseid ei seadnud kahtluse alla kumbki mees.

Veelgi selgemalt tõi Külma sõja olemuse välja USA Kongress 1994. aasta dokumendis "NATO Participation Act". Selles esitati kuus kriteeriumit: demokraatlikud institutsioonid, vaba turumajandus, sõjaväe tsiviilkontroll, õigusriigi põhimõtted, kodanike õiguste kaitse ning naabrite territoriaalse terviklikkuse austamine. Neid

põhimõtteid kordas USA Esindajate Koda oma 4.01.1995. aasta eel-
nõu “National Security Revitalization Act” peatükis “NATO Revitali-
zation and Expansion Act of 1995”. (Morrison, 1995: 46–48.)

Kõrvutades teoreetilist käsitlust USA ja NSV Liidu reaalpoliitilise
suhtega, näeme, et siin toimus pigem kuum sõda. Omavahelised
konfliktid elati välja lahinguväljadel, mis asusid kolmandates
riikides, väljaspool lääne-ida tandrit, väljaspool Euroopat ja
Ameerikat.

“Jõu kasutamine on vahend muuks sihiks kui sõda ise,” ütleb
Gaddis viitega George Kennani 1950. aastal öeldule (Gaddis
2007: 58). Kuumana tõlgendatav sõda on pelgalt vahend nn
külmade, mittesõjaliste eesmärkide saavutamiseks. Tekib
põhimõtteline küsimus, kas kogu Külma sõja vältel olime siis
mittesõjalises vastasseisus? Vastan, et kui me räägime külmast
Külmast sõjast, siis tõesti – nii see oli.

Niisugust Külma sõja elementide hierarhilist suhet mõistis Ronald
Reagan ideaalselt juba ametisse astudes, mis võimaldas tal aasta-
kümneid kestnud vastasseis koostöös Gorbatšoviga lõpetada. Reagan
mõistis, et Külma sõda oli ainult ideoloogiline. Nii võidurelvastumist
kui geopoliitilist võistlust nägi ta kui ideoloogilise võitluse sümpto-
meid, mitte tagajärgi. Ehk just sellepärast oli tal julgust uskuda, et
toetades Gorbatšovi reformikavasid, on võimalik suunata nõukogude
süsteem juurteni ulatuvatele muutustele. Kokkusattumisenä, ka
Gorbatšovi sotsialistliku teooriaga konflikteeruvad kogemused sun-
disid teda teooriat kahtluse alla seadma (Matlock 2004: 320). Seega
saamegi tõestada, et Külma sõja sisuks olid väärtused ja ideoloogiad.
Niipea, kui konflikt väljus neist kontekstidest, muutus see tegelikult
kuumaks.

TEINE TAHK – KÜLM VÕI KUUM SÕDA?

Kui Külma sõda sisaldab Gaddise öeldut, siis järelikult on selles
kandev roll poliitilistel, ideoloogilistel ja majanduslikel-sotsiaalsetel
aspektidel. Kui poolte vastasseisus saavad prevaleerivaks sõjalised
aspektid, siis on tõenäosus konflikti kuumaks teisenemiseks suur.

Ma ei lähe rohkem sügavuti Külma sõja algusaja teooriatesse,
piirdun sellega, mida nägi Gaddis: Teise maailmasõja lõppedes ei
soovinud Stalin läänega ei külma ega kuumu sõda (Gaddis 2007:
23). Oleks Stalin vaid teadnud, et tema ainsaks valikuks on see, kui
kuumaks mingil ajahetkel mingis geograafilises punktis see tolleksi
ajaks juba pea 80-aastane vastasseis pöörata. Kuidas see vastasseisu
vastastikune kuumutamine ikkagi toimus?

Gaddis nendib, et “Teise maailmasõtta ulatuvad Külma sõja
juured aitavad mõista, miks tärkas uus konflikt nii ruttu pärast
eelmise lõppu” (Gaddis 2007: 37). Pärast Teise maailmasõja lõppu
alguse saanud Külma sõja põhjuste väljatoomisel on Gaddis
pragmaatiline. Geopoliitiliste mõjusfääride jagamine Euroopas algas
juba 1943. aastal Itaalia kapituleerumisega ning jätkus leppimisega
NSV Liidu ainuõigusega Ida-Euroopa riikide aladele pärast nende
vallutamist 1944. aastal. (Gaddis 2007: 30–33.)

Mõjusfääre jagati ka Euroopast väljaspool. Nii oli NSV Liidu
1945. aastal esitatud tingimuste osaks ka 1904.–1905. aastal Vene-
Jaapani sõjas kaotatud Kuriilide, Lõuna-Sahhalini ja osa
Mandžuuria tagasisaamine. (Gaddis 2007: 35.) Kuid siin on juba
viide, et Külma sõja juured peituvad vähemalt 20. sajandi päris
algusaastates.

Gaddis on siinkohal oma väidetes pisut ebajärjekindel, unustades
näiteks enda varasemad viited Külma sõja põhjustele, mis ulatuvad
tagasi sajandi algusse. Tõsi, ta tunnistab, et Külma sõja algust ei ole
lihtne määratleda, sest puudub üks ja selge sütik. Nii see ju ongi, kui
me vaatame liiga lähedale. Tegelik sütik asub hoopis 19. sajandis!
Nii lihtsustabki Gaddis, et pikaajaline lääneriikide ja NSV Liidu

ebakindlus ja umbusaldus kunagiste liitlaste tegevuse eesmärkide osas ning sellest tulenev Euroopa (ja ka laiem maailma – Türgi, Iraan, Põhja-Aafrika) jagamine ongi Külma sõja allikaks ja põhjuseks (Gaddis 2007: 38–39). Õigus on tal tõesti selles, et mõjusfääride jagamine oli Külma sõja väga oluliseks osaks. Eristada tuleb siin aga asjaolu, et jagati ideoloogilisi mõjusfääre. Sõjalised liidud pidid tagama nende elusuutlikkuse.

Kuid tagasi Külma sõja kuumutamise juurde. Heidutuse alguseks võib pidada 1947. aasta juunis väljakuulutatud Euroopa taastamise Marshalli programmi algust, millega eraldati pea kümme protsenti iga-aastastest valitsuskuludest (Gaddis 2007: 47). Heidutus ei tulenenud mitte niivõrd plaanist, kuivõrd hoopis plaanile osaks saanud Nõukogude poole vastureaktsioonist: surve tugevdamine Ida-Euroopa nüüd juba satelliitides: Poolas, Tšehhoslovakkias ja mujal. Vastastikused käigud hakkasid kasvatama pinget, tasakaaluks oli vaja järjest suuremat heidutust.

Võib arvata, et murranguliseks sai Berliini blokaad, mis tekitas seni poliitilisse heidutusse ka otsese sõjalise elemendi. Berliini blokaad lõppes 1949. aasta mais, kuu varem olid Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika kaksteist riiki allkirjastanud Washingtoni lepingu – loonud Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni ja lääne sõjalise kollektiivkaitse.

Külma sõja tõeliselt kuumi hetki ideoloogilise võitluse peatandril, Euroopas, ei olnud. Pean siin silmas kahe poole konflikte. 1956. aasta Ungari ülestõusu ja Praha kevade mahasurumist 1968. aasta augustis ei saa pidada päriselt Külma sõja kuumutamiseks, sest need olid ideoloogilised vastasseisud sotsialismileeri enda sees. Kahe poole lahingutegevus toimus siiski kolmandates regioonides ja riikides. Väljaspool Euroopa tandrit oli Külma sõja osaliseks näiteks Hiina, kus 1949. aastal kuulutati välja Hiina Rahvavabariik. Näiteks võib tuua ka Korea ja Vietnami sõjad ning suurvõimude rahastatud konfliktid Aafrikas või Ladina-Ameerikas, sealhulgas Kuubal.

Seesugune käitumine oli üks Külma sõja iseloomulikumaid jooni – kasutati ära kolmandate riikide, käsilaste, kui soovite, konflikte (nt

Põhja- ja Lõuna-Korea vaheline kodusõda), avamaks suuremas, globaalsemas, tegutsemises niiöelda teine rinne tasakaalustamiseks ideoloogilisi tagasilööke Euroopas (Ungari, Tšehhoslovakkia). Kahe Korea konfliktiga samal ajal lükati suurte eest tulle näiteks Vietnam – konflikti Prantsusmaaga. Kuid kõigel sellel oli üks iseloomulik joon – välditi suurriikide otsesest konfliktist, ehkki Korea rindel puutusid pooled siiski kokku ka lahingutegevuses (Gaddis 2007: 71).

On selge, et ideoloogiad ei saa füüsiliselt üksteisega sõdida – seda teevad ideoloogiate kandjad ehk riigid. Seepärast on Külma sõja käsitluses kesksel kohal ka USA ja NSV Liidu sõjaline suhe. Teise maailmasõja aegsetest liitlastest said üllatavalt kiiresti vastaspoolel kuumas konfliktis. Võimalik oli see aga ainult asjaolu tõttu, et külm konflikt oli kestnud juba aastakümneid. Küsimusele, miks see juba varem kuumaks polnud muutunud, on kõige loogilisem vastus, et seni puudus kahe riigi vahel piisav kontakt. Globaliseerumine toimus aga juba tollal ning teineteise olemasolu tunnetamine muutus selgemaks. Seega taandub blokkide ideoloogiline külm vastasseis kahe riigi kuumale vastasseisule ja sõjalisele võidujooksule.

Tuumarelvade kasutamine 1945. aastal ameeriklaste poolt Hiroshimas ja Nagasakis rikkus senise sõjaliste jõudude tasakaalu täielikult. Kui 29. augustil 1949 tegi tuumarelvade esmakatsetuse ka NSV Liit, algaski võidurelvastumine. USA-l ei olnud enam tuumamonopoli, vaja oli suurendada tavavägede kohalolu Euroopas ning olla pidevalt sammuke ees Nõukogude aatomist. Täpselt sama pilguga vaatas maailma ka NSV Liidu juhtkond.

Ideoloogiate vastuolu ja hirm üllatusrännaku ees (Gaddis 2007: 57) sundis ülima ja kiire ülekaalu saavutamisele, ainus tee selleks oli ülekaalukas tuuma- ja vesinikupommi arsenal. Tuumalöögi olulisust mainib esmakordselt sellises kontekstis Harry Truman oma pressikonverentsil 30.11.1950. (Gaddis 2007: 59.) Ülekaalukas massihävitusrelvade omamine või mitteomamine, vastastikuse hävitamise tõenäosus oli juba 1950-ndate alguses tänases mõistes nõrkade tuumarelvade tõttu piisavalt suur suutmaks heidutada pooli neid kasutamast. Korea sõda algas ja lõppes tavavägede konfliktina.

Tuumaheidutus oli osutunud edukaks (Gaddis 2007: 61) ning ehk just sellepärast kestiski rahu pärast Korea sõda kauem kui pärast palju mastaapsemat ja ohvririkkamat Teist maailmasõda. (McSherry 1971: 197.)

Mida muud oodatagi relvast, mille kasutamine viiks vastastikuse hävitamiseni – või vähemalt mitte võiduni. Ning seda mõistsid nii USA (Trumani ja Lääne-Euroopa kartus, et relva kasutamine Teise maailmasõja järgsetes konfliktides, nt Koreas, viib peatamatule NSV Liidu massipealetungile Euroopas) kui ka NSV Liit (NSV Liidu ja Stalini kartus, mida suudavad need relvad teha Moskvaga ning et Nõukogude rahvas ei andestaks oma juhtkonnale, kui see tiriks paljukannatanud riigi uude totaalsesse sõtta (Gaddis 2007: 66–69). Tuumarelv töötas küll heidutusena, kuid oli relvana oma võimsuses tegelikult kasutamatu.

Sellest tulenevalt liikus algne fookus tuumarelvadelt tehnoloogia arengu teistesse valdkondadesse: 1950-ndate teisel poolel arendati lennundust (strateegilised kaugpommitajad) ning juba oli esimesi märke kosmose hõlvamisest (Gaddis 2007: 79). Edu olulisus kosmose hõlvamisel sai aga lõplikult selgeks 1960-ndatel, kui toimusid esimesed raketilennud: algul loomadega, hiljem inimestega. Ühe võidujooksu võitis Nõukogude pool (sputnik 1957, Juri Gagarini lend 1961), teise USA (seni esimene ja ainus inimese Kuule jõudmine 1969). Võidujooks oli oluline selgitamaks võitjat. Selles võidujooksus ei olnud määratud piire. (NATO 1989: 51.)

Vastastikuse pideva heidutuse oludes mõisteti Carl von Clausewiti sõnumit, et kui sõda on riigi julgeoleku tagamiseks, siis tuleb säilitada selle piiratus (Gaddis 2007: 62). Sõda pidi jääma ainult poliitika ratsionaalseks vahendiks. Seda mõistis suurepäraselt Henry Kissinger, kes 1961. aastal tõi esile taktikaliste tuumarelvade osakaalu suurendamise ja lokaalsete sõdade pidamiseks vajaliku tava-relvastuse arendamise vajalikkuse (Raud 2005: 233). Samas oli vaja panna vastaspool uskuma, et hävitavat tuuma- või hiljem vesinikupommi ei kahelda kasutamast. (Raud 2005: 237.)

Võib ehk uskuda, et nii Georgi Malenkov NSV Liidus, Winston Churchill Ühendkuningriigis kui ka Dwight D. Eisenhower USA-s tajusid peamist ühtemoodi adekvaatselt: võimaliku hävituse universaalsuses peitub lootus ja kindlustunne, et globaalne sõda enam ei kordu. Kuid seda sai tagada ainult totaalse sõja planeerimine, (Gaddis 2007: 75–79).

Külma ja kuumade sõja dilemmat kokku võttes saame aga praegu tagasivaatavalt tõdeda, et see, mis toimus sõjalise vastasseisuna aastatel pärast Teist maailmasõda kuni 1990. aastani, oli pigem kuumade pisikonfliktide periood. Külma ideoloogiline sõda vajas lahendust, mida oli võimalik saavutada ainult sõjalise kurnava võidujooksuga, millele viitas 1982. aastal Ronald Reagan. Tollal retoorikana näinu osutus prohvetlikuks. (Shattan 1999: 231.)

KOLMAS TAHK – KÜLMA SÕJA KESTUS

Eelpool tsiteerisin Gaddist: *“Külma sõda peeti väga pikka aega.”* See tekitab küsimuse, kas see oli üldse sõda. Ajaloost on meil teada vähe nii kauakestvaid sündmusi, mida nimetame ühtseks terviklikuks ajaloosündmuseks: nt Saja-aastane sõda, Kolmekümneaastane sõda. Kuid nende puhul me ju teame, et külm väheintensiivne konflikt vaheldus paljude aastate kestel kuumemaga ehk taas mõne suurema sõjakäiguga.

Tekib küsimus, et kui me laiendame Külma sõja perioodi, siis leiame, et külmad ja kuumad perioodid Euroopa ja maailma ajaloos on vaheldunud vähemalt Esimesest maailmasõjast alates. Kas võime sel juhul hoopis arvata, et eraldiseisvana defineeritud Külma sõda on tegelikult hoopis millegi suurema osa – näiteks 20. sajandi saja-aastase sõja üks pingelõdvenduseperiood? Ka Gaddis viitab sellele: *“Sõja⁶ võitis koalitsioon, mille peamised liikmed juba olid üksteisega sõjas vähemalt ideoloogiliselt ja geopoliitiliselt, ehkki veel mitte*

⁶ Teise maailmasõja.

sõjaliselt.” (Gaddis 2007: 17.) See näitab meile taas ära Külma sõja kestuse – pikemana, kui me seda praegu teame, ning viite ka kuumkülma-konflikti dilemma vastusele.

Külma sõja kestuse kohta annab meile viite ka Thomas Woodrow Wilsoni (USA president 1913–1921) mõte jõudude tasakaalust Euroopas USA sõjalise panustamise kaudu, samas rõhutades ideoloogia olulisust sellise sekkumise vajaduse põhjenduses (Gaddis 2007: 26–27). Viimane omakorda toetab Külma sõja esimese tahu juures mainitud, et Külmas sõjas on olulisimal kohal pikaajalised ideoloogilised vastasseisud. Seepärast võimegi pidada ideoloogilise Külma sõja alguseks aastat 1867, mil ilmus Marxi “Kapital”.

Millal aga Külma sõda lõppes? Gaddis (Gaddis 2007: 10) ütleb: “...külma sõja tulemus on juba teada ...”, niisugusel moel selle lõppenuks kuulutades. 1984. aasta 16. jaanuaril vihjas samale toonane Ameerika Ühendriikide president Ronald Reagan oma tulevikku vaatavas kõnes (Gaddis 2007: 14).

Vastuolude lõppu arvati teadvat ka juba 1946. aastal. George F. Kennan teatas oma nn pikas telegrammis Moskvast Washingtoni, et NSV Liidu läänepoolsetele järeleandmistele suunatud agressiivne poliitika lõpeb, kui see kohtab piisavalt pikka ebaõnnestumiste jada ning Nõukogude liidrid mõistavad, et on vaja muutust rahuldamiseks riiklike huve. Sõda sellele seisukohale jõudmiseks vajalik ei ole, on vaja (NSV Liidu) ekspansionistlike huvide kestev, kindel ohjeldamine. (Gaddis 2007: 40.) Ehk siis otsene viide lahendusele – võidule läbi pikaajalise heidutuse.

Pikaajalise ideoloogilise võidujooksu kaotas NSV Liit, kui 1990. aastal kuulutati Külma sõda Londoni deklaratsiooniga lõppenuks. Asjaolu, et NSV Liit lagunes alles 1991. aastal, ei mängi siin enam rolli. Ideoloogiline sõda oli selleks ajaks juba kaotatud. Kaotust tunnistas Mihhail Gorbatšov põhimõtteliselt ühes oma 1988. aasta kõnes, sõnades, et “*rahvusvaheline klassivõitlus ei ole enam Nõukogude välispoliitika aluseks.*” Poliitika pidi mingil moel väljenduma ka tegudes. Sõjalise võidujooksu lõppu tähendas see, kui NSV Liit teatas ühepoolsest kaitsejõudude vähendamisest. Põhjuseks oli liht-

salt riigi pankrot – suutmatus senist võidujooksu jätkata⁷. (Matlock 2004: 307–312). Gorbatšov mõistis, et tema algatatud reformid NSV Liidus ei ole võimalikud, kui Külma sõda jätkub. (Matlock 2004: 316.)

See oli siiski alles ühepoolne kaotuse õrn tunnistamine ühe riigi poolt. Ideoloogiline kaotus tementeerus, kui Nõukogude väed toodi Afganistanist välja, Berliini müür langes – raudne eesriie oli lõplikult kadunud. Kokkuvõtvalt lasebki see mul eelkirjutatu baasil kirjutada Külma sõja ajaks aastad 1867–1991.

UUED KÜLMAD TÕJAD

Kui ma mõtlen tagasi 20. sajandi Külmale sõjale, siis näen, et see toimus ideoloogiate vahel. Ajalugu kujunes nii, et demokraatlikud teesid võitsid Marxi, Engelsi ja Lenini õpetuse. Viimasel ajal on hakanud ilmuma teoseid ja analüüse teemal “uus Külma sõda”. Siin vastandatakse eelkõige taas vana ja harjumuspärast teljel lääts vs Venemaa, võttes aluseks julgeolekukontseptsioone, deklaratsioone, kus üks osapool ähvardab ja samal ajal ohjeldab teist poolt taktikalise tuumalöögi, ennetava rünnakuga või muul sõjalisel moel. Kuid kas oleme siin ikka õigel teel? Autorid näivad unustavat, et Külma sõda ei seisnenud ju üldse selles – need olid pelgad vahendid. Külma sõda oli tollal ideoloogiline.

Milline siis on 21. sajandi Külma sõda? Kas see on üldse olemas, sest 20. sajandi kontekstis näivad “lahingud” olevat siiski juba peetud. Tõesti, ei ole enam niivõrd suuremastaabilisi ideoloogilisi vastasseise, mis annaksid välja Külma sõja mõõdu. Kuid on religioossed ning majanduslikud vastasseisud, mis annavadki meile pidepunktid Külma sõja tänapäevaseks käsitlemiseks.

⁷ Seda tões Gorbatšov detsembris 1988.

Külma sõja ajalooliste kuumade momentide tänaseid peegeldusi vaadates tuleb meeles pidada veel ühte aspekti. Nimelt, Põhja-Korea rünne 1950. aastal esitas väljakutse väljakujunenud ülemaailmsele julgeolekusteemile, mille keskmesse oli asetatud ÜRO kui väikeriikide julgeoleku garant. Seda tuleks pidada otsesest sõjalisest ründest olulisemaks. (Gaddis 2007: 53–54.) Vaadates tänapäeva sündmusi, on NSV Liidu ja tema järglase Venemaa tegevust analüüsid näha, et ikka ja jälle esitatakse vastaspoolele väljakutse kehtivaid julgeolekualuseid rünnates. Näitena saame päris lähiajaloo tuua Venemaa taganemise Euroopa tavarelvastusleppest (CFE) või Euroopa Julgeoleku ja Koostöö Organisatsiooni (OSCE) tegevuse paralüüsimist, pakkudes samal ajal asemele uusi initsiatiive, mis justkui peaksid nende asemele asuma. Kõrvutades sellega Gaddise järeldust, et just taolised väikesed, kuid pidevad väljakutsed purustasid 1930-ndatel kehtinud rahvusvahelise korra ja viisid Teise maailmasõja puhkemiseni (Gaddis 2007: 54), siis mis võiks olla analoogsete tegude eesmärk praegu?

Siin tuleb vaadata majanduskontekstilist Edward Lucase "Uut Külma sõda", mis kirjeldab meile 21. sajandi lahingutandrina võitlust globaalse ressursibaasi omandamise eest. Moskva võimud on pärast Jeltsini-aegset koostööpüüet asunud taas kasutama kõva jõudu ja kuumi konflikte oma mõjusfääride kindlustamiseks – asjaolu, mille eest hoiatas meid president Meri⁸ (Clark, Weissinger-Baylon 1998: 13). Sel korral on tegemist majanduslike tagamaadega, mis erinevalt 20. sajandi kommunistliku võrdsuse teooriast on nüüd rajatud poliitilise mõjuvõimu saavutamisele kapitalistliku varakuse (riiklikult kontrollitud turumajanduse) kaudu. "*Kremli energeetika-poliitika eesmärgid pole saladus*," kirjutab Lucas (Lucas 2008: 155), lisades hiljem, et selleks on poliitilise surve avaldamine. Jääb vaid

⁸ Lennart Meri: *NATO and Europe: An Agenda For the Coming Years*.

loota, et see sumbub samasugusesse võidurelvastumisest tingitud pankrotti, nagu võidujooks USA-ga 20 aasta eest⁹.

Täiesti uues vormingus on alanud 21. sajandi Külma sõda religioonide vahel. Kristluse ja islami vastasseis, selle põhimõttelised, juurteni ulatuvad erinevused on põhjustanud praegused vastasseisud. Lahinguid Afganistanis on õige võrrelda Korea või Vietnami sõdade kontekstis, see ongi 21. sajandi analoogia 20. sajandi peegeldustele, n-ö uue Külma sõja kuumad momendid.

Nii nagu tehnoloogia ja teaduse areng tingis 20. sajandil võidurelvastumise transformeerumise tehnoloogiliseks võidujooksuks, vastab ka 21. sajandi võidujooks tänapäeva tehnoloogilisele arengutasemele. J. Hamre¹⁰ tõi need kuumad momendid esile juba 1998. aastal, mainides massihävitussõdade kontrolli keerukust, küberrünnete ohtlikkust ja terrorismiohtu nende puhul (Clark, Weissinger-Baylon 1998: 135–136). Otsustav võitlus peetakse aga taas hoopis mujal kui otseses lahingutegevuses. Üksteist välistavate või vastanduvate religioonide Külma sõda peetakse ühiskondade tolerantsuse proovikiviks.

LÕPETUSEKS

Külma sõja kontseptsioon on kahtlemata huvitav. Huvitav juba sellepärast, et sisaldab vastuolu – sõda ilma sõjata. Kas võime ideoloogiate, religioonide või majanduslike huvide kokkupõrkeid nimetada sõdadeks? Arvatavasti võime, eriti pärast 20. sajandi maailmasõdu. Riigid ei ole enam nõus niisuguste inimkaotustega, nagu töid need kaks globaalset sõda. Seepärast võime uskuda, et konfliktid jätkuvad uutes kategooriates.

⁹ Üldise kaitse-eelarve poolest ületab USA Venemaad umbes 25 korda. Venemaa sõjaline jõud võib olla kaalukeeleks vaid teistes [regionaalsetes] konfliktides, kuumades või külmates. (Lucas 2008: 177–178.)

¹⁰ USA asekaitseminister John J. Hamre.

Siiski on siingi paar olulist nüansilist erinevust. Majanduslikud huvid, mis tänapäeval kokku põrkavad, on siiski veel riiklikud, mitte põhimõttelist laadi, eriti kui tõstame uue Külma sõja üheks osapooleks Lucase esitletud Venemaa. Mis viitab, et meil puudub globaalne vastasseis, nagu me tunneme seda 1990. aastal lõppenud Külmast sõjast.

Teine erinevus puudutab religioosset Külma sõda. Siin on konflikti osapoolteks jällegi poliitikavälised jõud. Küsimärgi võib panna aga kartusele inimkaotuste ees. Vähemalt üks religioosse kristluse-islami Külma sõja osapooltest seda ei pelga.

Seega näeme, et 21. sajandil jätkub Külma sõda uutest kontekstides ja lahinguväljadel. Aeg-ajalt puhkevad neis kuumemad vastasseisud, mis tasanduvad taas. Kuna Külma sõja kontseptsiooni puhul on tegemist väga pikaajaliste protsessidega, siis saame loota vaid üht: et kestma jääb kaine mõtlemine ja usk endasse, mis tõi meid läbi esimese Külma sõja ning et MAD-teooria ei rakenduks kunagi.

“... Sest Lääs propageerib ja üritab praktikas järgida mitmesuguseid ühiskonnavorme, mida võetakse kokku mõiste all “demokraatia”... üksikasjade erinevusest hoolimata on kesksed põhimõtted ühesugused ... need ideed on praeguseks kärbunud, mandunud ja tuhmunud kompromisside, nihverdamiste ja silmakirjalikkuse tõttu, mida on eriti põhjustanud katastroofiline “terrorivastane sõda” ... Kui me ei näita selgelt, et me usume oma väärtustesse, ei suuda me kaitsta ennast...”. (Lucas 2008: 199–200.)

KIRJANDUS

- Clark, Wesley K.; Weissinger-Baylon, Roger (1998). Security Challenges of the New NATO. USA: Strategic Decisions Press.
Gaddis, John Lewis (2007). Külma sõda. Tänapäev 2007.

- Judge, Edward H.; Langdon, John W. (1999). The Cold War. A History through Documents. New Jersey: Prentice-Hall Inc.
Leebaert, Derek (2002). The Fifty-year Wound. How America's Cold War Victory Shapes Our World. Boston, New York, London: Little, Brown and Company.
Lucas, Edward (2008). Uus Külma sõda. Tallinn: Varrak.
Matlock, Jack, F., Jr (2004). Reagan and Gorbachev. How the Cold War Ended. New York: Random House.
McSherry, James E. (1971). Khrushchev and Kennedy in retrospect. Palo Alto: The Open-Door Press.
Morrison, James W. (1995). NATO expansion and alternative future security alignments. McNair Paper 40. Washington, DC: National Defence University.
NATO (1989). The North Atlantic Treaty Organisation. Facts and Figures. Brüssel: NATO Information Service.
Raud, Annus. (2005). 21 maailmakuulsat diplomaati. Odamees.
Shattan, Joseph (1999). Architects of victory. Six heroes of the Cold War. Washington, DC: The Heritage Foundation.

Internet

- Declaration on a Transformed North Atlantic Alliance. http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_23693.htm?selectedLocale=en
The North Atlantic Treaty. http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm

EESTI-VENE IDENTITEEDIKONFLIKTI VÕIMALIKKUSEST: RAHVUSLIKE AJALOONARRATIIVIDE KOKKUSOBIMATUS

Heiko Pääbo

Tartu Ülikool, Euroopa Kolledž

Kesk- ja Ida-Euroopa on olnud viljakaks pinnaseks rahvusvahelistele identiteedikonfliktidele. Tuntumad neist on Venemaa vs Balti riigid, Ukraina vs Georgia, vastastikku põrkuvad Balkani maad, Ungari vs Slovakkia jne. NSV Liidu kokkuvarisemine ja ideoloogilise vastasseisu lõppemine vallandas sotsialistliku vendluse poolt alla surutud varasemad identiteedikonfliktid. Seetõttu on kollektiivse mälu muutust Kesk- ja Ida-Euroopas tihti analüüsitud siirdeprotsessi kontekstis, kus totalitaristlik mäluoliitika on asendumas demokraatlikuga. Nõustudes eeldusega, et rahvuslik kollektiivne mälu muutus marksistlik-leninistliku paradigma kõrvaldamise tulemusena, pakub alljärgnev analüüs alternatiivi traditsioonilisele käsitlusele – ühendav sotsialistlik vendlus vs erisusi rõhutav rahvuslus. Käesolev artikkel näitab, et NSV Liidus domineerinud ajaloonarratiiv, olles küll dekooreeritud marksistlik-leninistlike elementidega, jätkas suuresti eelnevat Vene traditsiooni, mis keskendus seletustele, miks erinevad rahvad elavad Vene võimu all tühtses suures liidus. NSV Liidu kokkuvarisemine andis võimaluse allutatud rahvastel taastada või konstrueerida oma rahvuslik mälu, mille alusteesiks on rahvuslik suveräänsus. Seetõttu esitavad need jõulise väljakutse endisele,

impeeriumiaegsele ajaloolisele mälule. Ehkki Nõukogude-järgses Vene ajaloonarratiivis on toimunud mõningaid muutusi, pole üldkontseptsioon oluliselt teisenenud, mistõttu praegune rahvuslik ajaloonarratiiv sisaldab mitmeid endisi imperialistlikke elemente. Seetõttu on identiteedikonfliktid Venemaa ja endiste nõukogude vabariikide vahel möödapääsmatud.

Alljärgnev analüüs hindab identiteedikonflikti võimalikkust, mida määratleb Eesti ja Vene rahvuslike ajaloonarratiivide – mille kaudu rahvuslik mälu peamiselt funktsioneerib – haakumatus. Kuigi rahvuslik ajaloonarratiiv toimib erinevates meediumites, keskendub käesolev artikkel üksnes haridussüsteemile, mille kaudu domineerivad ajaloonarratiivid kultiveeritakse inimeste teadmisse ajalooliste tõdedena (De Cillia, Reisigl, Wodak 1999: 153). Protsess toimib ajalooõpikute kaudu, kus need narratiivid funktsioneerivad läbi paistvalt, mistõttu neis esitatud informatsioon paistab objektiivse tõena (Olson 1989: 241). Käesolev ajaloonarratiivide analüüs põhineb riiklikult heaks kiidetud ajalooõpikutel, mis on praegu Eesti ja Venemaa Föderatsiooni haridussüsteemides kasutusel. Analüüsi lugemisel tuleb silmas pidada, et artikli eesmärgiks ei ole hinnata ajalooõpikute sisu täpsust ja korrektsust, vaid keskenduda sellele, kuidas rahvuslikud ajaloonarratiivid on õpikutes konstrueeritud ning mis on ajalooliste arusaamade erisused, mida Eesti ja Vene haridussüsteemid uutes põlvkondades kultiveerivad. See omakorda annab võimaluse hinnata nende kahe naaberrahva identiteedikonflikti võimalikkust.

KOLLEKTIIVSE MÄLU JA IDENTITEEDI SEOS RAHVUSVAHELISE IDENTITEEDIKONFLIKTI KONTEKSTIS

Jan-Werner Müller (2002: 1) väidab, et mälu on sotsiaaluuringutes oluline uurimisobjekt, sest kogu teadvus on vahendatud mälu poolt. Kollektiivne mälu kujundab kollektiivseid üksusi, nende pertseptsioone ja arusaamu, mis võimaldab nende üksuste liikmel luua oma

individuaalne tähendus teda ümbritsevatest objektidest (Halbwachs 1992: 167–169). Tulenevalt sellest on kollektiivne mälu ka võtmeks grupi identiteedi mõistmisel. Friedrich Kratochwil (2006: 16) konstateerib, et mälu seob kokku mineviku, oleviku ja tuleviku ning määrab seekaudu sotsiaalse grupi identiteedi. Rahvusriigis on rahvuslik identiteet suurim kollektiivne identiteet, mis on konstrueeritud rahvusliku mälu kaudu (Smith 1999: 16). Rahvuslik mälu loob rahvust koos hoidva raamistiku, mis ühendab ühised väärtused, traditsioonid ja sümbolid (Assmann 2008: 60). Rahvuslikku mälu saab defineerida ka kui mineviku taastootmist olevikus, andes rahvuse toimimisele pinnase (Berliner 2005: 201). Selle paremaks mõistmiseks pakub Jan Assmann (1988: 129) välja termini “kultuurimälu”, defineerides seda argielust distantseeritud nähtusena, mida säilitatakse läbi tõlgenduste, mis väljenduvad kultuuriobjektides ja institutsionaliseeritud suhtluses. Seega on rahvuslik mälu rahvuse poolt ühiselt jagatud mälestuste kogum, mis on institutsionaliseeritud rahvusriigi poolt. See defineerib, milline oli rahvuse minevik, kes on ta praegu ning milliseks peaks kujunema tema tulevik, luues sidusust rahvusliikmete vahel ning kirjutades ette nende rahvusliku toimimise. Rahvuslik mälu kui institutsionaliseeritud ja vahendatud mälestuste kogum, mis sisaldab peamisi rahvuslik-kultuurilisi elemente, säilitab ning kannab edasi rahvusele olulisi kultuurilisi ja poliitilisi tähendusi (identiteedielemente), mis on peamiseks versta-postideks rahvusidentiteedi määratlemisel. Anthony Smith'i (1999: 11–15) järgi annavad need elemendid rahvusele põhjuse eksistentsiks. Olles kuvandatud ja institutsionaliseeritud, kandub rahvuslik mälu üle põlvkonnalt põlvkonnale, koondades rahvuslikud teadmised, oskused, kombes ja tavad (Jedlowski 2001: 33). Carole Crumely (2002: 40) lisab, et samuti kanduvad üle emotsioonidega seotud elemendid, nagu käitumine teiste suhtes või suhtumine teistesse. Samas rõhutab J. Assmann (1988: 132–133), et iga põlvkond ja ühiskond annab sellele kultuurikogumile oma konkreetse tähenduse. John R. Gillis (1994: 3) väidab koguni, et mälu ja identiteet on vastastikku konstrueeritavad nähtused, sest sarnaselt prot-

sessiga, kus mälu defineerib identiteedi, võib mälu ümber defineerida, et muuta see haakuvamaks kindla sotsiaalse identiteediga. Rahvuslik mälu on pidevalt taasloodav sotsiaalne teadmine, mis pärandatakse põlvest põlve, kuid ta sobitatakse alati uude keskkonda, milles uus generatsioon toimib, konstrueerides eksisteerivate teadmiste põhjal uusi tähendusi. Rahvuslik mälu on seega raamistik, millele tuginedes rahvuslikult teadlikud indiviidid organiseerivad oma mälu ning omandavad õppimisprotsessi kaudu selle peamisi väärtusi (Assmann 2008: 52).

Definitsioon, mis määratleb mälu pidevalt konstrueeritava nähtusena, sisaldab ka eeldust, et mälu on kergesti muudetav, mistõttu ta on oluliseks uurimisobjektiks ka politoloogidele mõistmaks, milliste jõusuhete vajadustest lähtudes on kollektiivne mälu formeeritud. Adele Assmann (2008: 56) nimetab seda ülevalt-alla-mäluks, mis on ühtlaselt homogeenne ja institutsionaliseeritud. Kuigi Noa Gedi ja Yigal Elam (1996 : 39) väidavad, et mälu poliitiline mõõde on seotud ühiskonna vajadustega, järeldavad nad samas, et domineerivatel sotsiaalsetel gruppidel on rohkem eeliseid rääkimaks kogu ühiskonna nimel. Seetõttu muutub poliitiline eliit mäluagendiks, konstrueerides kollektiivset mälu oma huvidest lähtuvalt (Gedi, Elam 1996: 42). Kasutades ühiskondlikke institutsioone, kultiveerib poliitiline eliit ühiskonnas tähendusi ja väärtusi, muutes need vaieldamatuteks tõdedeks.

Rahvusliku mälu eesmärgiks rahvusriigi kontekstis on luua ühtne sotsiaalne grupp – rahvus. Rahvuslik eliit defineerib rahvusliku mälu, mida kasutatakse rahvustunde tekitamiseks, kus määratakse peamised rahvusliku identiteedi elemendid. Seetõttu luuakse rahvusi minevikku projitseerides ning tänaseid rahvusi esitatakse kui ajalooliste arengute ainuvõimalikku tulemit. Määratledes raamistiku ajalooüldmuste ja ajalooliste allikate tõlgendusteks, loob rahvuslik eliit ühtse arusaama rahvuse minevikust, mida saab üheselt defineerida ülevalt alla suunatud võimurakendusena (Trouillot 1995: 29; Munslow 1997: 171). Seetõttu on rahvuslik eliit peamiseks mäluagendiks rahvusliku mälu konstrueerimisel. Samas tuleb silmas

pidada, et rahvusliku mälu ümberdefineerimine on kumulatiivne protsess, mistõttu rahvuslik eliit ei saa ajaloolist mälu konstrueerida, lähtudes ainuüksi omaenda tahtest. Ühelt poolt peab see sobituma rahvusliku mälu kaudu edasi kantud tähenduste kogumisse ja teiselt poolt on ka rahvuslik eliit ise mõjutatud eelnevast sotsiaalsest raamistikust. Seega rahvuslik mälu, mis on institutsionaliseeritud rahvusriigi poolt, konstrueerib uskumisi ja pertsepsioone, mis loovad rahvusliku identiteedi. Samal ajal on rahvuslik mälu, mis konstrueerib rahvuslikku identiteeti, mõjutatud oleviku vajadustest ja rahvuslikust ideoloogiast, mis omakorda defineerivad tähendused ja rõhuasetused rahvuslikus mälus.

Rahvuslikku mälu kui poliitilist mälu võib vaadata ka kui rahvusriigi ideoloogiat, mis on üheselt arusaadav ja mille kaitsmine on iseenesest mõistetav (Bloom 1990: 73). Selle eesmärgiks on riiklike institutsioonide legitimeerimine, soov luua rahvuslik ühtekuuluvustunne ja konstrueerida oma elanikkond ühtse rahvusena (Misztal 2003: 47–48). Seetõttu pole rahvusriigi ideoloogia eesmärgiks n-õ objektiivne tõde, vaid pigem on see rahvusliku mineviku intersubjektiivne arusaam, mida rahvus tahab mäletada ja mida ta soovib unustada. See on omakorda motiveeritud poliitilistest eesmärkidest tugevdada rahvuslikku identiteeti, mis on rahvuse konstrueerimise nurgakiviks (Wilson 2005: 232; Kocot 2007: 14). Tugev rahvuslik identiteet võimaldab masside mobiliseerimist ja kindlustab riiklike poliitikate legitiimsust. Rahvuslikku identiteeti tugevdatakse rahvusliku mälu kasutamisega, et suurendada oma kodanike lojaalsust nii riigis kui ka rahvusvaheliselt (Müller 2002: 26; Bloom 1990: 58). Rahvuse eduka konstrueerimise tulemusena aktsepteerivad rahvuslikult teadlikud indiviidid vaidlemata n-õ ajaloolisi tõdesid, mis on osa rahvuslikust mälust ehk rahvusriigi ideoloogiast. Mäluga manipuleerides saab seega erinevaid poliitikaid presenteerida nii, et inimesed aktsepteerivad neid kriitikata (Olick, Levy 1997: 923), kindlustades sellega poliitikate legitiimsuse. Teisest küljest, vormides rahvuslikus mälus sellist legitiimsust, kultiveeritakse talletatud uskumused ja arusaamad sügavamalt ühiskonda, mis

tugevdab omakorda rahvuslikku identiteeti. Seega legitimeerib rahvuslik mälu eksisteerivaid riiklike institutsioone, nende ajaloolisi rolle ja representatsioone, mida ühtne ja kõikehõlmav rahvuslik ajaloonarratiiv struktureerib, kujutades olevikku mineviku arengu ainuvõimaliku tulemina.

Rahvuslik mälu toimib rahvuslike ajaloonarratiivide kaudu, mis, jutustades rahvusgrupi mälestusi, taastoodab rahvuslikku identiteeti, seletab minevikusündmusi, nende sidet tänapäeva oludega ning pakub ettekirjutusi tulevikuks (Smith 2003: 64–65). Rahvuslike alusnarratiivide funktsiooniks on ühendada minevikusündmusi, mis sisaldavad erilist tähendust rahvuslikus mälus, et rahvusgruppi kuuluvad indiviidid saaksid ennast rahvusega identifitseerida. Ajaloonarratiiv annab ülevaate rahvusliku meie minevikust, defineerides selle iseloomu ja identiteeti. Rahvuslik identiteet ja rahvuslikud ajaloonarratiivid on lahutamatud, sest narratiivid aitavad kaasa identiteedi konstrueerimisele, tõmmates piiri rahvusliku meie ja teiste vahele (Bennington 2003: 135). Rahvusliku meie kuvand on positiivne ja kangelaslik (Walzer 1994: 42; Smith 2003: 160), sest see tugevdab rahvuslikku uhkust, mis on rahvusliku identiteedi olulisimaks allikaks (Bloom 1990: 84). Siiski on iga rahva minevikus asju, mis lähevad vastuollu positiivse enesekuvandiga. Niisugusel juhul kasutatakse ajaloonarratiivides erisuguseid võimalusi: need sündmused kas vaikitakse maha või mineviku vead personaliseeritakse, näidates nende tegude eest vastutajatena konkreetseid isikuid või grupe, et säilitada rahvuse eneseväärikus (Ashuri 2005: 427; Bryant 2000: 42–43).

Rahvusliku identiteedi konstrueerimine on suhestatud protsess, kus rahvuslik meie vajab alati olulist teist, kes on rahvusliku meie peegelpilt (Neumann 1998: 17). Kuna ajaloonarratiivis on rahvuslik meie positiivne kangelane, siis oluline teine muutub negatiivseks osalejaks. Eriti tähtis on see protsess noorte rahvuslike identiteetide puhul. Kuigi uutel riikidel on suhteliselt lühike ajalugu, suudab rahvuslik ajaloonarratiiv luua pika jutustuse rahvuslikust minevikust, kus rahvus võitles välisvaenlase-rõhuja vastu, muutes viimase selle

rahvuse jaoks oluliseks teiseks (Spinner-Halev 2008: 609; Hålf-danarson 2000: 14–15). Seetõttu määrab juba narratiivi iseloom oma ja teise kuvandid peegelpildina. Oluline on ka nentida, et allasurutud vägivald minevikus võib viia rahvuse sageli ohvirolli (Minow 1998: 147), mida rõhutatakse ajaloonarratiivis, tugevdades rahvuslikku identiteeti isegi rohkem, kui seda teevad ülistavad minevikunarratiivid (Ingimundarson 2007: 99). Samuti võib ohvirolli kasutamine muutuda vaenulikkuse allikaks olulise teise suhtes (Williams 2000: 107).

Eespool kirjeldatud rahvusliku identiteedi konstrueerimine ja rahvusliku mälu roll selles protsessis võib väga lihtsalt üle minna rahvustevaheliseks identiteedikonfliktiks. Jeffrey Seul (1999: 557) väidab, et kõik sotsiaalsed grupid on huvitatud sellest, et tugevdada oma identiteeti, muutes need individuaalsed protsessid gruppidevaheliseks võistluseks. Rahvusvaheliste suhete kontekstis üritab rahvusriik tugevdada oma rahvuslikku identiteeti, parandades positiivset enesekuvandit. Selles protsessis võib teine rahvusriik muutuda suhteliseks teiseks, luues aluse identiteedi kujundamise konkurentsile, kus rahvuslik mälu on sobilik raamistik konstrueerimaks kuvandeid enesest ja teisest (Liu, Hilton 2005: 544–545). Kuigi vastuolulisi huve peetakse rahvusvahelise konflikti allikateks, eska-leerib konkurents identiteedi konstrueerimisel seda veelgi, eriti olukorras, kus üks rahvus üritab alla suruda teise rahvuse positiivset enesekuvandit, tekitades rahvusvahelise konflikti isegi ilma otsese huvide kokkupõrketa (Seul 1999: 557; Tajfel, Turner 1986: 23). Niisuguses situatsioonis konstrueeritud enesekuvand eitab automaatselt teise enesekuvandit ja seetõttu on see määratletud kui õhuallikas rahvusliku meie vastu (Ehin, Berg 2009: 9). Seetõttu muutub rahvuslik mälu rahvusliku identiteedi kaudu ka oluliseks välispoliitiliseks ressursiks, millega rahvuslik eliit manipuleerib oma poliitiliste eesmärkide nimel. Samal ajal muutub välispoliitika oluliseks vahendiks, mis aitab kaasa rahvusliku identiteedi tugevdamisele (Bloom 1990: 89). Rahvuslik eliit võib konstrueerida erisuguseid narratiive, mis õhutavad rahvusvahelisi identiteedikonflikte ja

seetõttu halvendavad riikide kahepoolseid suhteid. Üldjoontes on võimalik määratleda kolme tüüpi narratiive, mis kannavad endas seda funktsiooni.

1. Ennast ülistavad narratiivid.
2. Ennast puhtaks pesevad narratiivid.
3. Teist mustavad narratiivid (He 2007: 45).

Neid tüüpinnarratiive kasutavad kõik rahvused ja kuigi nende kasutuse ulatus ja funktsioon erinevad, põhjustavad vastuolulised narratiivid ajalooüldmõtete hindamisel vasturääkivusi (Jacobsen 1993: 241).

Käesolev artikkel analüüsib rahvusvahelist identiteedikonflikti eripärasel kontekstis – postimperiaalses ruumis, millel on identiteedikonfliktiks väga kõrge potentsiaal (Hamilakis, Labanyi 2008: 10). Endise impeeriumi rahvaste rahvuslikud ajaloonarratiivid vaadatakse ümber, sest domineeriv rahvus kasutas impeeriumis asümmeetrilisi võimusuhteid, assimileerimaks allutatud rahvaid ja seetõttu surus neile peale endale sobiliku rahvusliku ajaloonarratiivi (Feichtinger 2003: 19). Impeeriumi kokkukukkumisel lükkasid allutatud rahvad pealesurutud ajaloonarratiivi kõrvale ning hakkasid konstrueerima endale uut, mis toetab suveräänset rahvusriiki. See protsess muudab piirjooned meie ja nende vahel, tekitades koloniseerijate ja koloniseeritavate vahel otsese opositsiooni, kus esimene muutub viimasele oluliseks teiseks (Feichtinger 2003: 15; Hålf-danarson 2000: 14–15; Mannová 2003: 189–196). Endise kontinentaalimpeeriumi kontekstis, nagu oli ka Venemaa, lisandub veel üks vastuolu – ruum, mida kasutatakse samuti rahvusliku identiteedi konstrueerimiseks. Kattuvad ajaloolise ruumi määratlused, mida kasutatakse identiteedi konstrueerimisel (kronotoop), on identiteedikonflikti lisaallikaks (Kapralski 2001: 36).

Seega on rahvusvahelistes suhetes võtmeroll rahvuslikul mälul, olles identiteedikonflikti allikaks. Rahvuslik mälu, mis funktsioneerib rahvuslike ajaloonarratiivide kaudu, on üldiseks raamistikuks rahvusidentiteedile. Rahvusliku eliidi poolt ümbervaadatud rahvuslikud ajaloonarratiivid, konstrueerimaks kõikehõlmavat ja jätkuvat

lugu rahvuse minevikust ning sisaldades enese ja teise kuvandeid, vormib inimeste uskumusi endast, ümbritsevast maailmast ja teistest rahvustest. Rahvuslike ajaloonarratiivide kultiveeritud vastuolud viivad rahvusvaheliste identiteedikonfliktideni, mille esilekerkimiseks on eriti kõrge potentsiaal postimperiaalses ruumis.

EESTI-VENE IDENTITEEDIKONFLIKTI VÕIMALIKKUSE HINDAMINE

Alljärgnevalt analüüsitakse Eesti ja Venemaa identiteedikonflikti võimalikkust, määratledes ebakõlad rahvuslikes ajaloonarratiivides, mis võivad mõjutada kahepoolseid suhteid. Eespool mainiti, et rahvuslik eliit võib kasutada rahvuslikke ajaloonarratiive, mis lähtudes eliidi huvidest, intensiivistavad või jahutavad identiteedikonflikti. Samas ei ole eliit suuteline seda protsessi kontrollima, vaid ainult initsieerima muutusi ühes või teises suunas. Järgnevas analüüsis dekonstrueeritakse rahvuslikud ajaloonarratiivid, et mõista paremini, mis on need vastandlikud elemendid, millele tuginedes on konstrueeritud eestlaste kuvand rahvuslikust meiest ja olulisest teisest (venelased) ja millisel määral need põrkuvad Vene rahvusliku narratiivi enesepertsepsioonidega. Identiteedikonflikti võimalikkust on hinnatud järgmiste indikaatorite põhjal.

Rahvuse päritolunarratiiv, mis defineerib, kes on see rahvus ja kuidas ta on arenenud muinasajast tänapäeva rahvuseks. Päritolunarratiivi haakumatus suurendab identiteedikonflikti võimalikkust.

Identiteedielemendid, kaasa arvatud kronotoop, defineerivad rahvuslikus ajaloonarratiivis võtmetunnused, mis on rahvale iseloomulikud. Identiteedielementide kokkusobimatus suurendab identiteedikonflikti võimalust. Samas, kattuvad kronotoobid kasvavad samuti konflikti potentsiaali.

Ajaloonarratiivide iseloom, mis defineerib, mil määral rahvuslik meie samastub teiste rahvustega või eristub neist. Vastastikune samaaegne samastavate ja eristuvate elementide kasutamine suurendab taas identiteedikonflikti võimalikkust rahvaste vahel.

Meie ja olulise teise kuvandid määravad, kuidas on konstrueeritud rahvusliku meie ja olulise teise stereotüübid. Nende kuvandite konstrueerimisel hinnatakse järgmisi narratiivtüüpe: ennast ülistavad (ülistavad või ohvirolli võtavad), ennast puhastavad (personaliseerivad või õigustavad), teist mustavad narratiivid. Väga tugev negatiivne kuvand olulisest teisest õõnestab viimase positiivset enesekuvandit ja seetõttu suurendab identiteedikonflikti võimalikkust.

Ühine ajalugu on selleks valdkonnaks, kus kõige otsesemalt tulevad nähtavale vasturääkivused rahvuslikes ajaloonarratiivides. Kõik narratiivid seletavad ja hindavad sündmusi rahvuse minevikus, luues sellest ühise arusaama. Tugevalt vastuolulised tõlgendused ja teise rahvuse võtmesündmuste eitamine intensiivistab identiteedikonflikti.

Alljärgnevas analüüsis on rahvuse ajaloonarratiivid defineeritud Eestis ja Venemaal laialdaselt kasutatud ajalooõpikute¹ põhjal,

¹ Analüüsitavad Eesti ajalooõpikud on Laur, Mati jt (2005). Eesti ajalugu I: Muinasajast 19. sajandi lõpuni. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita; Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu (2006). Eesti ajalugu II: 20. sajandist tänapäevani. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita. Analüüsitavad Vene ajalooõpikud on Danilov, A. A., Kosulina, L. G. (2007). История государства и народы России, 6 класс. Moskva: Prosvetšenie; Danilov, A. A., Kosulina, L. G. (2006a). История государства и народов России, 7 класс. Moskva: DROFA; Danilov, A. A., Kosulina, L. G. (2006b). История государства и народов России, XIX век, 8 класс. Moskva: DROFA; Danilov, A. A., Kosulina, L. G. (2006c). История государства и народов России, XX век, 9 класс, часть 1. Moskva: DROFA; Danilov, A. A., Kosulina, L. G. (2006d). История государства и народов России, XX век, 9 класс, часть 2. Moskva: DROFA.

eeldades, et nendes peegelduv arusaam ajaloost mõjutab oluliselt uut põlvkonda ning viimase arusaamu rahvuse minevikust ja teise rahvuse paiknemisest selles.

PÄRITOLUNARRATIIVID

Rahvuse päritolunarratiividel, mis määravad rahvuse jaoks olulisimad minevikuteemad, on Eesti ja Venemaa puhul mitmeid vasturääkivusi. Eesti päritolunarratiiv loob väga tugeva sideme eestlaste ja nende ajaloolise territooriumi vahel. Eesti ajaloonarratiiv rõhutab, et inimesed, kes rajasid jääaja järel oma esimesed asulad Eesti territooriumile, on olulisim tuumik eesti rahvuse kujunemisel. Samas nenditakse, et läbi ajaloo on eestlaste rahvusgrupp mõjutanud erinevad rahvused, aga eestlased on siiski esimesed territooriumi asustajad (Laur jt 2005: 16). Hoolimata asjaolust, et suur osa hilisemast ajaloost on neid alasid kontrollinud teised valitsejad, on Eesti eestlastele ajalooline kodumaa. Seeläbi legitimeerib Eesti päritolunarratiiv tänapäevase Eesti Vabariigi territooriumi ning eestlaste rahvusriik on ajaloolise õigluse sümboliks. Kaudselt määratleb see narratiiv ka kõik teised rahvused, kes on hiljem Eestimaale tulnud kui mittepõlisrahvad, mistõttu neil on sellele territooriumile vähem õigust kui eestlastel. On oluline märkida, et see päritolunarratiiv lükkab kõrvale varasema versiooni, mis rõhutas eestlaste eisiisade rännet idast, sest varasem narratiiv soovis näidata eestlaste tugevamat sidet Venemaaga. Käesolev narratiiv aga rõhutab eestlaste ja nende asuala põlist kuulumist Euroopasse.

Vene päritolunarratiiv keskendub kõigepealt oma territooriumi ajaloole, mis hilisemas järgus langeb kokku venelaste rahvusliku kujunemise looga. Vene päritolunarratiiv määratleb inimasustuse vanuseks Venemaal 700 000 aastat ja riikluse kogemuse pikkuseks 2500 aastat, viidates kreeklaste linnriikidele, sküütide riigile ja erinevatele turani hõimude riikluse elementidele (Danilov, Kosulina 2007: 10, 21–28). Siiski ei konstrueeri Vene päritolunarratiiv selget

sidet nende inimeste ja tänapäeva venelaste vahel. Selle asemel loob narratiiv arusaama, et venelaste päritolu ongi multikultuuriline ja poliüetniline, mis on kujunenud läbi ajaloo eri hõimude ja rahvaste kokkusulamisest. Niisugune käsitus on oluline just mitmerahvuselise riigi kooshoidmiseks, nagu Venemaa on olnud nii minevikus kui tänapäeval. Teisalt rõhutab Vene päritolunarratiiv venelaste etnilisi juuri, mis on seotud slaavlastega ning veidi hilisemal etapil kesken-
dunud väga tugevalt ka õigeusule. Venelaste etnilised juured ulatuvad indoeuroopa hõimudeni, mis hakkasid üksteisest järjest rohkem eristuma. Samuti toonitab Vene päritolunarratiiv, et venelastele kõige lähedasemad rahvad on idaslaavlased (ukrainlased, valgevenelased) (Danilov, Kosulina 2007: 30). Venelaste etniline päritolu ja riikluse alus on defineeritud Kiievi-Vene kaudu, mis luuakse Vene narratiivi kohaselt Rjurikovitšide dünastiaga, kes kutsuti valitsema slaavi ja soome-ugri rahvaid Põhjas ning kes seejärel vallutasid Kiievi (Danilov, Kosulina 2007: 40). Erinevalt Eesti päritolunarratiivist rõhutab Vene oma tugevalt multikultuurilist päritolu ning territoriaalne side on tunduvalt nõrgemini määratletud kui Eesti näite puhul. Vene päritolunarratiiv eelistab ka rohkem mobiilsust kui põlisust ja seetõttu on fookuses valitsejate suutlikkus omada kontrolli territooriumite üle, mitte ajalooline õigus omada riiki kindlal alal, kuna rahvas on sellelt territooriumilt pärit. Võrreldes Eesti ja Vene päritolunarratiive, on selge, et Eesti oma seab eesmärgiks eristada väga selgelt eestlaste rahvuslikku tuumikut teistest rahvustest, kuigi aktsepteerides nende mõju eestlastele. Vene päritolunarratiiv rõhutab otseselt rahvuse multikultuurilist päritolu. Seega – Eesti ja Vene päritolunarratiivid on oma alusprintsipiibilt erinevad, kuid ei ole otseselt konfliktid.

Päritolunarratiividel on ka erisugused fookused – Vene oma keskendub rahvuslikule ühtsusele, Eesti narratiiv aga iseseisva rahvusriigi eksistentsi põhjendamisele. Rahvuslik ühtsus on Eesti narratiivi jaoks pigem teisejärguline teema, sest enamust rahvuslikest katastroofidest ei seletata ühtsuse puudumisega, nagu teeb Vene päritolunarratiiv. Kuna eestlastel puudus muistne riik, siis kesken-

dubki Eesti päritolunarratiiv selle seletamisele, miks eestlased ei suutnud kauges minevikus oma riiki luua ning miks nad olid allutatud teistele rahvastele. Eesti narratiivi kohaselt elasid eestlased suhteliselt rahulikus elukeskkonnas, mis ei forsseerinud eestlasi riiklust tekitama. Samas rõhutatakse, et esialgsed riikluse elemendid ühiskonnas juba eksisteerisid ning pärast sakslaste vallutust kasutasid uued peremehed endisi eestlaste võimu struktuure (Laur jt 2005: 51–53). Samuti näitab Eesti päritolunarratiiv eestlasi dünaamilise grupina, kes ootas oma iseseisvuse taastamiseks sobivat aega, näiteks Jüriöö ülestõus (1343–1345) või 19. sajandi rahvuslik ärkamine, mis kulmineerus iseseisva riigi väljakuulutamise 1918. aasta algul. Seega, Eesti narratiiv kujutab iseseisvat eestlaste rahvusriiki kui ainsat võimalikku lahendust ning selle likvideerimine on olulisimaks rahvust mobiliseerivaks jõuks, et võidelda oma iseseisvuse eest, kuni see on jälle taastatud.

Vene päritolunarratiivi puhul on iseseisev rahvusriik vähem tähtis, sest venelaste riikluse kogemus on tunduvalt pikem kui eestlastel, seetõttu ei pea ka ajaloonarratiiv keskenduma omariikluse põhjendamisele. Teisalt on Vene narratiivi jaoks olulisimaks teemaks rahvusliku ühtsuse rõhutamine. Vene narratiiv loob väga tugeva seose rahvusliku ühtsuse ning rahvusliku tugevuse ja vabaduse vahel. Näiteks on väga oluliseks rahvuslikuks läbikukkumiseks 13. sajandil peetud võitlus mongolite vastu, mis ühtsuse puudumise tõttu päädis üle 200-aastase mongoli-tatari ikkega. See lõppes üksnes tänu Moskva suutlikkusele ühendada venelased oma kontrolli alla ning taastada seetõttu ka nende tugevus ja vabadus (Danilov, Kosulina 2007: 180–184). Kõiki hilisemaid invasioone Venemaale on samuti kujutatud kui tõelisi väljakutseid rahvuslikule ühtsusele ning üksnes rahvuslik ühtsus on see, mis on võimaldanud venelastel tugevalt välisvaenlasele vastu astuda ning seega taastada oma tugevus. Samal ajal on ühtsuse argumenti kasutatud Vene narratiivis ka oma vallutuste legitimeerimiseks. Ühest küljest põhjendatakse neid vajadusega ühendada ajalooliselt Venemaale kuulunud territooriumid, teisalt aga kui olulist kaitset oma rahvale. See protsess

kulmineerub Vene impeeriumi loomisega. On huvitav nentida, et impeeriumi lagunemist näidatakse samuti läbi ühtsuse prisma. Vene narratiiv seletab, et rahvusliku ühtsuse puudumine viis välisvaenlaste sissetungile, mis tõrjuti edukalt tagasi bolševike poolt, kes seejärel asusid taastama rahvuslikku ühtsust, kehtestades nõukogude võimu pea kogu endisel Vene impeeriumi territooriumil (Danilov, Kosulina 2006c: 165–166, 244). Siit ilmneb, et Vene päritolu narratiivi põhifookus on vastuolus Eesti omaga, sest eestlaste eesmärk luua iseseisev riik vastandub selgelt venelaste eesmärgiga säilitada rahvuslik ühtsus multietnilises riigis. Ja samuti vastupidi, venelaste püüded saavutada rahvuslik ühtsus takistab eestlaste ülimalt eesmärki – iseseisva rahvusriigi loomist. Samas ei eita Eesti ja Vene narratiivid teineteise päritolu ega püüagi täielikult teineteisega samastuda. Hoolimata sellest on Eesti ja Vene päritolunarratiivid erinevate ajalooliste rollide tõttu siiski teineteisega sobimatud ning seega oluliseks identiteedikonflikti allikaks.

IDENTITEEDIELEMENDID JA KRONOTOOP

Eesti ja Vene identiteedielemendid on tugevalt vastukäivad ja neil on suur potentsiaal kasvatada identiteedikonflikti. Vene ajaloonarratiiv rõhutab Venemaa rahvusvahelist võimu ja tema kui superriigi staatust, mis hakkab kujunema juba Kiievi perioodil (Danilov, Kosulina 2007: 51–53) ning jätkub võimukeskuse kandumisega Moskvasse, mis saavutas juhtrolli tänu oma suutlikkusele kasutada võimu oskuslikult (Danilov, Kosulina 2006a: 3). Järgnevalt presenteerib Vene ajaloonarratiiv kasvavat edulugu, kuidas Venemaa, olles regionaalne jõud, saab maailmavõimuks, mis on üks olulisemaid rahvusliku uhkuse allikaid. Samal ajal on Venemaa nõrkust ja impeeriumi lagunemist näidatud nõrkade ja suutmatute juhtide tekitatud rahvusliku häbina (Danilov, Kosulina 2006c: 29, 92, 167; Danilov, Kosulina 2006d: 164, 197). Riigi tugevus ja nõrkus on määratud peamiselt sõjalise jõu kontekstis. Erinevalt Vene omast ei

rõhuta Eesti ajaloonarratiiv eestlaste sõjalist tugevust, vaid ise-loomustab eestlasi rahuarmastava rahvana, kellel ei ole mingeid sõjalisi ambitsioone väljaspool oma territooriumit. Samas kujutatakse eestlasi suurepärase sõduritena, kuid üksnes kaitsefunktsioonis (Pajur, Tannberg 2006: 36). Seetõttu on need identiteedi-elementid vastuolulised, sest Vene oma ülistab sõjalist jõudu ja vallutusi, Eesti narratiiv aga rõhutab rahvuse rahumeelsust.

Eesti ja Vene ajaloonarratiivid on eriarvamusel ka võimust ühiskonnas. Vene ajaloonarratiiv rõhutab tugeva tsentraliseeritud võimu vajalikkust riigis, kuna see on suuteline säilitama rahvuslikku ühtsust ja territoriaalset terviklikkust. Samal ajal näitab Vene narratiiv ka rahva võitlust vabaduse ja demokraatia eest, kuid kõik katsed luua mitteautoritaarset režiimi on lõppenud suure läbikukkumisega ning seetõttu mõistab rahvuslik ajaloonarratiiv kaudselt hukka ka demokraatliku valitsemise. Eesti ajaloonarratiiv seevastu toetab võrdsust ja demokraatlikke põhimõtteid, näidates, et eestlased on oma sotsiaalses korralduses alati kasutanud demokraatia elemente. Eesti ajaloonarratiiv toob välja, et eestlased on olnud agarad asendama konservatiivset hierarhilist struktuuri liberaalse demokraatiaga ja et nad on alati toetanud poliitilisi jõude, kes võitlevad liberaliseerimise ja demokratiseerimise eest. Demokraatia kui eestlaste identiteedi-element väljendub ka tugevas negatiivses suhtumises rahvuslikku autoritaarsesse režiimi 1930-ndatel (Pajur, Tannberg 2006: 48). Võrreldes kahe riigi identiteedielemente, mis on seotud võimustruktuuridega, joonistub välja selge vasturääkivus: eestlaste rahvuslik rahulolu on tagatud liberaalses demokraatias, mille kontekstis Vene rahvuslik uhkus on õnnestatud ja seetõttu on Vene ajaloonarratiivi poolt soovituslikuks võimukorralduseks tugevalt tsentraliseeritud keskvoim.

Sotsiaal-majanduslikud identiteedielementid rõhutavad samuti erinevat ühiskondlikku arengut. Eesti ajaloonarratiiv konstrueerib selget arusaama, et eestlased on olnud läbi ajaloo loodusrahvas, seetõttu on ka eestlaste rahvuslikuks omapäraks külaelu, mille alused pandi paika juba muinasajal (Laur jt 2005: 25). Samuti on oluline

märkida, et see elustiil hävitati Nõukogude perioodil, mida on kujutatud rahvusliku tragöödiana. Vene ajaloonarratiiv rõhutab, et vene-lased on oluline industriaalrahvus ja külaühiskond sümboliseerib selles pigem mahajäämust, mitte rahvuslikku uhkust. Seetõttu on ka tõeliseks rahvuslikuks edulooks just industrialiseerimine, mida vene-lased suutsid edukalt eksportida ka teistele rahvastele, kes elasid Vene riigi territooriumil, kaasa arvatud eestlased (Danilov, Kosulina 2006c: 208–209, 246). Jällegi on võimalik nentida, et rahvuslikud ajaloonarratiivid konstrueerivad erisuguseid väärtushinnanguid ja seetõttu on sotsiaal-majandusliku arengu seletused ja hinnangud tugevalt vastukäivad.

Eesti ja Vene ajaloonarratiivides defineeritud kultuurilised identiteedielementid suurendavad identiteedikonflikti võimalikkust veelgi. Eesti rahvuslik ajaloonarratiiv konstrueerib arusaama, et Eesti rahvuskultuur on unikaalne, tuginedes eesti keelele, maaelule ja sellega seotud traditsioonidele ja tugevale eestikeelsele haridussüsteemile. Seeläbi rõhutab ajaloonarratiiv rahvuslikku homogeensust kui eestlastele iseloomulikku omadust (Laur jt 2005: 64, 67, 95). Vene ajaloonarratiiv konstrueerib samuti arusaama, et vene kultuur on unikaalne, kuid seda nähakse laiemas kontekstis, defineerides seda võimsa tsivilisatsioonina. Erinevalt Eesti ajaloonarratiivist tugineb Vene oma kaasavale lähenemisele, väites, et kõik rahvused, kes on elanud Vene territooriumil, on panustanud omalt poolt selle tsivilisatsiooni arengu heaks (Danilov, Kosulina 2007: 8; Danilov, Kosulina 2006c: 3). Seetõttu on Eesti eristav lähenemine kaasava Vene narratiiviga vastuolus. Lisaks sellele on oluline ka religiooni roll ühiskonnas. Vene kultuur on tugevalt seotud õigeusuga ja Vene ühiskonda on kirjeldatud kui väga religioosset (Danilov, Kosulina 2007: 65–66, 208; Danilov, Kosulina 2006a: 46, 62; Danilov, Kosulina 2006d: 181). Eesti ajaloonarratiiv näitab religiooni rolli Eesti ühiskonnas kui suhteliselt marginaalset nähtust ja seda, et eestlaste jaoks ei ole kirikul olnud igapäevaelu korraldamisel kuigi suurt tähtsust (Laur jt 2005: 68, 121). Kuigi kiriku roll on kahe ühiskonna jaoks erinev, võib see küll suurendada vastastikust mitte-

mõistmist, kuid ei kasvata otseselt identiteedikonflikti võimalikkust, nagu teevad eespool esitatud identiteedielemendid.

Eesti ja Vene kronotoobid seevastu aga kattuvad. Vene ajaloonarratiiv määratleb Eesti alad (vähemalt osaliselt) kuuluvaks Vene territooriumite hulka alates 11. sajandist (Danilov, Kosulina 2007: 36, 56, 92, 112). Eesti ajaloonarratiiv määratleb väga otseselt ja selgelt, et Eesti ja eestlased on olnud osa Euroopa tsivilisatsioonist ja Vene võimu kehtestamine Eestis on ajalooline eksitus (Laur jt 2005: 50, 92). Seetõttu kattuv kronotoobi definitsioon suurendab identiteedikonflikti võimalikkust. Vaadates kõiki eespool toodud olulisemaid identiteedielemente, saab järeldada, et Eestil ja Venemaal on suur potentsiaal identiteedikonfliktiks. Nende rahvuslikud ajaloonarratiivid ei hõlbusta vastastikust mõistmist, vaid tugev identiteedielementide vastandumine on pigem aluseks erinevate väärtushinnangute ja arusaamade konstrueerimisele, mis omakorda suurendab oluliselt identiteedikonflikti võimalikkust Eesti ja Venemaa vahel.

AJALOONARRATIIVIDE ISELOOM

Eesti ajaloonarratiiv on Venemaa ja venelaste suhtes tugevalt eristav. Eristavad elemendid narratiivis on nii kaudsed kui ka otsesed. Kaudsed elemendid konstrueerivad arusaama, et venelased on eestlastele võõrad, sest eestlastel on väga pikk ajalooline side Euroopaga, eelkõige Põhja-Euroopaga ja seetõttu on Eesti kultuur osa Euroopa kultuuriruumist. Niisugune arusaam on toetatud seisukohaga, et eestlased on alati valinud lähenemise Euroopale, mitte Venemaale, kui neil on olnud vabadus valikut teha (Pajur, Tannberg 2006: 46, 65). Sellega luuakse arusaam, et Eesti kuulub kuhugi, kuhu Venemaa ei kuulu. Otsesed eristavad elemendid rõhutavad eestlaste ja venelaste erisusi. Eesti rahvuslik ajaloonarratiiv konstrueerib arusaama, et Eesti ja eestlaste side Venemaaga on pigem hiline nähtus nende ajaloos ning seetõttu on see pigem ajalooline erand, mis on

ellu kutsutud eestlaste tahte vastaselt (Laur jt 2005: 92–93, 100). Niisugust seisukohta tugevdatakse väidetega, et eestlastel on olnud eristaatus Vene kontrolli all ja seetõttu on ka eestlaste ja venelaste ühiskondlik areng erinenud (Laur jt 2005: 101, 106; Pajur, Tannberg 2006: 9, 163). Samuti lükkab Eesti praegune ajaloonarratiiv ümber arusaama, mida kultiveeriti varasemates ajalookäsitlustes, et eestlased on olnud tugevalt mõjustatud venelaste poolt juba muinasajast saadik (Laur jt 2005: 25, 40). Seeläbi konstrueerib Eesti ajaloonarratiiv peamiselt arusaama, et eestlus on miski, mida venelased ei ole.

Vene ajaloonarratiiv on Eesti oma peegelpilt, sel on väga tugev samastav iseloom. Samas on oluline rõhutada, et Vene narratiiv konstrueerib eelkõige arusaama territoriaalsest ühtsusest, mitte kultuurilisest sarnasusest. Juba eespool oli välja toodud, et Vene ajaloonarratiiv defineerib Eestit oma kronotoobi osana alates 11. sajandist, mil Jaroslav Tark asutas Jurjevi (Tartu). Seetõttu on 13. sajandil asetleidnud saksa vallutusi Eestis kujutatud kui invasiooni Vene aladele (Danilov, Kosulina 2007: 73, 145, 148) ja erinevalt Eesti käsitlusest kujutab Vene ajaloonarratiiv ka Eesti alade liitmist Venemaaga kui ajaloolise territooriumi taasühendamist ehk ajaloolise omandiõiguse taastamist (Danilov, Kosulina 2006a: 62, 166–167, 176). Hilisemal perioodil on Eesti sidet Venemaaga näidatud eelkõige majanduslikus mõtmes ning Eesti majanduslik areng on pandud Venemaa heatahtlikkuse arvele. Seetõttu konstrueerib Vene ajaloonarratiiv Eesti seotust eelkõige territoriaalselt ja majanduslikult, jättes kõrvale poliitilise ja kultuurilise mõõtme. Seega saab väita, et Vene ajaloonarratiiv on säilitanud endise impeeriumiaegse narratiivi iseloomu, millel on tugev tsentripetaalne funktsioon. Eesti ajaloonarratiivil on uuele iseseisvale riigile omane eristav iseloom, millel on tugev tsentrifugaalne funktsioon, mistõttu ka identiteedikonflikti potentsiaal nende kahe rahvuse vahel on kõrge.

MEIE JA OLULISE TEISE KUVAND

Eesti ja Vene enda kuvandid on mõlemad konstrueeritud tugevalt positiivsena. Mõlemad rõhutavad rohkem ennast ülistavaid kui ohvriina kujutavaid elemente. On huvitav märkida, et Eesti ajaloonarratiiv sisaldab isegi veidi rohkem ennast ülistavaid elemente kui Vene oma kiidab venelasi. Eesti ajaloonarratiiv rõhutab eestlaste edukust, eriti majanduses, kuid ka poliitiliselt, millest suurim edulugu on iseseisva riigiloome. Samuti ollakse uhked sõjaliste võitude üle, mis on küll põhiliselt seotud Eesti kaitsmisega. Mõningad ülistavad elemendid on seotud ka eestlaste omapäraga, mis on teinud neid (kuri)kuulsaks. Lähtudes erinevatest identiteedi-elementidest on ka Vene ajaloonarratiivis ülistatud aspektid Eesti omadest erinevad. Kaheks peamiseks ülistusobjektiks on tugeva riigi loomine ning selle edukas ekspansioon, mistõttu oluline osa positiivsest enesekuvandist on Vene ajaloonarratiivis seotud sõjalise jõuga. Isegi suuremad sõjalised kaotused on kujutatud kui venelaste kangelaslik võitlus karmi lõpuni. Sarnaselt Eesti narratiiviga on kaitsesõdadele suurem väärtus kui ründesõdadele. Olulisim kangelasõda Vene ajaloonarratiivis on seetõttu just Suur Isamaasõda (Danilov, Kosulina 2006d: 9–12, 17–19, 24–25, 27–29, 34–40, 46, 53, 60). Kolmandaks tähtsaks rahvusliku uhkuse allikaks on venelastele nende kultuur kui unikaalne tsivilisatsioon ja selle oluline panus maailmakultuuri. Majanduslik mõõde on Vene ajaloonarratiivis ülistavate elementide kaudu vähem vahendatud. Selle asemel on rõhutatud pigem venelaste altruistlikkust abistada teisi rahvaid ja olla tsiviliseerija piirkondades, mis on olnud Venemaaga ajalooliselt seotud.

Ennast ohvriina kujutamine on mõlemas ajaloonarratiivis rakendatud võrdlemisi sarnases mahus, kuigi rõhuasetused on erinevad. Eesti ajaloonarratiiv rõhutab eelkõige vägivalda ja diskrimineerimist eestlaste suhtes, sest enamuse aja oma rahvuslikust ajaloost pole eestlased olnud iseenda peremehed. Ajalugu kuni 20. sajandini toob ühelt poolt esile eestlaste füüsilist hävitamist ja suuri näljahädasid

ning teisalt baltisakslastest mõisnike elluviidud poliitikat, mis tugevalt marginaliseeris ja tõrjus kõrvale eesti talupoegi. 20. sajandi ajalugu, mille maht Eesti ajalooõpikutes on suurim, keskendub ohvrirolli esitamisele seoses Nõukogude repressioonidega, mis on jätnud eestlaste kollektiivmällu sügava trauma. Ühelt poolt toonitab ajaloonarratiiv massilisi inimkaotusi, teisalt näidatakse valuliselt Eesti poliitilise, majandusliku, sotsiaalse, kultuuri- ja looduskeskkonna hävitamist Nõukogude võimu poolt (Pajur, Tannberg 2006: 124–129, 132–133). Vene ajaloonarratiiv loob ohvrikuvandi eelkõige kahe teema puhul: venelaste ekspluateerimine ja vägivald nende suhtes ning vaesus ja alaarenenus. Esimene teema on seotud välisvaenlaste sissetungiga, näiteks mongoli-tatari ike. Teisalt loovad ohvriks olemise elemendid selge piiri ka Vene poliitilise eliidi ja tavarahva vahele, kus esimesed rõhusid teisi isegi rohkem kui välisvaenlased seda lühikest aega tegid (Danilov, Kosulina 2006a: 273; Danilov, Kosulina 2006b: 34; Danilov, Kosulina 2006c: 170; Danilov, Kosulina 2006d: 179). Vaesus ja mahajäämus arengus on konstrueeritud võrdluses Venemaa jaoks olulise teise, Euroopaga (läänega). Vene ajaloonarratiiv võtab need võrdlused kokku väitega, et venelased elasid äärmuslikes tingimustes, kuid suutsid siiski ellu viia kangelaslike tegusid. Seeläbi luuakse arusaam, et venelased võivad elada väga halbades sotsiaalsetes oludes, kuid see ei sega neil olemast edukas rahvas maailma kontekstis.

Rahvuslikud ajaloonarratiivid peavad tegelema ka negatiivse enesepildiga. Kõige lihtsamaks mooduseks on unustada negatiivsed asjaolud, vaikides nendest ajaloosündmustest, kus rahvuslikus minevikus on tumedad leheküljed. Samas ei ole mõningaid teemasid võimalik selliselt kõrvale lükata. Vene ajaloonarratiiv kasutab rohkem personaliseerivaid elemente kui Eesti narratiiv. Seetõttu kujundab Vene ajaloonarratiiv arusaamist, et rahvuslike läbikukkumiste või venelaste elluviidud koleduste eest vastutavad konkreetsed isikud, mitte kogu rahvas. Konkreetse isiku väljatoomine on levinud rohkem kui mingi grupi vastutavaks panemine. Viimane puudutab rohkem Nõukogude perioodi. Kogu Vene ajaloonarratiiv on liidri-

kesksem kui Eesti oma. Seetõttu kasutab ka Eesti ajaloonarratiiv rohkem õigustamist, näidates, et juhtunu oli käsitletaval ajal ainus võimalik lahendus või proovides tasandada negatiivsete tegude mõju. Nõrk sotsiaalne jagunemine ja eestlastel puudunud eliidi ja alamrahva suhted võimaldavad kujutada eestlasi kui ühtset gruppi ning seetõttu on ka personaliseerimine vähem võimalik kui Vene narratiivis. Nii Eesti kui ka Vene meiekuvandid on suhteliselt sarnase struktuuriga, välja arvatud negatiivne kuvand, mis on mõlemal juhul niikuinii vähem tähtis. Seetõttu võiks eeldada, et kahe rahva vahel on rohkem vastastikust mõistmist. Siiski on peamiseks probleemiks venelaste kui olulise teise kuvand Eesti rahvuslikus ajaloonarratiivis, sest see takistab venelastel saamast kinnitust enda poolt konstrueeritud positiivsele meiekuvandile.

Venelased, olles eestlastele oluline teine, on eestlaste enda kuvandi peegelpilt, kus venelaste positiivne kuvand on esitatud väga lühidalt ning eelkõige personaliseeritult, näitamaks, et venelastel on olnud pisike positiivne, kuid mitte süsteemne mõju eestlastele. Venelaste negatiivne kuvand domineerib tugevalt Eesti ajaloonarratiivis. See väljendab eelkõige ohte, mida eestlased on tajunud Venemaalt ja venelastelt. Olulisimaks hirmuallikaks on olnud Venemaast lähtuv sõjaline oht. Samuti peegeldab Eesti ajaloonarratiiv eestlaste ja venelaste tugevat poliitilist vastasseisu, toonitades asjaolu, et eestlaste poliitilised ambitsioonid on peaaegu alati vastuolus Vene huvidega, konstrueerides arusaama, et Eesti-Vene suhted on *a priori* konfliktised. Venelaste enesekuvand aga ei toeta seda vaenulikku imagot, mida Eesti ajaloonarratiiv vahendab. Samuti kujutab Eesti ajaloonarratiiv venelasi Eesti rõhujatena ning kultuuriliste anastajatena. See on jällegi tugevalt vastuolus venelaste meiekuvandiga, mis kujutab venelasi kui altruistlikke inimesi, kes kandsid ise suuremaid kaotusi ning kannatasid rohkem kui teised rahvad represserivate režiimide all. Samal ajal panustasid nad aga nende rahvaste sotsiaal-majanduslikku ja kultuurilisse arengusse. Eesti ajaloonarratiivi konstrueeritud tugevalt negatiivne venelaste-kuvand takistab

venelastel tugevdada nende positiivset enesekuvandit ning seetõttu on see rahvastevahelise identiteedikonflikti oluline allikas.

ÜHINE AJALUGU

Eesti ja Vene ajaloonarratiividel on suur osa ühiseid ajaloo võtmesündmusi, kuigi suures enamuses on nende tähendused ja hinnangud vastukäivad. Ajaloo ühisosa tuleneb eelkõige sellest, et Eesti ala on olnud Vene impeeriumi koosseisus 18. sajandist ning mõlemad rahvuslikud ajaloonarratiivid pööravad tähelepanu just hilisemale ajalooperioodile. Mõningal määral sarnane arusaam ühisest ajaloost on seotud 19. sajandi reformidega (nt pärisorjuse kaotamine), kuigi need on sageli esitatud Eesti ajaloonarratiivides kui poliitika, mille taga on konkreetset isikud. Teisi ajaloosündmusi tõlgendatakse aga Eesti ja Vene ajaloonarratiivides väga vastandlikult. Juba varem esitatud küsimus Eesti territoriaalsest kuuluvusest Venemaale alates 11. sajandist on otseselt tagasi lükatud Eesti käsitluses, kus öeldakse, et venelaste invasioon oli vaid lühiajaline ja eestlased suutsid esimeses iseseisvussõjas oma sõltumatust kaitsta (Laur jt 2005: 35). Sellest tulenevalt on ka kõik järgmised suured sõjalised konfliktid Eesti aladel, kus Venemaa on võidelnud Vene ajaloonarratiivi kohaselt oma õiguste taastamise eest, leidnud Eesti ajaloonarratiivis hinnangu kui järjekordne Vene agressiooniakt, mis tuleneb Vene imperialistlikust poliitikast.

20. sajandi ajalugu on nende kahe rahvuse ajaloonarratiivides veelgi vastuolulisem. Eesti rahvuslikus ajaloonarratiivis on kahel olulisel ajaloo pöördepunktil, mil eestlased suutsid saavutada omariikluse, väga oluline ja positiivne tähendus. Vene ajaloonarratiivis on aga nendel sündmustel pigem negatiivne tähendus, sest mõlemal korral oli eestlastel võimalik saada iseseisvaks olukorras, mil Vene impeerium varises kokku, mistõttu Venemaa muutus nõrgaks ning kaotas oma tähtsuse rahvusvahelistes suhetes. Eesti rahvusliku eliidi käitumist, mis aitas kaasa Vene riigi lagune-

misele, on presenteeritud kui ebalojaalsust Vene riigile (Danilov, Kosulina 2006d: 188–189). Ajaloonarratiivides ilmneb ka võtmesündmuste eitamine. Vene ajaloonarratiiv ei maini üldse ühte olulisemat ülistusmomenti Eesti ajaloonarratiivis – Iseseisvussõda (1918–1920). Vene ajaloonarratiiv paigutab selle sündmuse laiemasse Vene kodusõja konteksti, kus Balti riikide iseseisvumist on näidatud kui *Entente*'i riikide heasoovlikkuse tulemust, mitte kui konkreetse sõjategevuse produkti (Danilov, Kosulina 2006c: 150). Ka Eesti iseseisvuse taastamise protsessi on Vene ajaloonarratiivis kujutatud kui midagi illegaalset, sest enamik inimesi toetas referendumil NSV Liidu jätkamise ideed, kuid rahvuslikud liidrid jätkasid siiski liidu õõnestamist, jättes mainimata, et Eesti ja mõningad teised vabariigid boikoteerisid liidu referendumit ning korraldasid iseseisvusreferendumid, kus omariikluse ideed toetati suure hääle-enamusega (Danilov, Kosulina 2006d: 154).

Eesti ja Venemaa suurimaks vastuolude allikaks on Teine maailmasõda ja selle tulemid. Ajaloonarratiivid on konstrueerinud väga tugevalt vastanduvad arusaamad sellest perioodist. Eesti ajaloonarratiiv presenteerib seda rahvusliku tragöödiana ja riikluse ebaõiglase likvideerimisena. Vene ajaloonarratiiv näeb sõda küll rahvusliku tragöödiana, mis algas tõelise kaosega, kuid lõppes Vene ajaloo suurima võiduga, mille saavutamiseks andsid panuse kõik rahvad, kes elasid Vene territooriumil, kaasa arvatud eestlased (Danilov, Kosulina 2006d: 30). Kui Eesti ajaloonarratiiv defineerib sõja tulemust ühe okupatsiooni vaheldumisena teisega (Pajur, Tannberg 2006: 95), siis Vene ajaloonarratiiv nimetab seda üheselt vabastussõjaks (Danilov, Kosulina 2006d: 40). Samuti loob Eesti ajaloonarratiiv eestlastele ohvrirolli seoses Nõukogude repressioonidega Eestis enne sõda, sõja ajal ja pärast sõda (Pajur, Tannberg 2006: 81–82, 113–114), Vene ajaloonarratiiv aga püüab õigustada repressioone vajadusega likvideerida ebalojaalne elanikkond piiriäärsetelt territooriumitelt (Danilov, Kosulina 2006d: 32–33). Seetõttu ei suuda Vene ajaloonarratiiv ka suhtuda empaatiliselt Eesti käsitlusesse, et 1944. aasta võitlus oli eestlaste viimane katse säilitada iseseisvus (Pajur,

Tannberg 2006: 93–95), vaid seda on defineeritud kui Eesti natsionalistide kollaboratsiooni Saksa natsidega, mis on *a priori* taunitav (Danilov, Kosulina 2006d: 31). Teist maailmasõda võib pidada ka suurimaks vastastikuseks eitamiseks, mis on tugevalt integreeritud ka kahepoolsetesse suhetesse. Venemaa ei tunnusta Nõukogude perioodi Eestis kui okupatsiooni, sest Eestist sai NSV Liidu osa ilma igasuguse vastupanuta. Eesti on aga tuginenud oma riikluses jätkuprintsibile, mis defineerib Nõukogude perioodi kui NSV Liidu ja Natsi-Saksamaa pakti tulemina kehtestatud illegaalset okupatsiooni. Seetõttu on Teine maailmasõda vastuolulisim ajaloosündmus, mida mõlema riigi poliitilised eliidid on oma poliitikas aktiivselt ka kasutanud. Samas saab kokkuvõtvalt nentida, et peale selle on Eestil ja Venel hulgaliselt ühiseid ajaloosündmusi, mille erisugused tõlgendused suurendavad identiteedikonflikti võimalikkust.

LÕPETUSEKS

Rahustevaheline identiteedikonflikt on kõikehõlmav raamistik rahvusvahelistele konfliktidele, tuginedes vastandlikele arusaamadele, mis on defineeritud läbi rahvusliku mälu. Postimperiaalse ruumis on identiteedikonfliktiks kõrge potentsiaal, kuna ühiselt jagatud ajalugu on eri rahvad tajunud ja interpreteerinud eri moodi. Seetõttu on ajalugu ka avatud poliitilistele manipuleerimistele rahvusliku eliidi poolt. Viimane asjaolu võib põhjustada rahvaste vahel olulisi arusaamatusi, mida rahvuslik eliit omakorda saab presenteerida kui rünnakut rahvusliku identiteedi vastu ja seetõttu ollakse suutelised mobiliseerima masse oma poliitika toetuseks. Niisuguste konfliktide potentsiaal on eriti kõrge postimperiaalse ruumis, kui endine keskus jätkab varasemate impeeriuminarratiivide kasutamist ja seeläbi proovib assimileerida koloniseeritud rahvaid oma rahvusliku mineviku osaks. Endised koloniseeritud aga üritavad konstrueerida tugevalt eristuvaid narratiive, et eemaldada endine

keskus oma rahvuslikust minevikust. See aga esitab väljakutse endise keskuse rahvuslikule mälule ning seeläbi ka identiteedile, viies konfliktini.

Niisugune situatsioon on hästi jälgitav endise Vene impeeriumi ruumis, mis on Vene ajaloonarratiivi poolt presenteeritud kui pidevalt jätkuv riiklus Kiievi Venest tänase Venemaa Föderatsioonini. Niisugune käsitus tekitab vastuolusid Eesti rahvusliku ajaloonarratiiviga, mis loob arusaama, et Venemaa on agressiivne imperialistlik riik, mis rikkus Eesti normaalset ajaloolist arengut, proovides teda välja lõigata tavapärasest ajaloolisest ruumist – Euroopast. Käesolevas artiklis analüüsiti viit indikaatorit mõlema rahvuse ajaloonarratiivis ja kõik indikaatorid näitasid, et Eestil ja Venemaal on väga tugev identiteedikonflikti potentsiaal. Siinpuhul on oluline meelde tuletada, et see potentsiaal muutub tegelikult rahvusvaheliseks konfliktiks ainult siis, kui poliitiline eliit otsustab kasutada seda potentsiaali, kultiveerides neid erisusi oma poliitilises diskursuses, nagu oli võimalik täheldada Tõnismäe sõjamonumendi puhul 2007. aastal (vt Brüggemann, Kasekamp 2008). Viimasel aastakümnel on selline käitumine muutumas pigem tavapäraseks nähtuseks kui erakorraliseks kriisiks, mida mõlemad osapooled püüavad efektiivselt lahendada.

KIRJANDUS

- Ashuri, Tamar (2005). The nation remembers: national identity and shared memory in television documentaries. *Nations and Nationalism*, 11(3): 423–442.
- Assmann, Aleida (2008). Transformations between History and Memory. *Social Research*, 75(1): 49–72.
- Assmann, Jan (1988). Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. (Viide 1995. a tõlkele *New German Critique* 65: 125–133.)
- Bennington, Geoffrey (2003). Postal politics and the institution of the nation. H. K. Bhabha (Ed.) *Nation and Narration*, 121–137. London, New York: Routledge.

- Berliner, David (2005). The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly*, 78(1): 197–211.
- Bloom, Willam (1990). Personal Identity, national identity and international relations. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryant, Chad (2000). Whose Nation? Czech Dissidents and History Writing from a Post-1989 Perspective. *History and Memory* 12(1): 30–64.
- Brüggemann, Karsten; Kasekamp, Andres (2008). The Politics of History and the “War of Monuments” in Estonia. *Nationalities Papers* 36(3): 425–448.
- Crumely, Carole. Exploring Venus of Social Memory. M. G. Cattell, J. J. Climo (Ed.) *Social Memory and History: Anthropological Perspectives*, 39–52. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Danilov, A. A.; Kosulina L. G. (2007). История государства и народы России, 6 класс. Moskva: Prosveščenie.
- Danilov, A. A.; Kosulina L. G. (2006a). История государства и народов России, 7 класс. Moskva: DROFA.
- Danilov, A. A.; Kosulina L. G. (2006b). История государства и народов России, XIX век, 8 класс. Moskva: DROFA.
- Danilov, A. A.; Kosulina L. G. (2006c). История государства и народов России, XX век, 9 класс, часть 1. Moskva: DROFA.
- Danilov, A. A.; Kosulina L. G. (2006d). История государства и народов России, XX век, 9 класс, часть 2. Moskva: DROFA.
- De Cillia, Rudolf; Reisigl, Martin; Wodak, Ruth (1999). The Discursive Construction of National Identities. *Discourse & Society* 10(2): 149–173.
- Ehin, Piret; Berg, Eiki (2009). Incompatible Identities? Baltic-Russian Relations and the EU as an Arena for Identity Conflict. E. Berg ja P. Ehin (toim). *Identity and Foreign Policy. Baltic-Russian Relations and European Integration*, 1–14. Farnham: Ashgate.
- Feichtinger, Johannes (2003). Habsburg (post)-colonial. Anmerkungen zur Innercolonisierung in Zentraleuropa. J. Feichtinger, U. Prutsch ja M. Csáky (toim). *Habsburg postcolonial Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 13–31. Innsbruck: Studien-Verlag.
- Gillis, John R. (1994). Memory and Identity: The history of a relationship in Commemorations: The Politics of National Identity. Princeton: Princeton University Press.

- Halbwachs, Maurice (1992). *On Collective Memory*. Chicago, London: Chicago University Press.
- Hálfðanarson, Guðmundur (2000). Þingvellir. An Icelandic "Lieu de Mémoire". *History & Memory*, 12(1): 4–29.
- Hamilakis, Yannis; Labanyi, Jo (2008). Introduction. Time, Materiality, and the Work of Memory. *History & Memory*, 20(2): 5–17.
- He, Yinan (2007). Remembering and Forgetting the War. Elite Mythmaking, Mass Reaction, and Sino-Japanese Relations, 1950–2006. *History & Memory*, 19(2): 43–74.
- Ingimundarson, Valur (2007). The Politics of Memory and the Reconstruction of Albanian National Identity in Postwar Kosovo. *History & Memory* 19(1): 95–123.
- Jacobsen, Carl Gustav (1993). Myths, Politics and the Not-so-New World Order. *Journal of Peace Research*, 30(3): 241–250.
- Kapralski, Sławomir (2001). Battlefields of Memory. Landscape and Identity in Polish-Jewish Relations. *History & Memory*, 13(2): 35–58.
- Kocot, Rafał (2007). Einleitung. J. Pänke et al. (Eds.) Gegenwart der Vergangenheit. Die Politische Aktualität historischer Erinnerung in Mitteleuropa, 13–15. Berlin: Nomos.
- Kratochwil, Friedrich (2006). History, Action and Identity: Revisiting the 'Second' Great Debate and Assessing its Importance for Social Theory. *European Journal of International Relations*, 12(1): 5–29.
- Laur, Mati et al (2005). Eesti ajalugu I: Muinasajast 19. sajandi lõpuni. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita.
- Liu, James H.; Hilton, Denis, J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44(4): 537–556.
- Mannová, Elena (2003). Das kollektive Gedächtnis der Slowaken und die Reflexion der vergangenen Herrschaftsstrukturen. J. Feichtinger, U. Prutsch ja M. Csáky (Eds.) *Habsburg postcolonial Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 189–196. Innsbruck: Studien-Verlag.
- Minow, Marth (1998). *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.
- Misztal, Barbara A. (2003). *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, Philadelphia: Open University Press.
- Müller, Jan-Werner (2002). Introduction. The power of memory, the memory of power and the power over memory. J. Müller (Ed.) *Memory*

- & *Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, 1–35. Cambridge: Cambridge University Press.
- Munslow, Alun (1997). *Deconstructing History*. London, New York: Routledge.
- Olick, Jeffrey K.; Levy, Daniel (1997). Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics. *American Sociological Review*, 62(6): 921–936.
- Olson, David R. On the Language and Authority of Textbooks. S. De Castell, A. Luke, C. Luke (Eds.). *Language, Authority and Criticism: Readings on the School Textbook*, 233–244. London: Falmer Press.
- Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu (2006). Eesti ajalugu II: 20. sajandist tänapäevani. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Avita.
- Seul, Jeffrey R. (1999). Ours is the Way of God: Religion, Identity, And Intergroup Conflict. *Journal of Peace Research*, 36(5): 553–569.
- Smith, Anthony D. (1999). *Myths and Memories of the Nation*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, Rogers M. (2003). *Stories of peoplehood: The politics and morals of political membership*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spinner-Halev, Jeff (2008). Democracy, Solidarity and Post-Nationalism. *Political Studies*, 56(3): 604–628.
- Tajfel, Henri; Turner, John C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. S. Worchel and W. G. Austin (Eds.) *Psychology of Intergroup Relations*, 7–24. Monterey: Brooks/Cole.
- Trouillot, Michel-Rolph (1995). *Silencing the Past: Power and Production of History*. Boston: Beacon Press.
- Walzer, Michael (1994). *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*. Notre Dame, London: Notre Dame University Press.
- Williams, Brian G. (2000). Commemorating "The Deportation" in Post-Soviet Chechnya. The Role of Memorialization and Collective Memory in the 1994–1996 and 1999–2000 Russo-Chechen Wars. *History & Memory* 12(1): 101–134.

BALTIMAAD RAHVARINNETE VÄLISPOLIITIKAST 1988–1989

Rein Ruutsoo

Keskendumine juba hilisemale perioodile – aastail 1990–1991 – on kujundanud üsna levinud seisukoha, et Soomel ja Rootsil oli Baltimaade iseseisvumises teiste Põhjala riikidega võrreldes tagasihoidlikum roll. See hinnang toetub ühele varasema perioodi kesisele uuritusele. Rootsi ning Soome rolli hindamisel (ka aastail 1988–1989) keskendutakse eelkõige avaliku poliitilise toetuse vormidele, kui Baltimaade iseseisvusvõitlus oli siirdunud uude faasi. Teiselt poolt oli Põhjala suurriigi Rootsi kohati vähem demonstratiivne toetus Baltimaadele ka aastail 1990–1991 väga kaalukas. 1988–1989 ei olnud Baltimaade poliitilisel opositsioonil nimetamisväärselt mõjusaid kontakte teiste Põhjamaade Norra, Taani või Islandi poliitilise eliidi ega kodanikuühiskonnaga. Baltimaade lülitamisel rahvusvahelisse poliitilisse protsessi käsitleme seetõttu allpool eelkõige Soome ja Rootsi rolli. Sel perioodil osutas Balti rahvaste eneseusalduse kasvul kontaktide arendamise seisukohalt olulist teokust ka Europarlamendi Balti Intergrupp, mille suhetel Baltimaade rahvarinnetega samuti lühidalt peatume.

SISSEJUHATUSEKS

Efektiivse välispoliitika tekkimise aluseelduseks on võimutaotluslike subjektide tunnustamine riikidena, mis omakorda eeldab demokraatlikult hallatavat rahvast ja efektiivset võimu oma terri-

tooriumi üle. Teisiti ei olnud ka Balti rahvaste taaskasvamise ja poliitilisteks subjektideks. Jõududel, kes soovisid mingitki tunnustust, pidi olema rahva enamuse mandaat. Riikluse taaskujunemise eelduseks jäi poliitilise kehandi kindlustumine ka läbi välispoliitika. Välispoliitika toetub suuresti rahvusvahelisele õigusele, aga ei ammendu sellega. Baltimaade iseseisvuse taastamise paradoks on tõhusa poliitilise suhtluse arenemine juba enne seda, kui riikluse taastamise idee sai meie lähinaabritele läänes üldse vastuvõetavaks ja selle kandjateks olid rahvaliidumised. *“Praktiliselt oli Balti riikide iseseisvuse taastamise puhul kõige fundamentaalsemaks küsimuseks: kas selle taastamise aluseks oli üldse rahvusvaheline õigus, mille põhjal NSV Liidul ei saanud olla nende alade üle suveräänõigust ning NSV Liidu kohalolu Balti riikides jäi õigusvastaseks? Või oli selline iseseisvuse taastamine hoopis õigusväline sündmus? Mitmetunnustamise doktriin ei andnud viiekümne aasta jooksul mingeid käegakatsutavaid tulemusi. Kas on siis realistlik oletada, et see [mittetunnustamise doktriin] mängis otsustavat rolli 1991. aastal toimunud iseseisvuse taastamise juures?”* (Mälksoo 2005: 210.)

Veelgi paradoksaalsem on aga tõik, et nn mittetunnustamispoliitika, millel oli põhimõtteliselt määrav kaal lääne poliitika kujundamisel Baltimaade suhtes, ei lubanud riikidel nagu Taani arendada mingeid tõsiseid kontakte Baltimaadega, avada siin viisakontoreid, korraldada diplomaatide visiite jne. Vaatamata ohule kannatada olulisi majanduskahjusid ei suutnud Taani leiutada probleemi lahendamiseks oma *modus vivendi*'t. (Hovi 1998: 246–247.) Aastad 1988–1991 ei olnud kaotatud aastad mitte ainult Taani ärimeestele ja poliitikutele. Ilma Rootsi ja Soome panuseta Baltimaadega kontaktide arendamisse oleksid need aastad eriti tundlikud Balti rahvaste eneseleidmise perioodil olnud ka Baltimaadele kaotatud aastad, millisel kaotusel oleks võinud olla isegi määrav mõju kogu meie tulevikule.

Professor Mälksoo seatud küsimus rõhutab vajadust keskenduda Baltimaade iseseisvuse taastamise uurimisel selle praktilisele küljele, subjektidele, kes olid poliitiliselt tõsiseltvõetavad, ja tegudele, mis

viisid iseseisvuse taastamisele. Kuidas sai rahvaste poliitiline tahe, reaalne vabaduspüüd, praktiline tegevus saavutada ulatust, mis sunniks läänt võtma meie vabaduspüüdlusi tõsiselt? Mälksoo juba tagantjärele Balti rahvaste võimalusi analüüsiv vaatenurk annab olulise, kui mitte otsustava kaalu praktilisele poliitikale (mida võib mõista väga avaralt). Uurides, mis võisid olla need reaalsed poliitilised jõud, kes võisid kallutada läänt meie vabaduspüüdu toetama, kerkib kohe esiplaanile Baltimaade rahvarinnete – Eestimaa Rahvarinde, Läti *Tautas Fronte* ja Leedu *Sajūdis*'e tegevus. Selle rahvusvaheline mõõde on aga jäänud seni varju.

“BALTI TEE” HAKUL

Kui rahvarinded 1988 rahvalikumistena alustasid, ei saanud nad seada veel mingeid avalikke välispoliitilisi eesmärke. NSV Liit tundus kõigile kindlalt koos püsivat. Ühegi Baltimaade rahvarinde alustrajavas programmis polnud ette nähtud välispoliitilisi tegevusi, kõnelemata iseseisvuse taastamisest (sel puhul oleks nende konstitueerumine olnud välistatud). Kuid nende põhimõtteline suund iseseisvuse taastamisele oli peatselt selge ja avaldas juba siis olulist mõju ka lääne Balti-poliitikale. Perestroikast sissevõetud lääneriikide valitsused, kes olid Baltimaade kohalike komparteide vahendatud “rahva arvamuse” mõju all (et Balti rahvad ei tahagi enam kui suuremat autonoomiat), tahtsid arvata, et siinsete elanike tahe on juba väljendatud. Mõned juba kaalusid, kas mitte mittetunnustamispoliitikat kuidagi ümber vaadata. Selguse saamiseks, kuidas oleks parem toimida, otsustati luua rahvarinnetega usaldusväärne kontakt. Spetsiaalselt Vilniusse saadetud Taani saatkonna kõrge ametnik kohtus Leedu rahvarinde *Sajūdis*'e juhi Vytautas Landbergisega. Jutuajamisel kujunenud veendumusel, et Balti rahvad tahavad mitte midagi vähemat kui kaotatud iseseisvuse taastamist, oli Taani mittetunnustuspoliitika jätkumisele oluline mõju (Hovi 1998: 243–244).

1989. aasta esimesel poolel arenesid kõik rahvarinded, eriti *Sajūdis*'e eestvedamisel, kel polnud vaja arvestada venekeelse vähemuse sekkumisjõuga, iseseisvusnõudmise programmilise sõnastamise poole (suveräänsusdeklaratsiooni blokeerimine 1988. aasta novembris Leedu KP poolt tõi kaasa *Sajūdis*'e kiire radikaliseerumise). Mõned 1988. aasta praktilised nõudmised, nagu Eesti ja Läti rahvarinnete nõue, et meie riigid võiksid taastada ROK-i liikmelisuse ja esineda Barcelona olümpiamängudel oma lipu all, olid juba idee, mis kõneles Baltimaade rahvarinnete poolt iseseisvuse samm-sammult taastamise teele asumisest.

1989. aasta mais Tallinnas kogunenud Balti Assambleel sõnastasid Baltimaade rahvarinded rea dokumentiga selge programmilise ühisplatvormi – meie rahvaste iseseisvuse taastamise avaliku nõude koos tuleviku visioniseerimisega. Balti rahvaste õiguste taastamise nõudega maailma rahvaste peres pöördusid nad Moskva, CSCE ja ÜRO peasekretäri poole (Appeal 1989: 7–8). 1989. aasta mais vastuvõetud dokumentides nähti Balti regiooni tulevikku “*neutraalse ja demilitariseeritud tsoonina*” (Appeal 1989: 7–8). Rahvarinnete deklaratsioon täpsustas: “*Balti Assamblee väljendab meie rahvaste soovi rahvusliku suveräniteedi taastamiseks neutraalses ja demilitariseeritud Baltoskandias*” (Declaration 1989: 4). Seega nägid nad iseseisvuse taastanud riike etendavat ümberkujundavat rolli ka Baltoskandia arengus. Muidugi oli see suurejooneline deklaratsioon, kuid visiooni taga peitus ilmselt idee muuta Baltimaade iseseisvumine vastuvõetavamaks NSV Liidule, kuivõrd selle lisaboonuseks oleks olnud siis ka kogu Põhjala ümberkujundamine (NSV Liidule meelepärasemas suunas). Mõnes mõttes vastandus see visioon ka minevikukogemusele, kui Balti riikidest kujundati omalaadne sanitaarkordon, mis pidi eristama NSV Liitu läänest. Baltimaade rolli nähti nüüd sillana Venemaa ja Euroopa vahel. Samas oli see märguanne Põhjale, et Balti riigid näevad oma tulevikku regionaalse arengu kontekstis.

Assambleel vastuvõetud dokumentide teine keskne rõhuasetus tõstis esile Balti riikide süvenevat koostööd, rõhutades, et see ei ole

suunatud kellegi vastu (Agreement 1989: art 3). Ka kutsus Balti Assamblee Balti pagulasi üles koostööle “*meie rahvaste tuleviku nimel*” (Agreement 1989: art 6). Baltimaade iseseisvuse taastamist nähti rahumeelse, dialoogse protsessina kõigi huvitatud poolte vahel ühise Euroopa kodu raames, nagu selle perspektiivi oli retooriliselt sõnastanud juba ka NSV Liidu liider Mihhail Gorbatšov. Järgnevalt sai Balti Assambleel kooskõlastatud visioon “Balti tee” nime. Selle mitmed põhijooned sõnastas Balti Assambleel ettekantud esees Mati Hint (Hint 1989).

“Balti tee” deviis, millest sai iseseisvuse taastamise parlamentaarse tee üldrahvalik tähistus Lätis ja Leedus (aga mitte Eestis) oli algul siiski pigem maailmavaade kui praktiline tegevusprogramm (mida polnudki tollal veel võimalik sõnastada). Lõhe jõuliste nõudmistega sõnastamise ja tegeliku poliitika arendamise vahel võis jääda ületamatuks, nagu see fundamentalistide kavadega juhtuski (nõuti, et anneksiooni tunnustanud NSV Liit alustab kohe läbirääkimisi ja viib väed välja, ÜRO kontrolli all toimuvad vabad valimised, milles osalemise õigus on vaid järjepidevuslikel kodanikel jne). Endale ametliku tunnustuse väljavõidelnud liikumistena oli rahvarinnetel perestroika raamides võimalik osaleda sisepoliitikas. Kuid nende pürgimisega ka rahvusvahelises elus kaasa lüüa ei olnud arvestanud need, kes olid kindlad, et ainult nemad on õiguspärased Balti rahvaste tahte esindajad.

Esiteks. Ka veel aastail 1988–1991 oli igasugune vähegi arvestatav poliitiline märgistusega välissuhtlus NLKP käepikenduseks olnud Nõukogude haldusadministratsiooni (ülemnõukogu presiidiumite ja ministrite nõukogude) jagamatu privileeg, mida kaitsti hoolega ja mida varjestas Balti riikides erilise tähelepanuga KGB. (Šironin 1998: 143–195). Kuid erinevalt perestroikaeesest perioodist ei olnud lääne mis tahes avaliku institutsiooniga või poliitikutega suhtlemine ning sidemete omamine enam karistatav kuritegu.

Teiseks. Baltimaade (sh Eesti) pagulased olid nn järjepidevuse kontseptsiooni toel tekitanud rea pagulasvalitsusi, keda esitleti ainsatena, kel oli õigus kõnelda annekteeritud riikide nimel (neid

“valitsusi”, Eestil oli neid koguni kaks, keegi küll ei tunnustanud). Kõigil Balti riikidel oli veel diplomaatilisi esindusi anneksiooni mittetunnustanud riikides. Lisaks oli kõikides Balti riikides väiksemaid fundamentalistlike rühmitusi (ERSP, Leedu Vabaduse Liiga, Läti Rahvusliku Sõltumatuse Liikumine jt), kes püüdsid blokeerida teiste liikumiste algatusi, mis pürgisid rahvusvahelisele areenile (ka siis, kui nad ei ohustanud kuidagi järjepidevust). Nende arvates oli olemas ainus ja üks tee vabadusele – Balti riikide iseseisvuse kohene tingimusteta taastamine, deklaratiivne nõue, mis, nagu märgib Mälksoo, ei olnud 50 aastat mingeid käegakatsutavaid tulemusi andnud (peale selle, et polnud lasknud USA-l minna veel kaugemale NSV Liidu nõudmistega tunnustamisel). Radikaalide vastuseisus rahvarinnetele põimusid selged poliitilised huvid juriidiliste argumentidega. Ja pole selge, kummad olid olulisemad.

Püüdes laiendada oma tegevust rahvusvahelisele areenile, pörkasid Baltimaade rahvarinded seega tõsiselt vastutöötamisele kodumaal. Kuid mitte vähem tõsist tõrjumist, kahtlusi, hirne jne kogesid meie rahvad, püüdes leida läänest oma vabaduspüüdlustele liitlasi. Perestroikapoliitika võimaldas mitmekesiseid piiriüleseid kontakte alates ühisfirmade loomisest, kultuuriüritustest ja lõpetades kodanikualgatuslike ühenduste koostööga. Sedalaadi kontaktidesse oli NSV Liidu avamisest huvitatud lääs valmis panustama. Rootsi Baltihuvi oli vähemalt esialgu valdavalt pragmaatiline: Baltimaades nähti sillapead Vene turgudele minemiseks (Vaino 2005: 14). Majandusringkondade survet, keda kannustasid Rootsi arendatud visioonid, sai tunda ka Taani valitsus (Hovi 1998: 242). Kuid kui mõni poliitiline liikumine hakkas ohustama NSV Liidu koospüsimit, võis seada ohtu perestroikapoliitika jätkumisele, oli lääs täiesti üksmeelne: need olid kõrgeimad väärtused, millele esialgu oldi valmis ohverdama Balti riikide õigused, isegi siis, kui neid formaalselt tunnustati. Seda mõtet korrati pidevalt ka Eestimaa Rahvarinde esindajatele. Rahvusvahelise konteksti mitteamestamine sai saatuslikuks rahvusradikaalsete liikumiste võimalustele leida tunnustust rahvusvahelisel areenil. Sedalaadi kogenematus ähvardas ka rahvarindeid. “*Läänes nähakse*

meis kriisikolde tekitajaid analoogselt PLO, IRA ja ETA-ga. Meil on vaja ehitada sild meie ja nende taotluste vahele," iseloomustas Eesti-maa Rahvavolikogu 1989. aasta suvisel istungil rahvarinnete välispoliitika kujundamise ees seisvat kesket ülesannet Marju Lauristin. Sellel nõupidamisel osalesid ka *Sajūdis'*e esindajad (Liiva, Valner 1989).

MILLEST ALATA VÄLISPOLIITIKA TEGEMIST?

Kontseptuaalses plaanis on muidugi küsimus, kuivõrd aastatel 1988–1989 Baltimaade rahvarinnete arendatud aktiivsus üldse mahub välispoliitika mõistesse selle sõna klassikalises mõttes. Tollastel algatustel puudusid selgemad pikemaajalised sihiseaded. Eesti poliitiliste jõudude pingutused jäid kogu iseseisvumise eel lapidaarseks: liitlaste otsimisel polnud reaalseid alternatiive ja puudusid probleemiseaded, mis sõnastaksid ka süsteemsete muutuste eesmärged (Joenniemi 1993: 187). Balti rahvaste seatud eesmärk oli lihtne ja ühemõtteline: taastada riiklik iseseisvus ja selle tingimuseks oli ühelt poolt enda oluline lahtirebimine kõigist senistest seostest, mis olid takistanud rahvaste autentset eneseväljendust ja huvide kaitsmist, ning teiselt poolt sisenemine nn lääne maailma. Selle saavutamise kesksedeks välispoliitilisteks elementideks oli vähemalt esialgu

- a) stabiilsete kontaktide loomine lääne poliitilise maailmaga;
- b) vähemalt mõnede autoriteetsete lääne poliitikute personaalse usalduse võitmine;
- c) juurdepääs, niipalju kui võimalik, olulistele rahvusvahelistele foorumitele.

Rahvarinnete edukal välispoliitilisel tegutsemisel olid mitmed kesksed eeldused, *conditio sine qua non*, mida liikumiste juhid väga hästi teadvustasid.

Esiteks, rahvarinnete tegevus pidi olema süvavastavuses naaberriikide huvidega, kes olid huvitatud stabiilsusest ja regionaalse turvalisuse lisandumisest.

Teiseks, koostöö rahvarinnetega pidi toetama üldist lääne huvi, et NSV Liit areneks demokraatia süvenemise suunas.

Kolmandaks, koostöö rahvarinnetega ei tohtinud kahjustada naabrite häid suhteid NSV Liiduga.

Neljandaks, rahvarinded pidid saavutama Balti riikide probleemide ja oma nõudmiste internatsionaliseerimise.

Loetletud mängureeglid seadsid edu saavutamisele, juhul kui deklareerimise nõiaringist taheti üldse väljuda, erakordselt suured kitsendused ja nõudmised poliitilisele loominguks. Rahvarinded olid õigusfundamentalistidega ühel nõul, et Balti riikide iseseisvuse taastamise üheks tingimuseks on Molotovi-Ribbentropi pakti hukkamõistmine. Autori arvates on mõiste "õigusfundamentalism" teatava poliitilise doktriini olemuse tabamisel täpsem kui "rahvusradikalism". Viimane silt kinnistab muljet, nagu oleks eri suundade põhiline erinevus seisnenud radikalismis, st nõudmiste erinevuses. Seda arusaama on ka hoolega kinnistatud. Taktikalised erinevused muidugi olid, kuid põhinõudmiste tühtelangevuse juures tulenes õigusfundamentalistide ja rahvarindelaste põhiline lahknevus poliitika olemuse mõistmisest. Kohati täienes radikaalide õigusfundamentalism avalikult religioosse fundamentalismiga.

Erinevalt õigusfundamentalistidest olid rahvarinnete juhid veendunud, et poliitika on praktiline tegevus ja tegevuste tervik, et edukas välispoliitika, st rahvusvahelise toetuse leidmine on lahutamatu edukast sisepoliitikast. NSV Liidu sisepoliitikat tehakse ja saab seega mõjutada eelkõige Moskvast! Mõjutada saab seda vaid siis, kui omada tugevaid positsioone vähegi ausa mängu reegleid arvestaval väljal. NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi, seni täiesti tundmatu institutsiooni valimine 1989. aasta kevadel oli Balti rahvastele omalaadne ajaloo kingitus. Erinevalt õigusfundamentalistidest, kes kutsusid üles meile võõra, Balti riigid annekteerinud riigi institutsiooni valimisi boikoteerima, nägid rahvarinded kongressi tribüünide pakutud

erakordset võimalust teha nii sise- kui välispoliitikat! Õiguslike ja poliitiliste protsesside järgel vastandamisel (õigusfundamentalistide arutlustes oli oma loogika) oleksime kaotanud väga olulise hoova sise- ja välispoliitika vahelises ülekandemehhanismis. Nagu Baltimaade üks suuremaid sõpru, tollane Taani välisminister Uffe Elleman-Jensen on tunnistanud, saavutati MRP hukkamõistmisega rahvasaadikute kongressil Moskva positsiooni, et Baltimaade küsimus on pelgalt NSV Liidu siseasi, oluline nõrgenemine (Elleman-Jensen 2005: 396). Et NSV Liidu juhtkond oli sunnitud MRP tühistamisega liituvat arvestama ja seejärel muutma oma suhtumist Balti küsimuse lahendamise võimalustesse, seda on tunnistanud ka NSV Liidu tollane välisminister Eduard Ševardnadze. (Shevarnadze 1991: 37).

Tagantjärele on sedalaadi *“väikeste erandlike riikide,”* nagu ise loomustab Balti riike Pertti Joenniemi, *“ühe teema läbisurumisel saavutatud edu, mida algul toetas valdavalt vaid moraalne argumentatsioon, äratanud imetlust”* (Joenniemi 1993: 188–189). Meie edu taga seisnud poliitilist mehhanismi, mis käivitas need imetlusväärased saavutused, püüangi allpool uurida.

EUROOPA PARLAMENDI BALTI INTERGRUPP – ESIMENE TUNNUSTUS RAHVARINNETELE

Baltimaade rahvarinnete üheks oluliseks partneriks sai üsna kohe nende tekkimise esimeste kuude järel Euroopa Parlament. 7. juulil 1988 arutas Euroopa Parlament järjekordselt Balti riikide staatuse küsimust ja võttis vastu meie iseseisvuspüüdlusi toetava resolutsiooni. See oli otsene järg 1983. aastal nn Balti Apellile järgnenud, kuid Külma sõja kontekstis sündinud Balti rahvaste iseseisvuse taastamist nõudnud dokumendile ja üsna erandlik ka tolles ajas. Euroopa Parlamendi taastärganud huvi taganttõukamises oli keskne roll leedu pagulasel Algis Klimaitisel, kes varustas Euroopa Parla-

mendis loodud nn Balti komisjoni teabega Laulva revolutsiooni esimestest akordidest (Senn 1990). 1988. aasta juulis Londonis toimunud Balti maailmakonverents (*Baltic World Conference*), mis esindas Baltimaade rahvaste pagulaste keskorganisatsioone, nagu Balti Maailmaliit, Balti Maailmanõukogu jne, toetas Algis Klimaitise (kes on Euroopa Parlamendi Balti komisjonis ainus Baltimaadest pärit isik) töö kõrget tunnustamist (Balti maailmakonverents 1988).

Kuid üsna varsti hakkas ka selle komisjoni tegevuses peegelduma Eesti ja teiste Balti rahvaste pagulaste erinev häälestatus suhtumises rahvarinnetesse ja nende valitud parlamentaarse võitluse taktikasse, mida hakati 1989. aasta suvel tähistama sõnaühendiga *“Balti tee”*. Balti Maailmanõukogu – Eesti, Läti ja Leedu pagulasorganisatsioon ühendava kogu järjekordsel koosolekul, kui arutati suhtumist Europarlamendi algatustesse ja Baltikumi vabadusliikumise eri taktikatesse, arenes ühelt poolt Mari-Ann Rikkeni, Mäido Kari jt ning teiselt poolt Leedu ja Läti pagulasorganisatsioonide juhtide arendatud mõttevahetus ägedaks kokkupõrkeks (Balti maailmanõukogus 1988). Edaspidi kujunesidki Balti pagulaste suhted üsna keeruliseks, sest Läti ja Leedu pagulased tunnustasid *“Balti tee”* ideoloogiat, Eesti pagulasliidrid aga tõrjusid igasuguse koostöö Eestimaa Rahvarindega.

Uuesti tõusid Baltimaad Põhja-Euroopa poliitikute tähelepanu keskmesse seoses rahvarinnete asutamisega ja 1988. aasta novembris käivitud allkirjade kogumise aktsiooniga Gorbatšovi suurvenelike plaanide vastu, millega taheti sisuliselt tühistada NSV Liidu konstitutsiooni paragrahv, mis võimaldas NSV Liidust välja astuda. Suveräänsusdeklaratsioon sündis Eestimaa Rahvarinde rüpes ja sai teoks selle poolt hääletamise taganttõukamisel. Baltimaade rahvarinnete ühishõupidamisel algatati allkirjade kogumise aktsioon Balti rahvaste ajalooliste õiguste kaitseks.

Rahvarinnete jõuline institutsionaliseerumine, mis kulmineerus nende asutamiskongressidega oktoobris 1988 enam-vähem korraga kõigis kolmes Balti riigis, andis Euroopa Parlamendile usaldusväärse partneri. Eelkõige tänu Leedu *Sajūdis*'e loodud kontaktidele ja

eestvedamisele külastas Euroopa Parlamendi Balti Intergrupi leedulastest peasekretär Algis Klimaitis (kes ise ei olnud Euroopa Parlamendi liige) 1988. aasta detsembris Baltimaade rahvarinnete peakortereid. (Koik 2004: 40.) Nende algatatud nõupidamiste ühe tulemusena anti Algis Klimaitisele Eestimaa Rahvarinde ja Leedu rahvaliidumise *Sajūdis* mandaat esindada nende huve Strassbourgis, mis tõstis märgatavalt grupi staatust. Arenevate koostöösuhete tulemuseks oli Baltimaade iseseisvuspüüdlusi toetava Europarlamendi resolutsiooni vastuvõtmine Euroopa Parlamendis 19. jaanuaril 1989 (Europarlamendi resolutsioon 1989). Resolutsiooni konstateeriv osa, mis osutas Baltimaade jätkuvale soovile taastada iseseisvus, ammutas oma argumentid 1988. aasta lõpu murrangulistest arengutest. Formuleeringud, nagu “*tundes Balti riikide sügavalt juurdunud suveräänsuspüüdlusi, mida tõendavad 4 miljonit allkirja Leedus, Lätis ja Eestis, samuti seda, et Eesti Parlament kuulutas 16. novembril 1988. a suveräniteedi*”, kinnitavad vahetut mõju, mida rahvarinnete suuraktsioonid avaldasid Europarlamendile.

Resolutsioon sedastas, et enamik maailma riike polnud tunnustanud Balti riikide annekteerimist ja et Molotovi-Ribbentropi pakt on õigustühine ja kuritegelik. Dokumendi resolutiivses osas kutsuti Euroopa riikide välisministreid üles toetama Balti riikide rahumeelset ja õiglast nõudmist. Gorbatšovi poole pöördui üleskutsega leida Balti küsimusele rahvusvahelisele õigusele vastav lahendus (Europarlamendi resolutsioon 1989).

Resolutsioonile Euroopa Parlamendi toetuse saamine nn gorbamaania õhkkonnas oli oluline areng. 1989. aasta resolutsioon sisuliselt toetas 1983. aastal Otto von Habsburgi algatusel vastuvõetud resolutsiooni olukorrast Balti riikides. Koos tunnustusega sai kinnitust ka rahumeelse võitlusmeetodi perspektiivikus. Europarlamendi asumine Balti rahvaste vabadusliikumisi toetama põhjustas Gorbatšovi vihase reaktsiooni. Moskvas väideti see olevat sekkumine NSV Liidu siseasjadesse.

Baltimaade rahvaliidumiste, sh Eestimaa Rahvarinde poolt Balti solidaarsusgrupile Strassbourgis ametliku küllakutse saatmisele

(Eesti poolt liitus kutsega ka Eesti NSV Ülemnõukogu presiidium) järgnes koostöö arendamise järgmine etapp. 1989. aasta veebruari esimesel poolel (5.–14. veebr 1989) külastas Baltimaid intergrupi viieliikmeline delegatsioon eesotsas Saksamaa Liitvabariiki esindanud Hans Joachim von Seeleriga. Baltimaade rahvarinded vahendasid intergrupile kontakte ka teiste rahvuslik-demokraatlike liikumistega. Peale rahvarinnete esindajate kohtusid Europarlamendi saadikud ka rahvusradikaalsete liikumistega, nagu Leedu Vabaduse Liiga. Viimased polnud rahul Euroopa Parlamendi saadikute soovitusel järgida *step by step* taktikat ja nõudsid neilt toetust nõudmisele Nõukogude väed Baltimaadest kohe välja viia. (Baltic Intergroup Visit 1989: 51–52.)

Eestimaa Rahvarinde ja Balti intergrupi nõupidamisel Palmse mõisas võeti Leedu *Sajūdis*'e esindajate Mecys Laurinkuse ja Arvidas Juozaitise ning Läti *Tautas Fronte* esindaja Arnolds Klotinši heakskiidul vastu Eestimaa Rahvarinde ning Europarlamendi saadikute ühiskommunikatsiooni (Koik 2004: 40). Eestimaa Rahvarinde poolt Heinz Valgu ning Hans Joachim von Seeleri allkirjastatud kommunikatsioonis nõuti Molotovi-Ribbentropi pakti tühistamist, Baltimaade okupeerimise õigusvastaseks tunnistamist koos Balti rahvaste õigusega taastada oma iseseisvus. Baltimaade iseseisvuse taastamisel asetati rõhk rahumeelsele arengule suveräänsuse laiendamise kaudu (Europarlamendi 1989).

Rahvarinnete esiletõus tekitas protesti kõigi Baltimaade rahvusfundamentalistidest radikaalide seas, avalikult selle alusel, et rahvarinded ei ajanud asju “õigest otsast”, ehkki just rahvarinnete rahumeelne taktika ja “võimaluste struktuuri” osav ärakasutamine oli surunud võimud nurka ja loonud tegutsemisruumi ka radikaalrühmadele, keda võimupartei polnud kunagi dialoogi osapoolena tunnustanud. Leedus korraldas Leedu Vabaduse Liiga meeleavalduse Balti Intergrupi vastu (Baltic Intergroup Visit 1989), Eestis ei võtnud ERSP vastu Rahvarinde vahendust Intergrupiga kohtumiseks ja protestis oma resolutsiooniga Algis Klimaitise algatusel ja Eestimaa Rahvarinde, avaramalt Baltimaade rahvaliidumiste koostöö

vastu Europarlamendiga, mille tulemusena olid sündinud äsjased Europarlamendi avaldused (Memorandum 1989). Europarlamendi Intergrupp ei laskunud end sedalaadi vastuseisust heidutada. Iseisvuse taastamise poole püüdlevate rühmituste koostöö sedalaadi rivaalitsemissel tõttu muidugi kannatas.

Kuidas kinnistus Eesti pagulasliidrite ja rahvusradikaalide (ERSP) eri arusaam Eesti iseseisvumise ainuõigest teest nii, et see muutis keeruliseks koostöö nii kodumaal kui Balti riikide pagulastel omavahel, vajab veel uurimist. Kuid sisuliselt peegeldas fundamentalistide positsioon Eesti pagulasjuhtide vaatenurka, nagu seda kaitsesid juba varem, 1988. aasta suvel (ja ka hiljem) Mäido Kari, Mari-Ann Rikken jt pagulasaktivistid. Nad püüdsid reserveerida Eesti rahva pääsugi rahvusvahelisele areenile üksnes rühmadele, kes nõudsid, et Eesti iseseisvumine peab algama Moskva poolt okupatsiooni kohese ja tingimusteta tunnustamisega, koos vägede väljaviimisega! Paraku oli sedalaadi nõudmistele toetamisele kurt ka USA. Kohtudes 1991. aasta märtsis Arnold Rüütliga, julgustas James Baker Eestit pidama Moskva läbirääkimisi ka kõige kõrgemal tasemel: see ei muudvat kuidagi USA suhtumist NSV Liidu okupatsiooni mittetunnustamise põhimõttesse!

Rahvarinnete arvates oli meie eesmärgi saavutamine võimalik vaid NSV Liidu nõrgenemisega loodud "võimaluste struktuuri" sisenemisega, mille keskseks tegutsemisstrateegiaks on liitlaste leidmise ja vastaspoole nõrgestamine. Anneksioonist vabanemine võis toimuda vaid Moskvale väga ebameeldiva dialoogi pealesurumise teel. Kogu probleem oligi ju selles, kuidas panna Moskva talle ebameeldivat ja olematuks tunnistatud probleemi (st Balti küsimust) kas või arutama ja seejärel ka meie seisukohti arvestama! (Venemaa polnud nõus vägede lahkumise küsimust ausalt arutluse alla võtma isegi veel mitte aastal 1992!) Vaidlusküsimuseks polnud mitte see, mis on eesmärk (selles polnud lõpuks kahtlust), vaid kuidas seda saavutada! Deklaratsioonid ja rahvusvaheline õigus ei olnud 50 aastat Moskvat läbirääkimiste laua taha toonud (nii nagu osundas ka Mäiksoo). ERSP liider ja kodanike komiteede liikumise üks

eestvedajaid deklareeris ajakirja *Nationalities Papers* toimetajale Henry H. Huttebachile 1989. aasta sügisel vastuseks küsimusele, mida ta arvab NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi tegevusest: "Meie liikumine on täielikult sõltumatu sellest, mis toimub Moskvast. Meie ei toetu Moskvale ja me ei usalda Moskvat /.../ Moskvast puudub hea tahe." (Kelam 1989, 215.) Eesti Vabariigi aastapäeval 1989 Estonias peetud kõnes, milles kuulutati välja ka kodanike komiteede liikumise algus, soovitas ta Kremli uste kulutamise asemel saata "siiraid palveid taeva poole", "tõsta pilk Kremli horisondist kõrgemale" (Kelam 1989, 16).

Vastupidi kodanike komiteede väidetele ei ähvardanud rahvarinnete tegevus kuidagi nn järjepidevust, sest ühiskondlike organisatsioonidena ei olnud rahvarindeil mingeid volitusi esindada Balti riike, mida nad ka ei teinud. Küll aga väljendasid nad rahvaste tahet, neil oli sadade tuhandete toetajate mandaat. Balti rahvaste koostöö arendamine lõi head eduväljavaated. Rahvarinnete pingutuste umbejooksmisel, mis oli igati võimalik, oli ju kõigil teistel liikumistel võimalik omal ja paremaks peetud viisil jätkata!

Vaatenurgast, et ajaloo arengus puuduvad magistraalteed, et kellelgi pole tõe monopoli, ei ole Eestimaa Rahvarinde ja avaramalt Baltimaade rahvarinnete tegevuse hukkamõistmisel ja isegi takistamisel mingit mõistlikku seletust peale võimuvõitluse.

Europarlamendi 18. jaanuari resolutsioon ja veebruaris 1989 toimunud Europarlamendi liikmete külaskäik Baltimaadesse avas tee mitmetele Europarlamendi delegatsioonidele ka edaspidi. Selle esindajad asusid järgnevatel aastail jälgima taasiseseisvumise edusamme (valimisi, referendumeid jne), et kindlustada nn Balti küsimuses Euroopa Ühendusele sobiv rahvusvahelise õigusega kooskõlas lahendusvariant (Vares, Kuusmann 1990: 8). Balti Intergrupi praktiline soovitus Balti riikide rahvarinnetele oli, et kõige loomulikum edasise tegevuse praktiline suund oleks sidemete arendamine Skandinaavia maadega (Baltic Intergroup Visit 1989: 51–52). Europarlamendi poliitikud tajusid täpselt, et moraalselt survet ja õiguslikku argumentatsiooni saab muutunud oludes juba täiendada

ka praktiliste sammudega Balti rahvaste taassidumiseks läänega, kuid neid saavad astuda vaid riigid. Euroopa suuriikide, eelkõige kõigutamatu Saksamaa vastuseis Balti küsimuse igasugusele tõstatamisele, mis võis ohustada Saksamaa ühendamist, tekitas suurt nõrdimust mitte ainult Balti rahvaste seas (Hough 1989). Saksamaa taasühinemise järel selgus, et Baltimaade rahvarinnete poolt aastail 1988–1989 tehtud töö oli oluline osa Balti küsimuse tõstatamisel CSCE-s, nagu soovitas ka William Hough.

“SOOME SILD” SAAB UUE ROLLI

EKP juhtide ja KGB üks peamisi muresid 1980. aastail oli eestlaste ja soomlaste tihedad suhtevõrgustikud, mida oli raske kontrollida; koostöö, mis võttis ka poliitilise värvingu (Roiko-Jokela, Graf 2004). Püüdes leida maailmas riike, kes võiksid Balti riike nende püüdlustes toetada, oli Eesti nn vastueliidi otsingute suundumine Soome mitmeti loomulik. Juba Nõukogude ajal olid Eestis kujunenud isiklikud kontaktid ja usaldusvõrgustikud. Soome oli olnud ka sild Nõukogude ametnike silmade eest varjule jäänud sidemete pidamiseks muu maailmaga. Muidugi anti endale aru Soome eripositsioonist, YYA lepinguga seotud riigi üsna piiratud poliitilistest võimalustest. Kuid Eestimaa Rahvarinde juhid olid kaugel Soome halvustamisest, mis oli iseloomulik ringkondadele, kes olid aastakümneid panustanud USA ja NSV Liidu vastuoludele. Külmale sõjale tõmmati 1988. aasta mais toimunud Reagani visiidiga “kurjuse impeeriumi” südamesse – Moskvasse – suuresti kriips alla. See suurendas nüüd mitte nii jäigalt must-valgeks jagatud maailmas mõnevõrra ka Soome liikumisruumi.

Rahvarinde liidrite kontaktid ei ulatunud kohe küll veel poliitikutete ringkondadeni, kuid andsid eestlastele lätlaste ja leedulastega võrreldes oluliselt paremad võimalused. Eestimaa Rahvarinde eestvedajad, sh rahvarinde esimese eestseisuse liikmed sotsioloog Marju Lauristin ning filoloogid Mati Hint ja Rein Veidemann olid

Soomes hästi tuntud. Kultuuriinimeste väga arvukas esindatus rahvarindelaste hulgas oli liikumisele oluline kapital, mis tõstis usaldust liikumise vastu tervikuna. Väga tähtis roll teabe vahendamisel oli täita Soomes loodud Tuglase Seltsil, mis vaatamata oma formaalsele distantseeritusele poliitikast oli 1980. aastail loonud sidemed ka Eesti kultuurilise opositsiooniga. Soome-suunaliste usaldusvõrgustike tõhususe üheks tõendiks sai see, kuidas “Eesti-Soome silla” kaudu toimetati paari päevaga läände videokaadrid 1989. aasta 9. aprillil Tbilisis toimepandud veresaunast. Teiste Baltimaade rahvarinnete poolt antigi eestlastele kogu Baltikumi vahendaja või eestkostja roll Soome suunal.

Soome eripositsioon NSV Liiduga sõbraliku riigina oli just see alus, millelt Rahvarinne tegi juba 1988. aasta kevadel ettepaneku avada Eesti esindus Soomes. Vastuseks selgitas Moskva Välisministeeriumi nõunik Vladimir Andrejev 1988. aasta sügisel Helsingis, et niisugune esindatus on vaid “suurte” liiduvabariikide privileeg, mistõttu Eestil pole õigust oma esindatusele Soomes. (Eesti ei saanud esindust Soomes 1988.)

Soome rahva kaasaelamine Eesti vabaduspüüdlustele ületas eriti aastail 1988–1989 kaugelt teiste Põhjala riikide huvi (enne kui algasid nn esmaspäeva-meeleavaldused Stockholmis ja teistes Rootsi linnades). Baltimaade rahvarinnete asutamiskongressidele 1988. aasta oktoobris saabus sadu korrespondente. Soome aga oli ainus maa, mille riiklik raadiojaam *Yleisradio* tegi Eestimaa Rahvarinde kongressilt otselülitisi. Soome üliõpilasnoorus, intellektuaalide noorem põlvkond, eelkõige selle vasakpoolne tiib, sh rohelised, asusid Baltimaade vabadusliikumist toetama üsna laias spektris. Soome Roheline Liit (*Vihrea Liitto*) tervitas Eesti NSV Ülemnõukogu 16. novembril 1988 vastuvõetud suveräänsusdeklaratsiooni ja pani 22. novembril tehtud avalduses ette, et Soome arendaks keskkonnamüsimustes Balti riikidega suhteid juba ilma Moskva vahenduseta. Samas toetati ettepanekuid, milles “*Eesti rahvarindele ja rohelistele nõuti samu õigusi, kui on kommunistlikul parteil*” (Soome Roheline Liit 1989). Soome rohelised taipasid seega väga hästi, milles seis

opositsiooniliste rahvarinnete rajamise tuum. 24. novembril 1988 toimus Helsingi Ülikooli üliõpilaskonna algatusena loosungi all "Baltikum vabaks" Baltimaade rahvarindeid tutvustav seminar, kus pidas ettekande Läti *Tautas Fronte* ja Leedu *Sajūdis*'ega koostöö eest vahetult vastutav Eestimaa Rahvarinde välissuhete hoidja Mart Tarmak. 15. detsembril 1988 asutati Helsingi Uues Üliõpilasmajas kodanikualgatuslik ühendus Balti Rahvarinnete Tugi (*Balttian Kansanrintamien Tuki*), mis seadis eesmärgiks koostöö arendamise rahvarinnetega. "Ühenduse eesmärgiks on sideme pidamine Baltimaade rahvarinnetega, nende toetamine rahvarinnete tarbeid ja soove austades ning soomlaste informeerimine." (Balti Rahvarinnete Tugi 1989.) Soomlaste algatust kasutas Eestimaa Rahvarinne toetuse vahendamiseks kogu Baltikumi rahvaliidumistele.

Rahvarinnete kui poliitiliste organisatsioonide edasisele võidukäigule avarama tunnustuse võitmise taotlejate pidurdamiseks vastati Moskvast oodatud sammudega. Moskva oli jälginud toetuse kasvu Baltimaadele kasvava ärevusega. 24. novembril 1988 Moskvasse KGB keskusesse saadetud ettekandes serveeris Nõukogude esindaja Soomes Boris Aristov olukorda ärevust tekitavana. Kui loomeliitude algatused ja rahvarinnete poliitilised nõudmised võitsid üha enam soomlasi Eesti ja Baltikumi poole, pidi president Mauno Koivisto soome rahvale avalikult meenutama, et "meil on ametlik välispoliitika riikidega, mitte rahvaliidumistega" (Zetterberg 2009: 366). Sõnum oli selge: opositsiooniliste rahvarinnete toetamisel ei tohi olla poliitilist sisu ja ehk enamgi, nendega on parem mitte suhelda. Soome presidenti survestati ühemõttelisel moel teatega Nõukogude juhtide "murest", millele siis reageeriti vastavalt. Nimelt käis Boris Aristov 21. novembril Soome presidendi Mauno Koivisto jutul. Ta andis teada, et Nõukogude Liit ei kiida heaks välisriikide sekkumist Eesti sündmusesse (Rausmaa 2008: 93). Eestlaste ja soomlaste innustust oli määratud maha jahutama 28. novembril *Helsingin Sanomat*'es ilmunud Erkki Pennase hoiatus, et eestlased ei peaks kasutama soomlasi etturitena Moskva vastu (Zetterberg 2009: 366). Võitlus Soome toetuse pärast oli seega vallandunud väga kõrgel

tasemel (nagu allpool näeme, võttis mõni aeg hiljem hoopis tõsisema pöörde). Kuid paralleelselt soome rahva innuka kaasaelamise tegi ka ametlik Soome (valitsuse tasandil) juba 1988. aastal lõpul vargsi otsuseid, mis võimaldasid rahastada Eesti kodanikualgatusi, sh poliitilisi reformiliikumisi toetavaid üritusi. President Mauno Koivisto arvatakse olevat andnud sellele vaikse heakskiidu (Rausmaa 2008: 95–96).

Ka *Balttian Tuki* mitte üksnes jätkas tegutsemist Helsingis, vaid selle kandepind laienes ka Turku. 1989. aastal oli ühendusel 140 liiget, neist pooled üliõpilased (Arjakas 1989). Ühenduse kolm liiget kavatsesid tulla 1989. aasta mais ka Balti Assambleele, kuid Nõukogude konsulaat Helsingis ei andnud neist kahele viisat! Eestimaa Rahvarindel ei olewat õigus kutsuda väliskülalisi (ühel soomlasel õnnestus hankida viisa Turust). Praktilise abina korjas ja saatis ühendus Eestisse taskuarvuteid, kirjutusmasinaid, telefoniaparaate jne (Arjakas 1989).

1989. aasta kevadsuvi tõi aga kaasa ka juba Eestimaa Rahvarinde poliitilise tunnustamise algete tekkimise: kontaktide arenemisse tuli poliitiliste parteidega institutsionaalsete püsisuhete sisseseadmise elemente. Ühe esimesena on mainitud EKP ja Eestimaa Rahvarinde ühisdelegatsioonina toimunud külaskäiku 1989. aasta algul Soome. Soome välispoliitika ajakirja *Ulkopolitiikka* kroonika kohaselt külastati Soomet 1989. aasta jaanuari lõpul ja veebruari algul (30.01.–3.02). Kohtuti SKDL-i (Soome Sotsiaaldemokraatlik Partei) ja SKP esindajatega (*Ulkopolitiikka* 1989). Mikk Titma oma aruandes NLKP Keskkomiteele kõneleb küll ainult EKP delegatsioonist (Titma 1989). Soome poolt oli kutsujaks SKDL-i parlamendifraktsioon. Visiidi Eesti-poolseks korraldajaks oli EKP tolaegne ideoloogiasekretär Mikk Titma, kes oli ka delegatsiooni juht. EKP-d esindasid delegatsioonis veel Klara Hallik ja EKP Jõgeva Rajooni parteisekretär, Eestimaa Rahvarinnet Marju Lauristin. Lauristini meenutuste kohaselt kohtuti Soome Sotsiaaldemokraatliku Partei tolaeagse esinaise Ulpu Iivariga, külastati ka ajalehe

Kansan Uutised toimetust. Soome poolt oli vastuvõtjate hulgas Soome KP Eduskunta saadik Esko Olavi Seppänen (Lauristin 2010).

Rahvarinde ja samal ajal ka EKP-ga seotud inimestega ühisdelegatsioonide moodustamine peegeldab tollaseid olusid. EKP-le oli oluline süvendada muljet koostöövoimest ja sallivusest ka väljaspool Eestit. Vastuvõtjad, kes olid huvitatud opositsiooni vaadete tutumisest, omakorda maandasid sedalaadi kombinatsioonidega välispoliitilisi riske. Isegi rootslased vältisid sel viisil süüdistust, et toetavad Moskva-vastast Balti insurgentide liikumist.

Kuid iga väliskontakt oli tollal samm edasi Rahvarinde positsioonide tugevdamisel. Marju Lauristini meenutuste kohaselt, *“kui Eesti Rahvarinde delegatsioon 1989. aastal Soomes käis, siis sai selgeks, et Rahvarindel oli palju ühist arutada ja koostööplaane pidada nii vasakparteide ja ühendustega kui ka loomulikult SKDL-ga, kelle ülesehitus meenutab rahvarinnet, aga muidugi ka sotsiaaldemokraatide ja keskparteiga”* (Lauristin, Vihalem, Ruutsoo 1990: 283). Rahvarinde arendatud kontaktide tulemuseks oli mitte ainult sotside, vaid ka avaramalt vasakpoolsete liikumiste ja vasakliidu (*Vasemmistoliitto*) hea informeeritus ja laienev toetus (erandi moodustasid Moskva-meelsed kommunistid – nn taistolaised eesotsas Esko Juhani Tenniläga). Nii kujunes tõepärane arusaam sellest, mis Baltikumis juhtub, mille poole pürgitakse ja koos sellega suurem avalik toetus Baltimaade iseseisvusliikumisele, nii et Koivistol oli põhjust neid eraldi “korrale kutsuda” (Ruokokoski 1998, 263).

Palju enam kui isiklikud kontaktid Soome parteide oluliste või vähem oluliste tegelastega Eestimaa Rahvarinne tollal ei saavutanud ega võinudki saavutada. NSV Liidu juhtkond manipuleeris üsna edukalt nii Soome poliitiku kui Soome presidenti Mauno Koivistot (kes kujundas Soome välipoliitikat). Viimane hakkas aga alles 1990. aasta kevadel pöörama suuremale tähelepanu Baltikumis toimuvale, et kujundada vähem sõltuvat visiooni regiooni arengust.

ROOTSI POLIITILINE ELIIT TUNNUSTAB RAHVARINDEID

Erinevalt teistest Skandinaavia riikidest oli Rootsi tunnustanud Baltimaade anneksiooni õiguspäraseks. Paradoksaalsel kombel võis Rootsi endale seetõttu lubada Baltimaadega suhtlemist ametlikul tasandil. Et eesmärgiks polnud Balti rahvaste poliitilise võitluse toetamine, vaid ärieesmärgid, on turumajanduse loogika kohaselt loomulik. Baltimaade autonoomia suurendamine oleks kergendanud sillapeade loomist. Baltimaade rahvarinnete soov luua Rootsi eliidiga eelkõige poliitilisi sidemeid oli samuti loomulik. Demokraatliku ja väga eneseteadliku Rootsi (ikkagi Põhjala suurriiki) suhted NSV Liiduga olid konstruktiivsed. Rootsi polnud NATO liige ja temaga suhete arendamine ei toonud kohe kaasa avalikke süüdistusi. (Balti rahvaste sisulise iseseisvuse taastamisel, sh Vene vägede lahkumise kindlustamisel, näitas Rootsi, kes vahendas ka NSV Liidu ja USA dialoogi, selles küsimises oma tegelikku jõudu, osavust ja kaalu Baltikumi saatuse/ilme kujundajana).

Rootsi positsioon suhtumises Balti poliitilisse arengusse jäi aastate 1988–1989 vahetuseni äraootavaks. Rootsi lükkas tagasi Eesti ja Läti rahvarinnete ettepanekud avada Riias ja Tallinnas konsulaadid (ehkki veel ajutised kontorid), sest see tähendanuks tegelikult diplomaatiliste suhete sisseseadmist. (Rootsi lükkas ettepanekud tagasi 1989). Baltimaade ja Rootsi vahelise reisiaktiivsuse tõus tõstas 1989. aasta kevadel konsulaarpunktide avamise vajaduse Eestis ja Lätis, mille üle hakati pidama Moskvaga läbirääkimisi (Fredén 2004: 41). (Oli ilmne, et konsulite reisimine Peterburi ja Baltimaade pealinnade vahel tuleb juba kasvanud töömahu tõttu asendada resideerumisega).

Samas sai Rootsile selgeks, et Baltikumi arengud vajavad poliitilist tähelepanu ja teavet parandavaid kontakte. Selgelt poliitiliste suhete arendamise üheks kompromissvormiks said esialgu parteide liidrite mitteametlikud (ja ka eraalgatuslikud) visiidid. Esimeseks

Rootsi poliitilist eliiti esindanud uudistajaks oli liberaalide väga dünaamiline juht ja Rootsi välispoliitika kujundamisel oluline Carl Bildt. 1988. aasta kevadel oli Eesti NSV saanud Moskvalt õiguse väljastada viisapid. Kuid 1989. aasta jaanuari algul teoks saanud Bildti läbimurdevisiiti tuli tollaseid tavaid arvestades ikkagi kooskõlastada Moskva. Kõigi eelduste kohaselt oli selle lubamine nii Moskva kui Eestis EKP tippude lähedal kaju võtva noorema parteikaadri põhjalikult läbimõeldud käik initsiatiivi haaramiseks. Peaaegu samal ajal – samuti jaanuaris 1989 – sõitis Mikk Titma Soome kohtuma president Mauno Koivistoga.

Jääb mulje, et aastate 1988–1989 vahetusel, seoses M. Titma saamisega EKP sekretäriks 1988. aasta detsembris, hakkas EKP juhtkonna üks tiib oma rolli kiiresti moderniseerima, sh looma aktiivselt välissidemeid. EKP-s formeerus nn 60. aastate põlvkonna baasil tuumik, mis Balti keti toimudes esitas oma vaatenurga suursündmusele ja 1989. aasta lõpul moodustas Vaba Eesti nime võtnud liikumise, millest kujunes Rahvarindele ohtlik konkurent, imedes endasse ka osa Rahvarinde toetajaskonnast.

Karl Bildti formaalse küllakutse koostamisel järgiti madalat profiili: kutsujaks valiti tollane EKP Tartu Linnakomitee sekretär Tõnu Laak. Nädal aega kestnud visiidil jõudis Bildt vestelda Rein Otsasoni, Vaino Väljase, Mikk Titma, Indrek Toome ja veel hulga partei ja nõukogude töötajatega Ida-Virumaal, ettevõtjatega, Rohelise Liikumise esindajatega jne. Rahvarindelastega oli tal vaid üks kohtumine – Marju Lauristini näol.

Loomulik, et Carl Bildt tuli Eestisse eelkõige Rootsi ärimeeste huvide esindajana. Kuid vähemalt paarikümne eri taseme EKP nomenklatuuri esindajaga korraldatud kohtumise sisse ei mahtunud kogu nädala jooksul kokkusaamine tollal juba kõige mõjukamate poliitikute hulka tõusnud Edgar Savisaarega. Tagantjärele on Marju Lauristin meenutanud, et Rootsi parteijuhid Carl Bildt ja Bo Westerberg olid oma külaskäikudel Eestisse huvitatud just Rahvarinde tegevusest. (Lauristin, Vihalem, Ruutsoo 1989: 268.) Marju Lauristiniga kokkusaamine oli EKP poolt ilmselt minimaalne

vastutulek Rootsi külalisele, millela Bildti mastaapi poliitiku puhul läbi ei saanud.

Kõige edukamad olid Rootsi poliitilise eliidiga sidemete arendamisel 1989. aasta kevadel aga lätlased, eelkõige *Tautas Fronte*. Rootsis elavad läti pagulased said suurepäraselt aru kodumaal rajatud Rahvarinde taktikast, mõistes, et vaid Nõukogude režiimi murendades, rahumeelselt tegutsedes on võimalik parlamentaarsel teel iseseisvuseni jõuda. Juba 1988. aastal, kohe *Tautas Fronte* asutamise järel loodi Rahvarinde Toetusgrupp Rootsis. 1989. aasta märtsis panid läti pagulased aluse kodanikuühendusele *Tautas Fronte* Rootsis (*Latvijas Tautas Fronte Zvedrija*). Selle eesmärgiks sai koondata nii Rootsi lätlastelt kui ka Rootsi riigilt saadud ressursse kodumaa “emaorganisatsiooni alustloova tegevuse tõhustamiseks Läti iseseisvuse taastamisel” (Leijiņš 2005: 338). Muidugi toetasid pagulased ka kõiki teisi läti patriootilisi ühendusi kodumaal, sh Läti Rahvusliku Sõltumatus Liikumist (Leijiņš 2005: 338). *Tautas Fronte* Rootsis seadis oma keskseks eesmärgiks rahvarinde ja Rootsi valitsuse kontaktide loomise, et julgustada rootslasi toetama Baltimaade vabadusvõitlust. Esimeseks suureks saavutuseks oli *Tautas Fronte* juhtide Dainis Ivānsi, Janis Jurkānsi ja Valdis Šteinsi külaskäik Rootsi, mille üheks osaks oli ühenduse *Tautas Fronte* Rootsis pidulik asutamine 3. märtsil 1989 (Leijiņš 2005: 342). Läti pagulased panid kokku Läti rahvarindelaste Rootsi poliitikutega kohtumiste kava, kus olulisim oli nõupidamine riigisekretäri Pierre Schoriga äsja Stockholmis asutatud *Tautas Fronte* Rootsis peakorteris. Toimunud nõupidamiste käigus lepiti kokku neli olulist meedet, millega Rootsi saaks Lätit aidata. Nendeks olid esiteks, Balti informatsioonipunkti avamine Rootsis, teiseks läti keelsete saadete alustamine riigiraadios, sh rahvarinde tulevikuvisioni tutvustamiseks, kolmandaks konsulaadi avamine Riias (sama oli taotlenud ka Eestimaa Rahvarinne) ja neljandaks rahvarinde aktivistide koolitamine valimisküsimustes (peeti silmas eelseisvaid sügise valimisi). Kõik need kavad tehti ka teoks (Leijiņš 2005: 342). Rootsi ja inglise keeles infopunktide nimetust kandnud asutusi lubati Baltimaade

rahvaste keelde tõlkida esinduste (*representative offices*) nimetuse all (Leijiņs 2005: 342). Rootsi ametiühingute toel (kes tasusid ka kõik kulud) sai teoks Eesti ja Läti rahvarinnete aktivistide (mõlemalt maalt viis esindajat) koolitamine valimisteks. Rahvusvahelises Töölisliikumise Keskuses, mis ongi keskendunud arenguabi andmisele, tutvustati esindusdemokraatia toimimise printsiipe ja erisuguseid valimissüsteeme. Eestist võtsid seminarist osa Jaan Ginter, Mari Heidmets, Peet Kask, Jaan Lippmaa ja Georg Pelisaar. (Kask, Heidmets 1989.)

Avarad võimalused mitte ainult Balti rahvarinnete koostöök, vaid ka välisdiplomaatidega kohtumiseks lõi rahvarinnete suuredu NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimistel 1989. aasta kevadel. Rootsi Suursaatkond sai Balti saadikutele oluliseks kokkusaamiskohaks (Freivalds 2005: 333). Baltlaste saadikustaatus oli aga heaks kaitseks neile lääne diplomaatidele, kes ei tahtnud rikkuda avalikult suhteid NSV Liidu võimudega: nad ajasid asju mitte mässuliste Balti rahvarinnete insurgentidega, vaid NSV Liidu rahvasaadikutega, mis oli kõigiti legaalne ega saanud tekitada mingeid formaalseid vastuväiteid (Peters 2005: 314). 1989. aasta 31. mail toimus Rootsi Suursaatkonnas sõbraliku lõunasöögi kattevarjus Baltimaadest valitud saadikute ja Põhjamaade suursaadikute kohtumine, eesmärgiks saada suuremat selgust Baltimaade rahvaste tulevikuvisionis (Genzelis 2005: 389). Juuni algul külastas Rootsi teadusasutuste kutsel Rootsit *Sajūdis*'e delegatsioon, kuhu kuulsid Bronislavas Genzelis, Kazimiera Prunskiene, Romualdas Ozolas ja Algimantas Cekuolis. Küllakutsutud olid NLKP liikmed, millega blokeeriti NSV Liidu võimalikud süüdistused koostöös separatistidega (Genzelis 2005: 389).

Uue hooga jätkusid lätlaste vedamisel juba 1986. aastal alanud Balti tuleviku seminarid, mille teisel istungil 1989. aasta juunis (15.–16. juuni) tegi pressivabadusest Lätis ettekande *Tautas Fronte* ajalehe *Atmoda* (Ärkamine) toimetaja Anita Veidemane. (Leijiņs 2005: 345). Olulist rolli Läti Rahvarinde edus Rootsis etendas väga autoriteetse sotsiaaldemokraadist ametiühingujuhi ja Rootsi kaitse-

jõududega seotud Bruno Kalninši isiklik algatus ning kirjavahetus Rootsi kõrgete riigitegelaste Schori, Anderssoni jt-ga. Leedulaste roll Rootsi positiivsel hõlvamisel jäi tagasihoidlikuks, sest nende kogukond seal on väike. Küll oli see Läti pagulaste toetusel ja vahendusel sobiv koht Leedu *Sajūdis*'e esindajate ja pagulasorganisatsioonide (eelkõige USA-s resideerivate) juhtide läbirääkimisteks ja koostöökokkulepete sõlmimiseks. Eesti pagulasjuhtide panusest Rahvarinde pingutuste toetamiseks Rootsis pole paraku midagi teada. Rootsi eestlased toetasid ERSP-d. “*Kui Eestis opositsioon hoogu sai, siis olid Rootsi eestlased erakordselt üksmeelsed*”; “*Sümpaatia ERSP suhtes ulatus seinast sein*”; “*Veel hiljem ilmusid lavale küll mõned “savi-saarlased”, aga need jäid Rootsi eestlaste pildis äärmuslikuks.*” (Luksep 2008, 555.) Nii võtab Rahvarinde blokeerimise edu kokku Rootsi eestlasest *Rikstag*'i saadik, Rootsi Eestlaste Liidu esimees Peeter Luksep (Luksep oli ka pagulasvalitsuse finantsminister ning Carl Bildti nõustaja Eesti küsimustes). Kelle huvides oli Eestimaa Rahvarinde poolt Eesti asja ajamise takistamine Rootsis, kes seisis selle või teise aktsiooni taga, mis kokkuvõttes kahjustas meie vabadusliikumist, see võib kunagi selgemaks saada.

Läti ja Leedu rahvarinded suutsid suhteliselt kiiresti kodumaa ja pagulaste võõrituse ületada. Nad võtsid väga tõsiselt Baltimaade rahvarinnete poolt Balti Assambleel tehtud üleskutset kodumaa ja pagulaste kootöök. See kergendas märgatavalt Läti *Tautas Fronte* ja Leedu *Sajūdis*'e pingutusi läänes (eelkõige USA-s ja Kanadas) meie plaanide selgitamisel. Läti *Tautas Fronte* esindajate kutsumine juba 1988. aasta lõpul Läti pagulaste maailmakongressile murdis esimese jää. (Bungs 1989.) 1989. aasta mais sõlmiti juba Prantsusmaal Abrenes *Tautas Fronte*'ga koostöölepe. Leedu *Sajūdis*'e esindajate kohtumine pagulasjuhtidega 1989. aasta juulis Gotlandi saarel lõppes samuti koostöölepe sõlmimisega. (Penikis 1990, 159.) Seejuures mahtusid Katthammavikis ühe laua taha üle maailma kogunenud pagulasleedulased ja Leedu KP ideoloogiasekretär Justas Paleckis! (Küng 2002: 227).

Eesti Ameerika pagulaste juhid varustasid sealseid rahvuskaaslaste eelkõige ERSP käsitlestega Eesti arengust ja tõrjusid Rahvarinde koostööettepanekud. Veel 1989. aasta kevadel vahetult visiidi eel mais 1989 tühistasid nad Edgar Savisaarele ja Ardo Aasmäele juba väljavõideldud loa kasutada Eesti Maja saali Eestimaa Rahvarinde programmi tutvustamiseks. Hädast aitas välja ruumid andnud Toronto Ülikool. (Meie Elu, 11. mai 1988.) 1989. aastal, kui täitus 40 aastat MRP sõlmimisest ja teiste Baltimaade rahvarinnete esindajate seas olid baltimaalaste ühisüritusele USA-s kutsutud ka Eestimaa Rahvarinde esindajad, siis seisid pagulasjuhid (Mäido Kari) sellele vastu (Hint 2008: 279). Kuid Rahvarindel oli USA eestlaste hulgas arvukalt avarapilgulisi toetajaid, kes aitasid kõigiti kaasa Mati Hindi missiooni edukusele (Hint 2008: 267, 274).

Läti ja Leedu pagulased mõistsid kodumaa probleemide keerukust ning valikute raskust ja seadsid esiplaanile kodumaa, mitte mõne rühmituse huvid ning suutsid seetõttu palju tõhusamalt kaasa aidata oma rahvaliikumiste pingutustele.

Baltimaade rahvarinnete esimeseks poliitiliseks saavutuseks Rootsis ja üldse rahvusvahelises poliitikas oli aga Rootsi Keskpartei liidri Åke Peterssoni esinemine Baltimaade rahvarinnete kokkukutsutud Balti Assambleel 1989. aasta mais. Åke Peterssoni kõne keskendus küll eelkõige looduskaitse ja merereostuse küsimustele. Iseloomulik oli meenutus, et 50 aasta eest oli Eesti osa Rootsi väliskaubanduses suurem kui 1989. aastal kogu NSV Liidul! Et aga koostöös edukalt edasi minna, nagu rõhutas Petersson, tuleb süvendada "vabadust ja demokraatiat" (Petersson 1989). Mida ka ei käsitletud ja kuidas ka sõnu ei seatud, on selge, et Åke Peterssoni osalemine Balti Assambleel oli Moskvale väga tundlikuks teemaks, sest Baltimaade rahvarinnete ühistegevuse kavandamisel nähti selles pöördelist sündmust teel iseseisvusele. 1989. aasta mais kujundati Tallinnas esmakordselt rahvaliikumiste kooskõlastatud strateegia nii ida- kui läänesuunalise ühistrinde arendamiseks. Moskva muret peegeldab seegi, et vahetult assamblee toimumise eel kutsuti kolme Balti riigi parteijuhid Moskvasse ühishõupidamisele ja EKP pidas õigeks end Assamblee

tööst üldse distantseerida. Vaatamata Väljasele saadetud osalemiskutsele lähetati Assambleele vaid EKP väikeametnikest vaatlejad.

Assambleel vastuvõetud otsustele andis suure kaalu tõik, et Baltimaade rahvarinded olid äsja võitnud Rahvasaadikute Kongressi valimised. Sisuliselt olid Tallinnasse kogunenud rahvarinnete esindajad (igast riigist 60 saadikut) ka NSV Liidu kõrgeima võimuorgani Baltimaade esindus, kes valmistus juunis koos MRP tühistamise nõude esitamisega tegelikult avalikult vaidlustama Baltikumi NSV Liitu kuulumist.

Kuigi Rootsi Keskpartei peasekretäri Åke Peterssoni sõnavõtt keskendus neutraalseile teemale, oli Rootsi kohalolek, olulise poliitika saabumine protsesside vallandumise epitsentrisse juba ise märk Moskvale. Sellega anti uut julgust ka Balti rahvastele – meie võitlust oli märgatud, osutati, et demokraatia Baltimaades oli läänele oluline ja seal oldi valmis ka juba Moskva mõningaseks halvaks-panuks, mis Baltikumi konnasilma osatamisega paratamatult kaanes. (Nõukogude tollases traditsioonis oli see tõlgendatav sekku-misena NSV Liidu siseasjadesse (osalemine natsionalistide sabatil). Veel 1988. aasta kevadel pidas NSV Liidu Välisministeerium vajalikuks teha president Reagani kohtumise puhul teisitimõtletajega eriavaldus, ehkki Reagani žest oli tollal juba suuresti rituaalne).

1989. aasta suvel oli Rootsi-Eesti suhete arendamine saanud uue hoo. Åke Petersson ja Rahvarinde eestseisuse poolt Edgar Savisaar kirjutasid 16. juunil 1989 alla koostöölepingule poliitika, majanduse, kultuuri ja keskkonnakaitse küsimustes (Lauristin, Vihalemm, Ruutsoo 1989: 218). Rahvarinne sai sedakaudu täiendava tunnustuse kui rahvusvahelise poliitilise protsessi osaline. Toimunud muutuste – Rootsi kasvava Balti-huvi märk oli seegi, et 1989. aasta juunis Stockholmis toimunud 10. Balti konverentsi avas peaminister Ingvar Carlsson, kes pidas esmakordselt poliitilise, Baltimaade demokraatliku arengu võite tunnustava kõne (Ruokokoski 1998: 244).

Rootslaste suhted teiste Balti riikide rahvarinnetega olid visamad ilmet võtma, kuigi huvi oli suur. Konsulaartöö parandamisega kaas-

nevate kohtumiste käigus jõudsid Rootsi diplomaadid 1989. aasta septembris esimeste ja väga positiivse jälje jätnud kontaktide sõlmimiseni Läti *Tautas Fronte* juhtfiguuri Dainis Ivānsiga. “*See oli noor, tõsine mees, kes jättis kõigile külalistele sügava mulje*” (Ahlander 1993: 36). Ahlanderi kohtumine Läti kultuuriavalikkusega, milles osalesid ka Rahvarinde liidrid, suisa vapustas teda. Rootsi diplomaadil kujunes kindel veendumus, et Balti rahvaste “*vabadusiha on võimatu maha suruda*” (Ahlander 1993: 40). Innustus Baltimaade rahvaste elaanist inspireerisid teda üle astuma tavalistest piiridest, mis keelasid julgustada siinseid elanikke (lääne üks maksiime oli – mitte luua ekslikke illusioone võimalikust omapoolsest toetusest vabadusvõitlusele). “*Tundsin, et tegutsen juhtkonna vaimus ja Rootsi huvides*” (Ahlander 1993: 40). Ahlanderile oli selleks ajaks Peterburis resideeruvates lääne diplomaatilistes ringkondades juba kujunenud mitte ainult Baltimaade võitlusele sümpatiseerija, vaid ka aktiivse eestkõneleja maine (Wistinghausen 2008).

Rahvarinde ja Rootsi Keskerpartei (*Centerpartiet*) kavandatud ühisüritus – Eesti tutvustamine Rootsis sai teoks Stockholmis 23.–27. oktoobril 1989. Kuid ametliku Eesti soov Rahvarinde tegemistel silm peal hoida ja poliitiline missioon muusse mürasse uputada jättis ka seekord sündmusele märgatava jälje. “*Selleks ajaks kui kõike lõplikult lihviti, oli Rahvarinde kõrvale siginenud veel mitu muud organiseerijat ja reis võttis ametliku ilme*”. (Tarand 1989.) Rootsi saabunud delegatsiooni koosseisu lülitati ka Nõukogude administratsiooni kindlad toed, nagu seltsimehed Toivo Kuldsepp, Mehis Pilv jt, kellest ühe diplomaatilise tegevuse korrektsuse suhtes oli isegi Soome ametivõimudel olnud tõsiseid pretensioone. (Mida keegi kellegagi Rootsis rääkis, selle kohta on kusagil kindlasti eeskujulikud aruanded). Kuid Rootsi kesksete parteidega peetud kohtumisi ja kommünikeesid hindasid ka Rohelised ja Eestimaa Rahvarinne olulisteks (Tarand 1989). Rootslaste poolt sündmusele antud kaalust kõneleb Eesti delegatsioonile Stockholmi Raekojas korraldatud vastuvõtt (Savisaar 2004: 206). Rahvarinde “*sügisofensiiviga*”, nagu ERSP üks ideolooge ja Kanadas ilmuva pagulaslehe peatoimetaja

Tõnu Parming seda nimetas, polnud rahvusradikaalid rahul. Närviline reaktsioon Rahvarinde edule sundis isegi Andres Tarandit küsima, et kas nüüd peaks eestlaste reisimist “*Moskva asemel reguleerima mõni muu keskus Eestist väljaspool või peab saadikute läände läkitamise usaldama vaid ühele Eestis kujunevale parteile*.” (Tarand 1989.) Kui Rahvarinne suutis Rootsi rahva Balti vabaduse toetamise poole võita, oldi laimamise vastu (nagu selle sõnastas 1989. a suvel Rahvarinde volikogu istungil Marju Lauristin) pagulaskeskonnas võimetud.

Tehes kokkuvõtet Baltimaade rahvarinnete rollist Rootsi kui Balti regiooni suurjõu kaasamisel meie vabadusvõitlusele, jõuab tollal läti juhtiv pagulasest politoloog Atis Leijiņš järeldusele: “*Baltimaade suuri masse haaravad rahvaliidumised aitasid oluliselt kaasa Rootsi toele meie vabadusliikumisele isegi siis, kui see algul polnud veel väga selgepiiriline toetuspoliitika. /.../ Pagulaste (Leijiņš peab silmas oma kaasmaalasi – lätlasi) algatused ja toetus ärkamisliikumistele aitasid nii jõuliselt kaasa sündmuste arengule, et riigi poliitika pidi lõpuks otsustavalt asuma toetama [Baltimaade] iseseisvuse taastamist*.” (Leijiņš 2005: 345.)

BALTI NÕUKOGUDE ADMINISTRATSIOONIDE KOMBINATSIOONID

Pole üllatav, et nii Moskva kui ka kohalik võim püüdsid saavutada kontrolli rahvarinnete tegevuse üle ja vältida poliitilise toetuse hankimist välismaalt. Võimuaparaat kasutas selleks arvukaid suhtekanaaleid, aga ka väga spetsiifilist nõustamist. Töögrupina juba 1988. aastal, ametlikult sektorina 1989. aasta kevadel, käivitati Eesti NSV Teaduste Akadeemias Peeter Varese juhtimisel rahvusvaheliste suhete uurimise suund, loodi uurimisgrupp, kes konsulteeris välispoliitikas ka EKP-d. Endise Nõukogude diplomaadi ja NSV Liidu

TA Välissuhete Osakonna juhataja (!) Peeter Varese käe all jätkasid oma senist tööd, nüüd juba teadlastena Eesti NSV TA välissuhete osakonna KGB ohvitserid Aare Raid, Vsevolod Nadjonkov jt, kes ei varjanud oma lausa mõnitavat suhtumist perestroikasse, kuulutades selle peatset lõppu (vt Mereste 2004).

Soome suunal kasutati mõjutamiseks Nõukogude-aegset võrgustikku. Nii püüab Bruno Saul meid oma mälestustes veenda, et 1988. aasta sügisel, kui tal oli õnnestunud IME läbi suruda (!), *“oli vaja infomeerida lähinaabrit Soomet meie iseseisvusvõitluse olukorrast ja ma suundusin sinna, lootes leida vajalikku välispoliitilist tuge”* (Saul 2006, 227). Veidramat ajaloo fakte eiravat konstruktsiooni on IME põhimõttelisel vastasel raske kokku väänata. Kuid Soomes Saul käis, Kalevi Sorsaga ta tõepoolest kohtus, vaevalt küll reformide edendamise ja Baltimaade iseseisvuse huvides.

Baltimaade rahvarinnete toetamise peatamiseks Soomes pingutas Moskva ilma tseremoonitsemata. 1989. aasta jaanuari algul sai president Mauno Koivosto Gorbatšovilt kirja, milles tal paluti kasutada oma autoriteeri *“negatiivsete nähtuste neutraliseerimiseks”* (nagu Koivisto ise väljendas). (Koivisto 95, 269.) Koivistolt ja teistelt Soome poliitikutelt oodati panustamist Baltimaade iseseisvuspürgimuste, meie Skandinaavia suunas tehtud algatuste ja isegi USA toetuse blokeerimisse (Ruokokoski 1997: 242–243; 252–253). Koivosto saatiski Bushile hoiatuse, et Baltimaade rahvarinnete aktiivsus võib seada ohtu perestroika (Zetterberg 2009: 367). Koivisto mõjutamiseks kasutati seega eriti sensitiivset surveavaldust, mis oli tõhus igasuguse läänepoolse toetuse demoraliseerimiseks järgnevatel aastail.

Moskva sõnumi võimendamiseks ja selles kontekstis ilmselt ka EKP positsioonide/autoriteedi tugevdamiseks (vastukaaluks rahvarinnetele) korraldati äsja EKP sekretäriks valitud Mikk Titmale Moskva vahendusel kolm ja pool tundi (!) kestnud jutuaamine president Koivistoga (Koivisto 1995: 269–270). 1989. aasta jaanuaris toimunud vestluses kinnitanud Titma president Koivistole, et rahva enamus toetab EPK-d. (Koivisto 1995: 269–270.) See polnud tõsi,

vahepeal kosunud EKP jäi rahvarindele selgelt alla ja aprillis toetas rohkem eestlasi juba isegi ERSP-d kui EKP-d. Kuid ebameeldivam on Koivisto eksiteele juhtimises tõsiasi, et teda veendi, nagu Eesti rahvas ei tahakski iseseisvust, vaid on nõus EKP võimuga ja kavadega! Seesuguse kuvandiga legitimeeriti Koivisto jätkuv distantseeruv suhtumine Balti riikide iseseisvusliikumistesse. Need, kes teevad etteheiteid Koivistole, peaksid arvestama rolli, mida etendasid selles eestlased ise, st EKP liidrid. President Koivisto omakorda kinnitas Titmale, et *“Eestiga arendatakse suhteid vaid Moskvaga kooskõlastatult”* (Koivisto 1995: 269–270). Koivisto mõjutamiseks kasutati taktikat, mis oli järgnevatel aastail edukas ka teistes maades: rahvarinnete separatism seab ohtu perestroika! Viimase edenemine oli aga lääne absoluutne prioriteet.

Äärmiselt kõnekas näide selle kohta, kuidas EKP püüdis kindlustada oma positsiooni, on EKP KK sekretäri Mikk Titma salajane informatsioonikirja NLKP Rahvusvahelise Osakonna juhatajale Valentin Falinile Eesti NSV delegatsiooni Soome sõidu tulemuste kohta. *“Perestroika arengu vastu Eestis valitseb huvi ka Soome noorsoo, loomingulise intelligentsi hulgas ja rahvademokraatlikes ringides./.../ Luuakse mitmesuguseid ringe perestroika ja samuti Rahvarinde toetuseks Eestis. Käesoleval ajal on need ringid formeerimisstaadiumis, kus pole nähtav täpne poliitiline orientatsioon. Meie arvates tuleks aktiivselt sekkuda [minu rõhutis – R. R.] sellesse protsessi selleks, et luua selles liikumises vasakjõudude juhtimine, enne kui juhtimise seal võtavad parem-ekstremistlikud grupeeringud.”* Soome suunal üritati seega rakendada sama taktikat kui Baltimaades – liikumised infiltreerida ja üle võtta (Titma 1989). Meenutagem, et Valentin Falin oli üks Balti riikide iseseisvuse järjekindlaimaid vastaseid, kes püüdis lõpuni veenda Moskvast Rahvasaadikute Kongressil loodud MRP komisjoni (selle aseesimees oli Savisaar), et MRP lepingu salalisa pole olemas!

Üsna teise värvi omandavad Titma soovitude valguses ka Soome SKDL-i suhted Eestimaa Rahvarindega. *“Tähele pannes perestroika vastu Eestis ja Soomes valitsevat huvi ning seal Eestimaa Rahvarinde*

toetuseks mitmesuguste gruppide loomist, peame vajalikuks koostöö korraldamist [minu rõhutus – R. R.] SKDL-i ja Eestimaa Rahvarinde vahel. See võimaldaks SKDL-i sisenemist neisse gruppidesse, et seal mõju avaldada ning samuti välistada nende ja meiepoolsete ekstremistlikult häälestatud elementide koostöö.” (Titma 1989.) Jääb mulje, et NSV Liidul (KGB-l) oli piisav suutlikkus SKDL-i manipuleerimisel. 1989. aasta novembris lülitati Vaino Väljas Soomet külasthanud Gorbatšovi saatjaskonda. Sellega üritati tõsta avalikkuses – nii Eestis kui Soomes – EKP autoriteeti. Gorbatšovi süvenevast negatiivsest suhtumisest rahvarinnetesse ja samas Soome presidendiga manipuleerimisest annab aimu seegi, kuidas ta 1990. aasta novembris Pariisis Koivistot nähes tormas viimase poole hüüdega: “Baltimaades tõstavad pead fašistid” (Koivisto 1995: 384).

Moskva propaganda teiseks levinud argumendiks fašistidega hirmutamise kõrval, et blokeerida lääne toetust Baltimaadele, oli sisendamine, et Balti rahvad ei tahagi iseseisvust (Penikis 1990). Panemaks ka rootslasi uskuma Moskva propagandat, et meie iseseisvuspüüdlus on vaid üksikute rahvusradikaalide ja mitte rahvaste soov, pidid võimud suutma sadu tuhandeid aktiivseid toetajaid leidnud Baltimaade rahvarindeid välissuhtlusest isoleerida. Rahvaliikumisi tabanud desinformatsioon, läänest saadetud küllasõidukutsete “kaduma minek”, vajalike lennupiletite mitteleidumine (Aeroflotil oli lennuühenduse monopol) jne oli üsna igapäevane nähtus. Selle poliitilise eesmärgi täitmine sai aga Rootsi valitsusjuhtide ja rahvarinnete nurkamängimisel skandaali ilme. Seda enam Rootsi välisministri Sten Anderssoni Balti ringsõit, mis oli tollastes oludes suursündmus, väljendades mitmeti kogu Põhjala huvi. Esialgu Moskva poolt Rootsi diplomaadile Lars Fredénile Anderssoni Balti visiidiks koostatud programm ei näinud üldse ette mingeid kokkusaamisi peale nomenklatuuri. Fredén saavutas tutvumisreisi ümbervaatomise nii, et see hõlmaks ka kohtumisi rahvarinnete juhtidega (Fredén 1993: 52–53) Ringsõitu praktiliselt korraldanud konsul Ahlander saavutas juba väga täpsed kokkulepped. “Meie jaoks oli väga oluline, et välisminister saaks kohtuda

kogu poliitilise spektri tegelastega ja mitte ainult valitsuse ametlike esindajatega, keda tuli ikkagi käsitleda kui nõukogude võimu käepikendust. Seepärast avaldasime soovi, et programmi kuuluksid ka kohtumised demokraatlike rahvarinnete esindajatega, et ka neid kutsutaks ühistele lõunasöökidele. Selle kohta, [et rahvarinnete esindajad kutsutakse – R. R.], andis mulle eraldi kinnituse Eesti asevälisminister Toivo Kuldsepp ja Läti asevälisminister Neilands (Ahlander 1993: 52). Teiselt poolt olid Baltimaade rahvarinnete juhid Rootsi peaministri külaskäigust informeeritud (ühe vahemehena toimis Andres Küng) ja panid Balti rahvaste tahte edastamise võimalusele Rootsi poliitilisele eliidile suuri lootusi.

Kuid Baltimaade võimuparteide soovisid, et Balti rahvaste tahe ei saaks avalikuks. Ilmselt tehti seda Moskva juhendamisel, esialgseid kavu järgides (Moskva oli nõustunud formaalselt kavu muutma, kuid andnud Baltimaade käsualustele korraldused). Igatahes kõigis Balti riikide pealinnades kordus Rootsi diplomaatidega pimesikumäng kooskõlastatud stsenaariumi järgi. Selle alusmall sai rootslastele selgeks esimesena külastatud Tallinnas. Tollane Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimees Toome ei näidanud rootslaste algatuste suhtes, nagu konsulaatide avamine, mingit entusiasmi, tema külmust tajusid rootslased solvavalt taktituna. Vastuvõttudele, kuhu oli lubatud kutsuda Rahvarinde juhid, ei ilmunud kedagi. Rootslaste solvumuse kirjeldamisel ei hoia Ahlander irooniat ja värve kokku. Eesti valitsuse antud õhtusöök Sten Anderssoni auks restoranis “Gnoom” olevat “hiilgavalt õnnestunud”: “Eesti protokollil oli õnnestunud paigutada külalised selliselt, et vestlused ja intiimsused olid välistatud. /.../ Korduvalt lasus seltskonna kohal täielik vaikus”, ... mis “aitas tublisti kaasa matusemeeleolu tekkimisele /.../. Peale selle olin ärevusega täheldanud, et kohal ei olnud ühtegi Rahvarinde ega ülejäänud demokraatliku opositsiooni esindajat. Ma esitasin selle kohta küsimuse aseminister Toivo Kuldsepale, kes tundis asja pärast ilmselt piinlikkust. Laual oli tõepoolest Rahvarinde liidri Edgar Savisaare nimega kaart. Aga tema oli ka ainus, keda demokraatlikust leerist oli kutsutud, ja ta ei olnud tulnud. Juba siis tekkis mul kahtlus,

et teda ei olnud kutsutud. Ma arvasingi end selle kohta saavat kinnitust, kui protokollišeff Kalle Seiger vastas minu küsimusele, et kutsekaartide väljasaatmisega ja nende õigetele isikutele kättetoimetamisega oli olnud raskusi. Hiljem saime kinnitust selle kohta, et Savisaar ei olnudki kutset saanud. Ilmnes, et mall, mida kasutati demokraatlike liikumiste esindajate väljalülitamiseks välisminister Anderssoni programmist, oli Tallinna, Riia ja Vilniuse külastamisel olnud ühine." (Ahlander 1993: 60–61.) Lätiski korraldas "valitsus lõunasöögi ilma Rahvarinde esindajaid kutsumata". (Ahlander 1993, 63.) Rootsi suursaadik Berner püüdis blokaadi murda, kutsudes Dainis Ivansi rootslaste korraldatud omapoolsele vastuvõtule. Viimast aga Ivans loobus, sest oleks soovinud vestelda välisministriga nelja silma all. (Ahlander 1993: 63.) Leedu tollane juhtkond ei suutnud rootslasi enam tillatada. "Me võisime taas konstateerida, et Balti nomenklatuur püüab takistada meie kohtumisi rahvarinde esindajatega." (Ahlander 1993: 63.) Nomenklatuuri jultunud toimetamine ajas isegi väga diplomaatilised rootslased turri. Probleemi teravdas tõik, et Eestis ja Lätis toimunud kohtumiste järel tegi Andersson vahepeatuse Moskvas ja siirdus sealt tagasi Vilniusse. (Fredén 1993: 52.) Kui selgus, et ka Sajūdis'e juhid polnud kutset kätte saanud, siis andis "Sten Andersson meile täieliku vabaduse korraldada pärastlõunal tippkohtumine Sajūdisega, sellest hoolimata, et see ametliku programmi täielikult segi paiskas. Nüüd pidi ta saama võimaluse kohtuda ühega Balti rahvarinnete juhtidest Sajūdisest liidri professor Vytautas Landsbergisega. Kui leedulaste vihast vahutatav protokollišeff Gediminas Bazys meile järele jõudis ja nõudis, et saaks kohtumisest osa võtta, muutsime me käigupealt Landsbergise ja Anderssoni kohtumise kokkusaamiseks nelja silma all." (Ahlander 1993: 63.) Landsbergisega toimunud jutuajamise tulemusel sai kinnitust tõsiasi, mida Eesti ja Läti Nõukogude administratsioon olid püüdnud väärkuse kaotamise hinnaga varjata "Sellel kohtumisel oli oluline tähtsus välisministri jaoks, kellele sai nüüd selgeks, et Baltikumi rahvaenamus soovib täielikku iseseisvust." (Ahlander 1993: 63.) Tegelikult oli Landsbergise sõnum rootslastele sama, mida ta oli

juba aasta varem öelnud taanlastele. On tähelepanuväärne, et erinevalt Soomest, kus EKP juhid oli vastu võtnud isegi president Koivisto, vältis Rootsi valitsus, kes oli tunnistanud Balti riigid NSV Liidu osaks, kohtumist kohalike komparteiide liidritega.

Anderssoni külaskäik ei toonud muidugi kaasa veel muutusi Rootsi poliitikas. Kui Baltimaade rahvarinnete juhid hakkasid üha ühemõttelisemalt esitama oma rahvaste nõudmisi iseseisvuse taastamiseks, siis nii Sture Ericson kui Pierre Schori väitsid, Baltimaade rahvarinded pole selliseid nõudmisi üldse esitanud. Ühes intervjuus lüüdis Schori, et ta ei "taha toetada mittemingisugust separatismi". Tema ja teised sotsiaaldemokraadid, nende hulgas välisminister Sten Andersson, manitsesid oma kuulsas intervjuus TV uudiste-programmile "Rapport" 2. novembril 1989 baltlasi "mitte liialt peale pressima" ja mitte olema "kannatamatud" (nagu poleks viiskümmend aastat genotsiidi ja survet olnud veel piisavalt pikk aeg. (Küng 1999.) Rootsil tuli leida oma *modus vivendi*. 1989. aasta sügisest sai teatavas mõttes jõukatsumine ja mitmes mõttes ka murdepunkt.

Rootsi naasmise järel kordas Sten Andersson oma varasemaid väiteid, et Eestis, Lätis ja Leedus on ainult vähemus neid, kes tahaksid, et Balti riigid saaksid taas iseseisvateks riikideks (Küng 2002: 232). Landsbergis reageeris sellele vihase kirjaga Anderssonile, mis ilmus ajalehes *Dagen Nyheter*. Rootsi poliitiliste juhtide silmakirjalikkus sattus avalikkuse tugeva surve alla. Andres Küng kohtus Baltimaade rahvarinnete juhtidega 1. detsembril Riias ning tõi Balti rahvaste tõeliste soovide kinnituseks kaasa rahvarinnete juhtide ühisavalduse. Ajalehes *Dagens Nyheter* ilmuski 13. detsembril Dainis Ivānsi, Vytautas Landsbergise ja Edgar Savisaare ühisartikkel kindla sõnumiga, et Baltimaade rahvarinnete eesmärk on meie riikide iseseisvuse taastamine, mis vihastas valitsusjuhte tõsiselt. Rootsi liidrid, kes taipasid et rootslikult tasakaalukas, kuid samas lõõvalt kirjutatud ühisartikkel ilmus Andres Küngi kaasatöötamisel, karistasid teda kui ajakirjanikku avaliku tõrjumisega. (Küng 2002.)

Rootsi juhtkonna jaoks osutus kujunenud olukorras *modus vivendi* väljatöötamine seega keeruliseks. "1989. aastal sügisel oli Rootsi valitsuse jaoks oluline lähtepunkt, et Rootsi tegutses koostöös Moskva reformimeelsete jõududega. Et see tegelikkuses hoopis teistmoodi välja nägi, see oli muidugi iseasi." (Ahlander 1993: 45.) Et see "tegelikkuses teistmoodi välja nägi" tulenes eelkõige tõigast, et rahvarinded ehk programmiliselt reformimeelsed jõud olid muutumas üha revolutsioonilisemaks. Kommunistid ja kohalik haldusaparaat diskrediteerisid end pea täielikult mitteusalduväärse (mitte-demokraatliku) osapoolena.

Ahlander selgitas, et "1989. sügisel kuulas Rootsi valitsus rohkem Balti riikide valitsusi kui rahvarindeid, mis nagu selgus, oli viga" (Ahlander 1993: 46), on vaid pool tõtt. Rootsi ei saanud kuulata kedagi muud kui valitsusi. Pigem oli probleem selles, et 1989. aasta sügiseks oli Balti küsimus jõudnud uude faasi. Baltimaade annekteerimise õiguspäraseks tunnustanud poliitika, mis samas jäi kommunistliku režiimi suhtes ettevaatlikuks, oli andnud Rootsile avarama manööverdamisruumi (*modus vivendi*), kui oli teistel Põhjala riikidel. Kuid 1989. aasta teiseks pooleks olid Balti rahvarinded saavutanud sellist edu, et nomenklatuuril polnud rahva ja Moskva vahel manööverdamiseks ruumi. Kui isegi Indrek Toome oli sunnitud kummutama ajakirjanike ees Anderssoni väite, et "Eesti pole olnud okupeeritud", oli olukord muutumas skisofreeniliseks. Küsimus oli selles, millal ka Rootsi rahvas sunnib sealset valitsust tunnustama *de facto* Baltikumi NSV Liitu kuulumise illegaalsust, nagu rahvarinded olid sundinud seda tegema Baltimaade administratsioone.

KOKKUVÕTTEKS

1988. aasta kevadeks kujunes Baltimaade iseseisvusliikumiste tuleviku seisukohalt rahvusvahelise elu üks kõige ohtlikumaid ja keerukamaid, aga ka dünaamilisemaid olukordi. Külma sõja kontekstis

aastakümneid kurjuse impeeriumi vastases ideoloogilises sõjas USA-le tarvilikud olnud liikumised (sh MRP-AEG), kaotasid mitte ainult oma rolli, vaid perestroikat kasutanud rahvusradikaalseid liikumisi, nagu Leedu Vabaduse Liiga, ERSP jt, hakati läänes käsitlema NSV Liidu demokraatiseerimise ja pingelõdvenduse takistajatena, kellega ei soovitud end siduda (pole teada juhtumeid, et Baltimaade naaberriikide mõjukad poliitikud, liikumised, parteid jne oleksid tunnustanud sedalaadi protestiliikumisi oma koostööpartneritena).

Teisalt, sundides kohalike komparteiide osakondi kõigis Baltimaades saatma erru stalinliku mõttelaadi kandjad, olid rahvarinded tegelikult teinud teed hoopis osavamale konkurendile, NLKP nomenklatuuri järgmisele, haritumale ja paindlikumale põlvkonnale. Moskva poolt (NSV Liidu) vabariikide autonoomia piskugi suurendamine tõstis NLKP kohalike organisatsioonide autoriteeti. Selle lisamise teel loodeti luua neile lisakapitali oma poliitilise subjektsuse näilisekski loomiseks.

Regionaalkoostöö võimaluste suurenedes, piiriülese naabuspoliitika programme arendades oleksid läänele, kes oli huvitatud pingelõdvendustest ja heade suhete arendamisest, olnud praktiliselt ainsateks partneriteks kohalikud komparteid (kas siis, kui nad said aru, kui piiratud ja fiktiivsegi autonoomiaga on tegemist), kes asusid täitma tekkinud vaakuumi. Võimalikult laiapõhjaline, kuid võimalusi arvestav tegutsemisstrateegia vastab läänelikule, eriti skandinaavialikule arusaamale poliitikast, mis pole rajatud konfrontatsioonile ja väljapressimisele, vaid põhineb nn positiivse hõlvamise ideoloogial, eriti siis, kui koostöös paistavad võimalused teist osapoolt mõjutada.

Kuid perestroika legitimeeris (andis sellele moraalse õigustuse) ka osa lääneriikide soovi Balti küsimus n-ö lõplikult maha kanda (perestroikaline liberaliseerimine võimaldas levida veendumusel, et Balti rahvad polnud enam orjastatud). Mitmete, kui mitte kõigi meie naaberriikide poliitikute tegutsemises olid sedalaadi pingelõdvenduskalkulatsioonid üsna ilmsed. NLKP organisatsioonid olid

neis tingimustes koostöövalmis – nad nägid Balti rahvaste tulevikku NSV Liidu subjektina.

Baltimaade probleemiks oli, kuidas mitte muutuda pragmatismi, olude ohvriks, vaid kasutada kujunevat võimaluste struktuuri oma tuleviku huvides. See eeldas, et peamiste Baltkoskandias oluliste rahvusvaheliste suhete kandjate/tegurite (*actors, players*) omadused võimaldaksid neil leida *modus vivendi* Balti rahvaste rahvusvahelisse ellu taastulitumise toetajatena. Teisisõnu, oli soodus, et leidis erinevate poliitilis-doktriiniliste koormatustega (okupatsiooni tunnustamine) demokraatiad, nagu Taani, Soome ja Rootsi. Skandinaavia huvi Baltimaade vastu oli tollal suuresti pragmaatiline (süüme-probleemid teravnevad hiljem). Põhjala demokraatiate kitsama huvi kallutamine avarama, sh demokraatliku põhjaga poliitilise koostöö poole eeldas, et Baltimaades on suutlikke koostööpartnereid, kes täidaksid samas kaks tingimust – oleksid korraga legaalselt tunnustatud Moskva poolt ja samal ajal oleksid demokraatlikud – esindaksid rahva tahet. Kuid millised poliitilised jõud võisid vastata neile kahele põhitingimusele?

Teine keskne Balti areeni osapool (*player, actor*) – Moskva, oli minetanud palju oma tsentraliseeritusest, suurriiklikust identiteedist. Gorbatšovi alustatud perestroika tähendas eelkõige liberaliseerimist, kuid Baltimaad vajasis eduks muutust Moskva (esialgu vähemalt vaikivas) suhtumises Baltikumi probleemi. Moskva võimustruktuure murendada ja aktiivselt mõjutada said üksnes jõud, kes olid valmis ja suutlikud ära kasutama Moskva eliidis tekkinud lõhesid (Ligatšov vs Jakovlev).

Perestroika tegi Baltimaades võimalikuks nomenklatuurivälise rahvusliku eliidi esiletõusu. Kuid see vajas organiseerimist. Üheks olulisemaks poliitiliseks mehhanismiks said Rahvasaadikute Kongressi valimised. Kuid valitsevat nomenklatuuri võis väärata vaid võimsa sotsiaalse kapitaliga hästi organiseeritud eliit. Vaid Baltimaade eliiti koondav liikumine võis saavutada NSV Liidu tollal tähtsaimal foorumil olulist edu Baltimaade küsimuse tõstatamisel või eristaatuse vähemalt juhtide teadvusse viimisel.

Ülalloetletud tingimustele vastasid olulisel määral 1988. aasta sügisel kõigis Balti riikides sündinud rahvarinded. Avatud võimaluste struktuuri ja nomenklatuurse kontrolli kombineeritud tegutsemisruumis sattusid rahvarinded kahekordse surve alla. Rahvarinde poliitilised konkurendid – ühelt poolt jõudu koguva moderniseeruva kompartei uut identiteeti rajavad tiivad, teiselt poolt õigusfundamentalistid (ERSP, Leedu Vabastamise Liiga, Läti Sõltumatuse Liikumine jne) olid üsna tegusad takistamaks, et rahvarinded ei saaks ühelt pakkuda neile alternatiivi regionaalpoliitikas ja teiselt poolt tugevdada oma positsiooni rahvusvaheliste suhete arendamise ja poliitilise tunnustuse saavutamise kaudu.

Võimustruktuuride praktilised võtted võitluses rahvarinnete subjektsuse kasvu vastu (propaganda on omaette teema) rahvusvahelises elus saab üldjoontes jagada hegemoniseerivaks kontrolliks ja (varjatud) diskrimineerimiseks. Hegemoniseerimise sisuks oli “parteilise juhtimise” uuendatud variantide rakendamine. Rahvarinde algatusi transformeeriti või koguni mimikriseeriti enda huvides (EKP ja rahvarinde ühisdelegatsioonid).

Hegemoniseerivat kontrolli rakendati riikide puhul, mille sisepoliitika allus mingiski ulatuses NSV Liidu mõjule. Isoleerimist kasutati aga poliitilises keskkonnas, mis ei allunud NSV Liidu mõjule (perestroika muutis avaliku diskrimineerimise keeruliseks). Rahvarinde kogemused aastail 1988–1989 suhete arendamisel Soome ja Rootsi kodanikuühiskonnaga, parteide ja institutsioonidega illustreerivad mõlemat tüüpi kontrolli rakendamise viise.

Kuid rahvarinded, kelle poliitilised võrgustikud oli esialgu kõige hõredamad, suutsid ära kasutada oma kultuurilise kapitali. Rahvalikumised omandasid subjektsuse, mis muutsid nad väga tõhusateks aktiivseteks osalisteks, omamoodi katalüsaatoriteks (brokeriteks) Moskva ja Põhjala dialoogis, millest saigi üks nende edu olulisemaid tingimusi. Tõhus tegutsemine nii ida- kui läänesuunal, millega koguti poliitilist kapitali, tugevdas rahvarinnete positsioone suhetes mõlema suunaga. Kahe aastaga kasvasid rahvarinded Balti regionis rahvusvahelise suhtlemise tunnustatud subjektideks.

Kõige üldisem seletus selle rolli omandamisel peitub **esiteks** NSV Liidu muutunud identiteedis. Ühise Euroopa kodu retoorika hägustas traditsioonilisi sõja järel väljakujunenud mõjupiirkondi.

Teiseks. Kommunismi kokkuvarisemise üha ilmsemaks muutumine Ida-Euroopas muutis ka lääneriikide poliitika mitmeti algatuslikumaks ja sekkuvamaks. Aktiivse internatsionalismi nimetuse saanud poliitika soodustas ka Balti probleemi käsitlemist mõjusamal viisil (Hovi 1998: 245–246).

Kolmandaks toimus mitmete kesksete riigiõiguslike mõistete kontseptuaalne mitmetähenduslik hargnemine. “Mõistete hulka, mille kontseptualiseerumine problematiseerus, kuulusid ka “sõltumatus” ja “suveräänsus”. Need mõisted olid kaasaegse riikide süsteemi lagunemise tendentsi tõttu minetanud palju oma varasemast selgusest.” (Joenniemi 1993: 187.)

Rahvarinded ei sündinud valmiskujul ideoloogia ja doktriinidega. Programmiliselt olid nad üsnagi erinevad, kuid neid liitsid üheks rusikaks põhiväärtused, mille keskmeks oli vabadus. Rahvuslikke eliite koondavad rahvarinded suutsid just oma paindlikkuse ja avatuse tõttu väga kiiresti areneda mitmekihiliseks (kohati võimalusel poliitilise ilmega) tegevusstruktuurideks. Ajalooliste sidemete suurema sügavuse, põhjamaise mentaliteedi tugevama kihistuse, keelebarjääri kergema ületatavuse, soodsama logistilise asendi jne tõttu oli Eestimaa Rahvarindel Baltimaade välissuhtluses Rootsi ja Soomega neil aastail etendada keskne roll.

KIRJANDUS

- Agreement (1989) = AGREEMENT on common aims and intention of cooperation. In: *Baltic Assembly*. Tallinn, May 13–14. Tallinn: Popular Front of Estonia, Valgus Publishers.
- Ahlander, Sebastian Dag (1993). Mäng Baltikumi pärast. Tallinn: Olion.
- Appeal (1989) = APPEAL of the Representatives of the Popular Fronts of Estonia, Latvia and the Lithuanian Reform Movement Sajūdis to the

- Heads of the States, Members of the Conference on Security and Cooperation in Europe, the Secretary General of the United Nations and the Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR. In: *Baltic Assembly*. Tallinn, May 13–14, 1989. Tallinn: Popular Front of Estonia, Valgus Publishers, 7–8.
- Arjakas, Küllö (1989). Rahvarinde agendid tegutsevad ka Soomes *Vaba Maa*, 4.–10. detsember, nr 27.
- Balti maailmakonverents 1988 = Balti maailmakonverents Londonis, *Meie Elu*, 1988, nr. 30, 28. juuli 1988.
- Balti Maailmanõukogus (1988). *Meie Elu*, 6. oktoober.
- Balti rahvarinnete tugi (1989). *Vaba Maa*, nr 1.
- Baltic Intergroup Visit (1989). *Baltic Forum*, vol. 6, nr. 1, 51–61.
- Bungs, Dzintars (1989). Latvian Exile Leaders Meet in France with the Representatives of the People's Front of Latvia (1989). *Radio Free Europe Research*, vol. 14, nr 22, May 31, 1–5.
- Declaration (1989) = DECLARATION of the Rights of the Baltic Nations. In: *Baltic Assembly*. Tallinn, May 13–14. Tallinn: Popular Front of Estonia, Valgus Publishers, 4–5.
- Eesti ei saa esindust Soomes (1988) = Eesti ei saa esindust Soomes. *Meie Elu*, 29. september.
- Elleman-Jensen, Uffe (2005). Denmark and the Baltic States. In: Skapars, Jānis (Ed.) *The Baltic Way to Freedom. Non-Violent Struggle of the Baltic People in a Global Context*. Riga: Zelta Garuds, 395–401.
- Europarlamenti (1989) = Europarlamenti Balti Intergrupi ja Eestimaa Rahvarinde kommünikee 10. veebruarist 1989. *Vaba Maa*, 15. märts, nr 1.
- Europarlamenti resolutsioon 19. jaanuarist 1989. *Vaba Maa*, 15. märts, nr 1.
- Fredén, Lars Peter (2004). Förvandlingar. Baltikums frigörelse och svensk diplomati 1989–1991. Stockholm: Atlantis.
- Freivalds, Laila (2005). The role of Sweden in the process of restoring the independence of the Baltic States. In: Skapars Jānis (Ed.) *The Baltic Way to Freedom. Non-Violent Struggle of the Baltic People in a Global Context*. Riga: Zelta Garuds, 331–339.
- Genzelis, Bronislavas (2005) The Twists and Turns in the Recognition of Lithuanian Statehood. In: Skapars, Jānis (Ed.) *The Baltic Way to*

- Freedom. Non-Violent Struggle of the Baltic People in a Global Context.* Riga: Zelta Garuds, 389–394.
- Graf, Mati; Roiko-Jokela, Heikki (2004). Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin. Helsinki-Jyväskylä: Minerva Kustannus Oy.
- Hint, Mati (1989). Balti tee. *Baltijas cels. Pabaltijo kelias. Baltijskij pyt'*. Tallinn: Valgus.
- Hint, Mati (2008). Seestpoolt riigiks kasvamise taktika. Raamatus: Vee-tõusme, Ants (koostaja). Riikliku iseseisvuse taastamine parlamentaarsel teel 1990–1992. Rahvusvaheline ajalookonverents, 21.–22. august 2008. Tallinn, MTÜ 20. Augusti Klubi, 258–285.
- Hough, William (1989). Policy and Politics of Non-Recognition. *Nationalities Papers*. Fall 1980, vol. XVII, nr 2. With the Special Focus on the Baltic States, 183–190.
- Hovi, Kalervo (1998). Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century. Turku: University of Turku.
- Joenniemi, Pertti (1993). The Baltic Countries as Deviant Cases. Small States in Search of Foreign Policies. In: *New Actors on the International Arena: The Foreign Policies of the Baltic Countries*. Ed. by Pertti Joenniemi and Peeter Vares. Tampere, 1993, 185–229.
- Kalamäe, Raivo (2008). Balti Nõukogust ja vabadusnõudlusest. Raamatus: *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Toim Kristi Anniste, Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 204–206.
- Kask, Peet; Heidmets, Mati (1989). Stockholmis valimisseminaril *Vaba Maa*, 1989, nr 14.
- Kelam, Tunne (1989). Interview to Henry H. Huttenbach. *Nationalities Papers*, Fall 1980, vol. XVII, nr 2. With the Special Focus on the Baltic States, 213–216.
- Kelam, Tunne (1989). Kõne Eesti Vabariigi 71. aastapäeva aktusel Estonia kontsertsaalis. *ERSP toimetised*, nr 3, 11–17.
- Koik, Lembit (2004). Balti kett. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus.
- Koivisto, Mauno (1995). Historian tekijät. Helsinki Kirjayhtymä.
- Küng, Andres (2002). Baltikumile elatud aastad. Ajakirjaniku mälestused. Tallinn: Olion.
- Küng, Andres (1999). Communism and Crimes against Humanity in the Baltic states. By http://www.hot.ee/evlliit/okup_2.htm

- Lauristin, Marju (1990). Estonia: A Popular Front Looks to the West. In: Trapans, Jan Arved (Ed.) *Toward Independence: The Baltic Popular Movements*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1991, 145–156.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter; Ruutsoo, Rein (1989). *Viron vapauten tuulet*. Jyväskylä: Gummerus.
- Leijins, Atis (2005). Swedish-Latvian Relations Between 1987 and 1991: The Occupation Question. In: Skapars, Jānis (Ed.) *The Baltic Way to Freedom. Non-Violent Struggle of the Baltic People in a Global Context*. Riga: Zelta Garuds, 338–346.
- Liiva, Toomas, Valner, Sulev (1989). Eestimaa Rahvarinde Rahvalolikogus. *Vaba Maa*, nr 13.
- Memorandum (1989) = ERSP memorandum Europarlamendile 11. jaan 1989. *ERSP toimetised*, 1989, nr 3, lk 2.
- Mereste, Uno (2004). Toimunust ja kaasaelatust. 2. köide. Tallinn: SE&JS.
- Mälksoo Lauri (2005). Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a. Uurimus pingest normatiivsuse ja ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Penikis, J. Janis (1990). Soviet Views of the Baltic Emigration: From Reactionaries to Fellow Countrymen, In: Trapans, Jan Arved (Ed.) *Toward Independence: The Baltic Popular Movements*. Boulder, Colorado: Westview Press, 1991, 153–170.
- Peters, Jānis. Estonian Economists, Latvian Lawyers and Lithuanian Communist – Knuts Skujenieks. In: Skapars, Jānis (Ed.) *The Baltic Way to Freedom. Non-Violent Struggle of the Baltic People in a Global Context*. Riga: Zelta Garuds, 310–321.
- Petersson, Åke (1989). Kõne Baltimaade Assambleel, 13. mai. *Vaba Maa*, 1989, 13.–14. mai, nr 5.
- Rausmaa, Heikki (2008). Soome välispoliitika ja Eesti iseseisvuse taastamine. Raamatus: *Sõna jõul. Diasporaa roll Eesti iseseisvuse taastamisel*. Toim Kristi Anniste, Kaja Kumer-Haukanõmm, Tiit Tammaru. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 88–117.
- Rausmaa, Heikki (2008). Tuglase leek loidab. Tuglase Seltsi ja Soome-Eesti suhete ajalugu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rootsi lükkas ettepanekud tagasi. (1989). *Meie Elu*, 18. mai, nr 20.
- Ruokokoski, Aila (1997). Realismia ja varovaisuutta. Suomen Baltianpolitiikan linjat vuosina 1987–1991. Teoksessa: *Virallista politiikkaa*,

- epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991.* Toim Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylä: Atena.
- Savisaar, Edgar (2004). Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992. Tartu: Kleio.
- Senn, Alfred (1990). Lithuania Awakening. Berkeley: University of California Press.
- Shevardnadze, Eduard (1991). The Future Belongs to Freedom. Trans. by Catherine A. Fitzpatrick. New York: Free Press.
- Soome Roheline Liit (1989). Soome Roheline Liit toetab otsesidemete sõlmimist nõukogude vabariikidega. *Vaba Maa*, nr 1.
- Šironin, Vjačeslav (1998). Pod kolpakom kontrazvedki. Moskva: Kamskij Izdatel'skij Dom, 175.
- Zatterberg, Seppo (2008). Eesti Soome poliitikas 1988–1991. Raamatus: Veetõusme, Ants (koostaja). Riikliku iseseisvuse taastamine parlamentaarsel teel 1990–1992. Rahvusvaheline ajalookonverents 21.–22. august 2008. Tallinn, MTÜ 20. Augusti Klubi, 363–373.
- Tarand, Andres (1989). Rahvarinde Rootsi reis. *Vaba Maa*, nr 4, 13.–19. november 1989.
- Titma, Mikk (1989). Kiri No 03-030 NLKP Rahvusvahelise Osakonna juhatajale Valentin Falinile. 5.02.1989. ERAF, f 1, n 302, s 578.
- Vaino, Kristel (2005). Eesti pilt Rootsi ajalehtedes aastatel 1995–1995 ja 2002–2003. Tartu Ülikool. Magistritöö.
- Vares, Peeter ja Kuusmann, Eve (1990). Eesti Vabariik rahvusvahelistes suhetes ja Balti küsimus aastal 1990. Rmt: Jaan Laas (toim). *Eesti Kroonika 1990*. Tallinn: *Esintell*, 5–23.
- Wistinghausen, Henning (2008). Vabas Eestis. Saksa suursaadiku mälestused 1991–1995. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

MÕNED SAMMUD EESTI TAASISEISEIVUMISE TEEL

Mälestuskilde lähiajaloost

Peeter Sookruus

I. VAADATES KAUGELT JA LÄHEDALT

Ajavahemikus 2007–2012 tähistatakse Eestis erineval tasandil ja jätkuvalt erinevates kooslustes 20 aasta möödumist paljudest sündmusest, millel kõigil oli oma roll ja tähendus Eesti taasiseseisvumise ja meie riigi uue alguse teel.

Vaadates 2010. aasta varakevadel peetud ägedaid järellahinguid lähiajaloo võitlusväljadel, saab tõdeda mitut asja. Käib äge rebimine ainuõiguse eest vabaduse peetaastaja tiitlile ning mitmed toona ja nüüdki aktiivsed poliitikud ei soovi tunnistada enda ja oma aatekaaslaste kõrval teist masti osaliste rolli ja panust.

Võitlusega sarnanevas väitlustuhinas unustatakse sageli ära, et suurim tegija Eesti vabaduse taastamisel oli kogu rahvas ja vabaduse rahumeelse saavutamise eest pingutasid kõik eestimeelsed jõud, kelle strateegilises mõttes samasuunalised tegevused täiendasid üksteist, võimendades vabadusliikumise ühisjõudu.

Kurjuse jüngrite ainuvõitja pärga ning kõige õigema eestlase murumütsi endale sikutavat tulist saginat vaadates on tekkinud kahtlus, kas minevikuvimma tänased vihased esitajad suudaksid üldse teha koostööd ja ajada ühiselt Eesti asja ka täna ja homme.

Erinevate jõudude head koostööd on alati vaja, eriti nüüd, kui tuleb otsida teid Eesti väljatoomiseks paljude teiste maade omast hoopis rängemast kriisist ja mõelda tulevikule, mitte klammerduda Eestit lõhestavate minevikuvarjude külge. Mõtted sellest, et ühelgi jõul eraldi ei tohiks olla monopoli Eesti vabaduse taastaja suurrollile ning meie iseseisvuse rahumeelsel kättevõitmisel lõi kaasa kogu rahvas ja palju tegijaid, näib olevat veel küllalt võõras. Praegugi kõlavad mõne jäigema liini esindaja süüdistused Rahvarinde ja tollase ülemnõukogu liigse vaoshoituse pihta, arvestamata 1980-ndate lõpu ja 1990-ndate algusaastate reaalseid olusid, jõujooni, võimalusi ja riske.

Soovides veidi avardada selle perioodi käsitluste tavapärasest värvi-paletti, meenutan mõnda lähiajaloo sündmust oma pilgu läbi nähtuna. Juhtumid on pärit 1980-ndate lõpust, kui alljärgnevates sündmustes osalenud ei kuulunud praeguste arusaamade järgi taasiseseisvumise kahe peajõu hulka, pigem olid seda samm-sammult kulgevat protsessi toetavas, osalt ka kaitsvas rollis, näiteks siludes pilti Eestis toimuvast siin kontrollreididel käinud Moskva keskvõimu emissaridele. Järgnevad lood said kirja paari ajaleheartikli, nappide märkmete ja mälus talletatu toel, püüdes nii edasi anda toonaseid mõtteid ja meeolusid.

II. ERILEHT KAHEKÜMNE AASTA EEST KINNISTAS EESTI SUVERÄÄNSUSDEKLARATSIOONI

18. novembril 1988. aastal ilmus Eesti kahe tollase tähtsaima ajalehe erinumber. Seal avaldati Eesti NSV Ülemnõukogus 16.11.1988 vastuvõetud oma aja kohta julge ja ka laiemalt kaalukas suveräänsusdeklaratsioon ning teised tähtsad dokumendid.

SUVERÄÄNSUSDEKLARATSIOON PIDI JÕUSTUMA KIIRESTI

Eesti NSV Ülemnõukogu võttis 16. novembril 1988. aastal EKP tollase liidri Vaino Väljase juhendamisel peaaegu üksmeelselt vastu muudatused Eesti NSV konstitutsioonis ja neid kinnitava suveräänsusdeklaratsiooni. Tegu oli pretsedenditu juhtumiga, kui NSV Liidu üks liiduvabariik kuulutas ametliku võimu kõrgtasemel julgelt tahet otsustada ise siinseid asju ja seadustas oma õigusaktide ülimumslikkuse NSV Liidu keskvõimu seaduste ees, astudes selgelt vastu Moskva totaalsele ülemvõimule kõikjal ja kõiges. Rahva tahet kinnistanud muudatused Eesti NSV põhiseaduses ja nendega kaasnev poliitiline avaldus – suveräänsusdeklaratsioon – jõustusid kehtinud korra järgi 10 päeva pärast avaldamist toonastes ametlikes väljaannetes. Selleks oli ennekõike ametlik “Eesti NSV Ülemnõukogu teataja”, šamuti tollased vabariiklikud kesklehed *Rahva Hääl* (RH) ja venekeelne *Sovetskaja Estonija* (SE). Teksti ametliku avaldamisega oli kiire, sest NSV Liidu keskvõim alustas kohe pärast 16. novembri “riikliku mässumeelsuse” akti kõva survekampaaniat Eesti ja tema juhtide vastu. Nõuti ülemnõukogu (ÜN) otsuste tühistamist ja loobumist võetud kursist Eesti suveräänsuse tugevdamisele. Tegelikult kasvas Moskva surve Eesti juhtkonnale juba pärast EKP keskkomitee XI pleenumit septembris 1988, kui EKP asus rahva püüdluste vaimus Eesti otsustusõigust avardavatele, Eesti huve kaitsvatele ja meie ajaloole ausaid hinnanguid andvatele seisukohtadele. Selles avaldus 1988. aasta juunis Vaino Väljase EKP etteotsa saamisega Eesti NSV juhtkonna tuntavalt muutunud kurss. Karl Vaino võeti kompartei juhi kohalt maha otseselt rahva survele ning Eestisse naasnud Vaino Väljas sai ajada vaid niisugust poliitikat, mis vastas rahva kasvavatele ootustele teel Eesti iseotsustamise tugevdamise ja vabanimise poole.

Eesti NSV Ülemnõukogus (ÜN) seaduseks saanud otsused olid NSV Liidu keskvõimule väga ohtlikud, sest andsid Eesti “separatisme” ametliku vormi, näidates nakatavat eeskuju ka teistele NSV Liidu rahvastele. Novembri lõpuks kutsuti Moskva keskvõimu ette

aru andma ÜN presiidiumi esimees Arnold Rüütel ja Moskvas käisid n-ö vaibal ka teised Eesti NSV juhid. Nende positsioonide tugevus ja Moskva surve mõju sõltusid paljus sellest, kas Eesti NSV ÜN 16. novembri otsused on selleks ajaks jõustunud või "hõljuvad õhus" ja need saab suurema vaevata ära pühkida. Esimesel juhul oli märksa keerukam sundida Eesti juhte neist taganema ja põhiseaduse muudatusi tühistama. Kuid neid otsuseid polnud 17. ega 18. novembril hommikuti ilmuvates kesklehtedes avaldatud ja seega kasvas risk, et päevaks, kui Rüütel ja teised astuvad Moskvas NSV Liidu juhtide sünge palge ette, polegi Eesti NSV ÜN otsused veel jõusse astunud. See annaks NSV Liidu juhtkonnale kõvad trumbid. Selline oli 18. novembril 1988. aasta hommikust peale arenevate sündmuste laiem taust.

TÕUKE ANDIS KODANIKUALGATUS

18. novembri 1988. aasta hommikul kella 10 paiku helistas mulle, toona EKP keskkomitee ideoloogiaosakonna asejuhatajale, mu kunagine õpilane, praegune tuntud vandeadvokaat Aare Tark. Minu töövaldkonda parteiametnikuna kuulus ajakirjandusega seonduv, näiteks dokumentide ettevalmistamine toimetuste juhtide ametisse määramiseks ja väljaannete tööplaanide kinnitamiseks ning Moskvas vajaliku lehepaberi väljarääkimine meie ajalehtede ja ajakirjade kasvavatele tiraažidele. Aare Tark oli koos Rahvarinde poliitiku Vello Pohlaga Ajakirjandusmajas, uurides seal ilmselt Edgar Savisaare soovil, millal avaldatakse ÜN 16. novembri otsused. Tunnistasin, et ma seda ei tea ja EKP keskkomitee ei tegele ÜN materjalide trükkimisega. Siis selgitasid Aare Tark ja Vello Pohla mulle ÜN otsuste kiire ametliku avaldamise tähtsust ja seda, mis on kaalul, kui need ei jõustu enne Arnold Rüütli sõitu Moskvasse aru andma. Hakkasin taipama, mis on mängus, kui otsuste ametlik avaldamine venib. Peatselt ilmus mu kabinetti hea sõber Riho Breivel Kohtla-Järvelt, hiljem üks Eesti piirivalve üleshitaja, praegune Ida-Viru

maavanem. Õiglust ja õigust nõudva mehena tuli ta Toilast pealinna samasuguse murega – ÜN võttis küll vastu vägevad dokumendid, kuid nüüd on asi segane, tähtsad otsused ei ilmu ja rahvas pole neid lugenudki. Aare Tark, Vello Pohla ja Riho Breivel küsisid mu käest korduvalt, mis saab, mis mäng käib ja ootasid konkreetseid samme. Praegugi meenutan, et kõhklesin sekkumisel ÜN asjadesse ja lootsin veel, et küll need tekstid ikka ilmuvad. Kuid samas hakkas asi mind huvitama ning asusin uurima, millal ÜN presiidium kavatseb avaldada tekstid ametlikus "Ülemnõukogu teatajas".

ÜLEMNÕUKOGU OTSUSTE AVALDAMISEGA VENITAMINE OLI ILMSILT SIHILIK

Kalusime mitmeid võimalusi, ka tollaste vabariiklike lehtede kiiret trükkimist, kuid seal ilmnes omas ajas selge tõrge. Kahe tähtsaima lehe erinumbrite ilmumine oli erandjuhul võimalik ainult EKP keskkomitee büroo otsusega. Selgus, et büroo liikmed Vaino Väljas ja Indrek Toome, tol ajal uus valitsusjuht; keskkomitee värske ideoloogiasekretär Mikk Titma ja ka Arnold Rüütel olid Tallinnast ära või ei saanud neid telefoniga kätte, et nõusolekut küsida. Kõik eestimeelsed juhid käisid pärast keskkomitee septembripleenumit ja eriti 16. novembri ÜN otsuste järel arvukatel kohtumistel rahvaga, selgitades Eesti uut kurssi, ÜN otsuseid ja astudes vastu Moskva-meelse Interliikumise tõusvale survele. Just sel päeval oli enamik kõrgemaid tegelasi oma töökabinettidest eemal, selgitades toimuvat või pidades kusagil nõu ja nii ei saanud kiires asjas neid kohe telefonile. Niisuguses seisus näis lihtsam tee välja anda "Ülemnõukogu teataja" sama kuupäevaga number ja sellest päevast oleks siis hakanud lugema ÜN otsuste jõustumiseks vajalik 10 päeva. Helistasin ÜN presiidiumi esimehe asetäitjale Maia Leoskile ja küsisin, mis plaanid avaldamisega on ja kas saaks kohe anda välja "Ülemnõukogu teataja". Selgus, et ta ei tegele "Ülemnõukogu teataja" ilmumisega, see oli ÜN presiidiumi sekretäri Viktor Vahti

pädevuses. Maia Leosk toetas mõtet anda "Ülemnõukogu teataja" kiiresti välja ja soovitas sellest rääkida Viktor Vahtiga. Valitsuse trükikojast öeldi, et "Ülemnõukogu teataja" kiire trükkimine on võimalik, kuid see nõuab Viktor Vahti korraldust. Helistanud lootusrikkalt Vahtile, kuulsin, et tal pole ÜN otsuste avaldamisega kiiret, see kõik võtvat veel mitu päeva aega ja täpset ilmumispäeva ta ei öelnudki. Selgitasin talle õhinal ÜN dokumentide kiire avaldamise tähtsust ja venitamisega kaasnevaid riske. Seepeale üllatas mind Vahti kõrgendatud häälel jutt, et asi on ikka väga tõsine ja kas ma ei saa aru, mis mängus on. Vaht ütles lõpuks otse: poisid, ärge tehke nalja, unustage ära, mingit "Ülemnõukogu teataja" kiiret ilmumist ei tule ja üldse on parem, kui see kõik vaibuks ja unustatakse. Ilmselt oli Viktor Vaht üks neid tollaseid juhttegelasi, kes soovis taanduda ÜN 16. novembri otsustest ja lootis konflikti NSV Liidu keskvoimuga vaikselt ära klaarida ning taastada Moskva positsioonid Eestis. Siit ka see teadlik venitamine ÜN otsuste jõustamisega.

Kuna lihtsamana paistnud tee ÜN dokumentide kiirest avaldamisest ÜN enda teatajas osutus võimatuks, tuli asuda otsima teisi viise, kuid aeg lendas ja asjad ei liikunud.

KUIDAS TEHTI OTSUSEID PARTEIAPARAADIS?

Siinkohal väike kõrvalepõige otsuste tegemise mehhanismi EKP keskkomitees, et saaks pildi, kuidas töötas Nõukogude süsteemi keskne lüli.

NSV Liidus olid kõik otsustusprotsessid jäigalt tsentraliseeritud, igas ametkonnas kehtis kindel kord juhtkonnale otsustamiseks vajalike dokumentide (otsuste eelnõud ja küsimust selgitavad õien did ehk *spravka*'d) ettevalmistamisel.

EKP keskkomitees valmistati büroo ja sekretariaadi otsused ette vastavate valdkondadega tegelevates osakondades. Nemad tegid vajalikud paberid valmis vastavalt keskkomitee sekretäridelt saadud ülesannetele või siis keskkomitee ja osakondade tööplaanide põhjal.

Mahukad tööplaanid, kus märgiti tegevused, täitjad, tähtjad ja vastutajad, tehti näiteks NLKP või EKP iga kongressi või suurema pleenumi järel, samuti Moskva keskkomitee mõne tähtsama otsuse põhjal. Vastavalt küsimuste kaalukusele pandi teemad kas keskkomitee büroo või sekretariaadi päevakorda. Büroo arutas enamasti tähtsamaid poliitilisi teemasid, sealhulgas kõiki vabariigi majandusarengu küsimusi. Mingit võimude lahusust ei tundud ega tunnistatud, kompartei võim oli totaalne. Ka näiteks kõik ülemnõukogu või valitsuse tähtsamad otsused said kõigepealt heakskiidu EKP keskkomitee büroos ning alles seejärel vormistati ülemnõukogus või ministrite nõukogus nende organite otsustena. Näiteks andis ametlikult Eesti NSV aunimetusi (rahvakunstnik, teeneline ajakirjanik jne) ülenõukogu presiidium, kuid poliitilise otsuse, kes selle tiitli saab, langetas eelnevalt keskkomitee büroo ja need dokumendid tuli ette valmistada keskkomitee ajakirjandussektoris. Kõik tähtsamat kaadripoliitika küsimused, Eesti NSV ministrite või aseministrite, ajalehtede ja ajakirjade peatoimetajate ametisse nimetamise otsustas EKP keskkomitee büroo või sekretariaat, vastavalt sellele, kumba nomenklatuuri ametikoht kuulus. Omaette nähtus oli keskkomitee kaadrireserv. See tähendas, et iga osakond koostas ja esitas kinnitamiseks vastavalt büroole või sekretariaadile nimekirja n-ö varumeestest, keda saaks vajadusel kohe määrata mõnele nomenklatuuris vabanevale ametikohale. Üldjuhul pidi näiteks parteilehe peatoimetaja või teleraadiokomitee juhtidel olema varunimekirjas kolm nime. Kuid see reserv oli suuresti pelk formaalsus, sest sageli juhtus teisiti ja uus nimi ei tulnud nende seast, kes olid kirjas. Kui mõnel kõrgel ametikohal keegi liikus, eelmine persoon edutati või langes, siis määrati tema järeltulija enamasti keskkomitee juhtkonna tahtel, eelkõige sekretäride ja teiste büroo liikmete hetke kaalutlustel ega lähtunud kinnitatud kaadrireservist. Omamoodi formaalsus oli ka tööplaan, millesse ametnikud kirjutasi päris palju "õhku", s.o tegevusi, mida polnudki kavas sel moel täita, kuid samas pidi tööplaanis olema palju tegevusi. Tööplaanide täitmise kontroll ja ülesannete "kontrollilt mahavõtmine" olid omaette nähtused,

milles kehastus Nõukogude parteibürokraatia programmeeritud silmakirjalikkuse, näilise jäikuse ja teisalt sisutühjuse ning ebamäärasuse harukordses sümbioosis.

Meie juhtum keskkomitee kahe tähtsaima ajalehe plaanivälisel erakorralisel väljaandmisel ei olnud teoks saanud kujul süsteemis ette nähtud. Kesklehed RH ja SE, samuti keskkomitee ajakirjad ning komsomoli ajalehed, kõik suuremad trükiväljaanded said NSV Liidus sündida ainult NLKP keskkomitee sekretariaadi otsuste alusel. Liiduvabariigil oli õigus otsustada ainult nn paljutiraažiliste pisilehtede ilmumise üle (nt kõrgkoolide või suuremate ettevõtete omad ajalehed). Kogu suurem ajakirjandus oli selgelt parteiliselt tsentraliseeritud ja kõik tähtsamad otsused tehti Moskvast. Kui algatasime Tallinnas juba perestroika ajal uute väljaannete loomise (algul ajakiri *Aja Pulss*, siis *Vikerkaar* ja *Raduga*, ajaleht *Maaleht*), tegime ajakirjandussektoris hulga taotlusi ja selgitavaid pabereid NLKP keskkomiteele, mis olid aluseks Moskva keskkomitee otsustele luua uued väljaanded. Sealjuures tuli pidada läbirääkimisi ja lausa tingida Moskva keskkomitee ametnikega uute väljaannete tiraažide üle, tagamaks neile kate alati defitsiitse trükipaberi fondidest, mida jagas samuti NLKP keskkomitee. Meenuvad mitmed töösõidud Moskvasse, kus tuli veenda NLKP keskkomitee ametnikke lubada Eestile ikka kasvavaid trükiaarve, mis nõudsid juurde NSV Liidus alatasa nappivat trükipaberit. Nende asjade selgitamine oli päris keerukas ja vahel tuli Eesti lehtede ja ajakirjade kiirelt kasvava trükiaarvu jaoks paberi saamiseks lubada Moskvast, et Eestis tellitakse veidi rohkem Moskva parteiväljaandeid. Tõsi, nende tellimuste "vabatahtliku sundjagamisega" Eestis oli hiljem palju vaeva. Aga see oli lisapaberi saamise kompromissi hind.

Ajalehtede RH ja SE ühise kaksikerinumbri kehtiva korra kohane ilmumine oleks nõudnud Moskva keskkomitee otsust, mida polnud lootustki saada ja ka aega oleks sellele kulunud liiga palju. 1988. aasta hilissügisel olid NSV Liidus kehtivad reeglid trükiajakirjanduse ilmumisele endiselt jäigad, kuid Vaino Väljase tulekuga hakati Eestis kohendama süsteemi vaikselt juba paindlikumaks. Arvestades

aga tsensuuriametkonna *Glavlit* püsivaid otsekontakte Moskva keskvoimuga, kellele nad eelkõige allusid, polnud Eestis endiselt võimalik kehtivate reeglite täielik eiramine. Vähemalt EKP keskkomitee juhtkonna otsus erilehe ilmumise kohta pidi ikka olema. Telefonikõnedes leevenes see visalt nõudeks, et vähemalt EKP büroo liikmed peavad olema erilehega nõus. Kuna oli väga kiire, siis lubasin *Glavlit* ile keskkomitee otsuse erivormi – vormistada büroo otsuse n-ö küsitluse korras tagantjärele (venekeelne termin "oprosom"), st büroo liikmetelt ükshaaval nõusolekut küsides. See oli toona reaalne mänguruum.

KAHE AJALEHE ÜHINE ERINUMBER KUI LEIDLIK KÄIK

Nii tuli naasta varasema idee juurde anda juba samal päeval välja vabariiklike lehtede ühine õhtune eriväljaanne, kuigi hommikul olid mõlemad lehed juba korraliste numbritena ilmunud. Keskkomitee kirjastuse direktor Valeri Tšernõšev asus kiiresti otsima lisalehtedeks vajalikku paberit, mis polnud plaanimajanduse ja rangelt jaotatud limiitide oludes üldse lihtne. Tulime kirjastuse juhi ja lehetoimetustega heale mõttele anda veel samal päeval, 18.11.1988, välja RH ja SE õhtune kaksik-erinumbrer, et ühel küljel on ÜN materjalid eesti- ja teisel pool venekeelse kesklehe vormis. Nii kulus vähem ka üleplaani lehepaberit. Tegemist oli sellega kõvasti, kaasa löid mõlema lehe toimetused, valmistades materjale trükiks ja otsides sobivaid fotosid.

Kaasasin ettevalmistustesse ETA (tollane riiklik infoagentuur), kust toimetused said ÜN istungil vastuvõetud dokumentide ametlikud tekstid. Koos V. Tšernõševi ja sideministeriumi aseministri Juhan Kirisega otsustasime, et erilehe tiraaž võiks olla 120 tuhat, arvestades rahva suurt huvi erilehe vastu, kuid ka reaalset paberivaru. Ilmnes kummaline paradoks, et sellist mitme tollal tähtsa asutuse ja toimetuse ühistööd vajavat ainukordset asja saigi korraldada ainult partei keskkomiteest. Teistel asutustel poleks olnud selleks vajalikke

hoobasid. Teadsin, et ka plaanivälise ajalehe trükkimine pole võimalik ilma tsensuuriameti *Glavlit* loatemplita. Selleks tuli aga *Glavlit*'ile näidata mingit alust, mida kesklehede ainulaadse ühise eriväljaande puhul oli väga keerukas leida. Kuidas ja kellelt tuleks saada selleks luba? Nagu mainisin, olin proovinud telefoniga leida Hiiumaal viibivat Väljast ja ka teisi eestimeelseid büroo liikmeid, kuid tulutult. Targu ei läinud ma erileheks luba küsima majas viibiva keskkomitee II sekretäri Georgi Aljošini käest, aimates, et tema võis olla ühel meelel Viktor Vahtiga. Tõenäoliselt oleks ta erilehe väljaandmise lihtsalt ära keelanud. Õigluse mõttes lisan siiski, et kui ka vaikse loomuga Aljošin poleks olnud Vahtiga päris ühte meelt, siis väga ettevaatliku mehena poleks ta kindlasti sõandanud üksinda otsustada täiesti erilise ühislehe ilmumise üle. Tulemus olnuks ikka sama. Nii tuligi telefonisuhtluses *Glavlit*'iga põhiargumendina viidata ähmaselt Väljase toetusele erilehe ilmumisele ja lubada, et vastava otsuse vormistame peatselt. See aitas saada tsensuuri luba kaksiklehe trükkimiseks. Ja 18. novembri õhtul läks kahe lehe ühine erinumber ehk RH ja SE õhtune väljaanne, nagu lehepäises kirjas, lõpuks trükki. Eesti Raadio abiga hoiti rahvast erilehe ilmumise käiguga kursis ja siin oli palju kasu heast koostööst Eesti Raadio direktori Mart Siimanniga. Ajaks, kui kõik torked olid kõrvaldatud ja leht trükkis, läksime Ajakirjandusmajja koos hea sõbra ja endise kolleegi Rein Tedrekulliga, kes oli tulnud päeva lõpul mulle kaasa elama, sest oli raadiouudistest kuulnud erilehe tulekust. Linnas oli näha elevust ja ootusärevust – rahvas seisis lehekioskite juures ja vilust ilmast hoolimata ootas lehte, mille peatselt ilmumist Eesti Raadio juba kuulutas. Ajakirjandusmajas käisime lehe toimetustes ja trükikojas, õnnitlesime osalistega üksteist. RH-s ajasin päeval asju toimetaja Toomas Leitoga, õhtuse erilehe allkirjastas selle päeva valvetoimetaja Kaupo Pollisinski. SE-s viseeris ajalehe trükiks toimetaja Sergei Tarakanov. Koos mitme osalisega signeerisime toimetustes mälestuseks mõned just trükist tulnud eksemplariid. Lehtedes ilmus neli tähtsat dokumenti: deklaratsioon Eesti NSV suveräänsusest, Eesti NSV seadus muudatustest Eesti NSV konstitut-

sioonis, ÜN otsus ettepanekutega NSV Liidu konstitutsiooni muudatuste ja täienduste seaduse ja NSV Liidu rahvasaadikute valimise seaduse eelnõu kohta ning viimaks – ÜN kriitiline resolutsioon liidulepingu kohta. Lehes olid ka Harald Leppiksoni ja Vambola Salupuu fotod Toompealt ÜN ajalooliselt istungilt. Kõik dokumendid olid väga tugeva mõjujõuga.

ÜN JÕUSTUNUD OTSUSTEL OLISUUR KAAL

Paljude inimeste koostöös tehti toonastes oludes harukordne samm, kehtivate rangete reeglite kiuste ilmus kahe kesklehe ühine erinumber, milles trükitud dokumentidel oli suur poliitiline ja psühholoogiline tähendus. Lehes avaldati NSV Liidu keskvoimule selgelt vastumeelsed dokumendid. Selleks päevaks 1988. aasta novembri lõpus, kui Arnold Rüütel kuulas Moskvast NSV Liidu juhtkonna karme etteheiteid, ähvardusi ja süüdistusi Eesti ja enda pihta, sai ta kindlamalt vastu seista nõudmistele tühistada ÜN 16. novembril vastu võetud dokumendid ja muuta Eesti kurssi. Eesti rahva meeleskindlus sai sellest jõudu ja hoogu, ÜN otsuste jõustamisega kinnistati Eesti otsustusõiguse laiendamise ja Moskva diktaadile vastuseisu kurssi. Koos Rahvarinde aktiivsusega, võitlusega fosforiidi kaevandamise vastu, kodanike komiteede liikumise ja muinsuskaitse seltsi tegevuse ning teiste jõudude võitlusega viis see suund samm-sammult lähemale Eesti iseseisvuse vägivallatule taastamisele ja aitas kaasa NSV Liidu lagunemisele. Kuid teame sedagi, et teised liiduvabariigid, ka meie lõunanaabrid, ei võtnud oma ülemnõukogus vastu samalaadseid otsuseid. 2008. aasta novembris Tallinnas toimunud konverentsil tunnistasid Läti ja Leedu endised juhid, et nad ei sõandanud 1988. aastal järgida Eesti eeskujut, kuigi toetasid meie ÜN samme. Nad pidasid Moskva jõulise vastureaktsiooni riski liiga suureks.

Eesti NSV ÜN 16. novembri 1988. aasta jõustunud otsused lõid kindlama poliitilise ja õigusliku aluse Eesti vastuseismisel Moskvast

survele erinevatel aladel. 1989. aastal kasvas Moskva keskvõimu soov suruda jõuga maha Balti riikide vabanemispüüdeid ning ohjata rahvuslikke ja demokraatlikke liikumisi ka mujal NSV Liidus. Selleks otsustas Moskva asuda looma jõupoliitika tööriista – eriotstarbelisi miilitsa erisalku, nn OMON-i üksusi. Moskval oli kava ja soov paigutada OMON-i üksused kõigisse liiduvabariikidesse, et saaks kohapeal kontrollida sündmusi ja reageerida kiiresti toimuvale, sealjuures allusid need eriuksused ainult NSV Liidu keskvõimule, mitte liiduvabariikide siseministeeriumitele. Eesti juhtkond nägi selles suurt ohtu meie rahva püüdlustele ja stabiilsusele ega nõustunud OMON-i üksuste Eestisse paigutamise. Tuginedes ÜN 16. novembri otsustele ja kinnitades Eesti seaduste ülimuslikkust NSV Liidu otsuste ees, võttis Eesti NSV ÜN vastu seaduse mitte lubada jõustruktuuride kasutamist rahva meeleavalduste vastu. Eesti ei nõustunud kinnitama NSV Liidu vastavaid õigusakte ega lubanud siia OMON-i. ÜN esimees Rüütel, kompartei juht Väljas ja valitsusjuht Toome said korduvalt kuulda NSV Liidu juhtkonna nõudmisi alluda Moskva otsustele ja nõustuda OMON-i üksuste paigutamise Eestisse, kuid nad viitasid Eesti NSV ÜN-s vastuvõetud seadusele, mille alusel polnud võimalik OMON-i lubamine Eesti territooriumile. Päris selge, et meie rahumeelne vabanemine oleks olnud väga suures ohus, kui Eestis oleksid asunud otse Moskvale alluvad OMON-i relvastatud eriuksused, kellest oleks olnud ilmselt tuge interliikumise mässukatsel Toompeal 15. mail 1990 ja ka impeeriumimeelsete korraldatud Eesti-vastaste üldstreikide ajal. OMON-i verised teod Vilniuses ja Riias kinnitavad seda.

Erilehe ilmumise järgsetel päevadel päriti veel mõnes kabinetis aru, miks kulutati plaaniväliselt ajalehepaberit ja miks põlnud lehe ilmumiseks büroo otsust ning mis alusel üldse tegutseti.

Neil jutuajamistel mõne valvsa seltsimehega viitasin taas Vaino Väljase nõusolekule ja toetusele (mis saadigi peatselt pärast erilehe ilmumist). Siis tulid aga peale juba teised probleemid, Interliikumise üldstreik ja muu. Erilehe looga polnud enam kellelgi mahti tegelda. Lehetegu oli tehtud. Pärast lehe õnnelikku ilmumist

läksime mitme mehega sõber Rein Tedrekulli töökohas sauna. Oli 1988. aasta 18. novembri hilisõhtu.

III. KAS ON VÕIMALIK JUHTIDA PROTSESSI MURRANGU AJAL?

PINGE TÕUS EESTIS 1988. AASTA LÕPUS

Pärast seda, kui sai ilmseks, et Moskva keskvõimul ei õnnestunud ka tugeva survega panna Eesti juhtkonda taganema ÜN 1988. aasta 16. novembri otsustest ja kõik jäi jõusse, muutis NSV Liidu juhtkond taktikat. Surve ja ähvardused Tallinna poole jätkusid, kuid samas asuti aktiveerima Rahvarindele vastukaaluks ja EKP eestimeelsele kursile vastuseismiseks loodud impeeriumimeelse Interliikumise tegevust ehk viendat kolonni Eestis. Interrinde toetusbaasideks olid suured üleliidulise alluvusega tehased, nagu Dvigatel, Kalinini- ja Pöögelmanni-nimelised tehased Tallinnas, Baltijets Narvas ja mitmed teised, kus töötasid valdavalt venekeelsed töölised, keda taheti hoida infosulus, lootes neid kasutada peamise löögijõuna eestimeelsete jõudude vastu. Eesti juhtkond püüdis säilitada kontakti nende kollektiividega ja ka interrinde tegelastega, et vältida olukorra äärmuslikku teravnemist rahvuspinna ja hoida sündmuste arengut kontrolli all, kuid see muutus üha raskemaks.

Üha sagedamini Moskvast Tallinnas kontrollreididel käivad kõrgemad ja keskmise kaaluga NLKP keskkomitee ametnikud kohtusid Vaino Väljase, Mikk Titma ja nende meeskonna inimestega, kuid külastasid avalikult ja ka varjatumalt interrinde aktivistide pesapaiku, pidasid pikki jutuajamisi suurte üleliiduliste tehaste juhtide ja parteisekretäridega. Nad kohtusid ka nende EKP eri masti tegelastega, kelle vastuseis EKP keskkomitee 1988. aasta septembripleenumil avalikuks tehtud ja ÜN 16. novembril 1988 kinnitatud Eesti-kesksele kursile oli teada (Annus, Panfilov, Gussev).

Kohtumistel Moskva keskkomitee kõrgete emissaridega selgitasime neile Eesti olukorda ja ajalugu, püüdes näidata, et *perestroika* ja *glasnosti* ajal ei saa enam maha vaikida tõde ajaloost, tuleb täita ajaloo valged laigud, sest ainult nii saab säilitada rahva usalduse. Rääkisime neile küüditamistest, Stalini-aegsetest repressioonidest Eestis jne. Usinalt kureeris Eestit NLKP keskkomitee propagandaosakonna asejuhataja Vladimir Sevruk, kelle jäik Brežnevi-aegne ilmavaade ei võimaldanud tekkida sisulisel debatil Eestis ja NSV Liidus toimuva üle. Mõnda asja sai talle korduvalt selgitatud, kuid tema kahtlused Eesti *perestroika* eripära suhtes aina kasvasid. Moskva ametnikud olid Eestisse sõitudeks hoolega valmistunud, neil olid käepärast väljavõtted ja ülevaated Eesti juhtide kõnedest, ajalehtedes ilmunud kriitilised artiklid ja memod, mis kirjeldasid siin toimuvat. Samuti olid neil kaasas Moskva raadiopüüdetalituse materjalid lääne raadiojaamade saatetest, kus räägiti Eestis toimuvast. Mäletan, et pidin ka ise klaarima mõne saate teksti põhjal tollaste mõõtude järgi julget intervjuud lääne raadiojaamadele, kus arvustasin Stalini repressioone, selgitasin EKP rahvusmeelset kurssi ja rääkisin Eesti ajaloo tundlikel teemadel. Moskva raadiopüüdur oli need eestrist salvestanud ja tõusis päris kõva lärm, sest ühe parteiametniku NSV Liidu ametliku ajaloo ja kurssi suhtes kriitiline intervjuu toonaste kaanonite järgi õõnestuslikule Vabaduse Raadiole Münchenis oli tollal ennekuulmatu asi. Moskvat ärritas ka Eesti NSV juhtide osavõtt Rahvarinde I kongressist 1. ja 2. oktoobril 1988. aastal Tallinna Linnahallis ja selle järel toimunud Vaino Väljase juhitud meeskonna pressikonverentsil kõlanud jutt. Kohal oli palju NSV Liidu ja välismaa ajakirjanikke ning meil oli võimalus selgitada kümnete ajakirjanike ees siin toimuvat, põhjendades uut Eestikeskset kurssi, rääkides keerulistest arengutest Eestis, kus kõneldakse nüüd taas ausalt ajaloo valgetest laikudest, kus poliitika on suunatud näoga rahva poole ja kus kõik toimub rahumeelselt.

MOSKVA EMISSARE RAHUSTADES

Jutuajamiste põhjal Tallinnas käinud Moskva keskkomitee mitme ametnikuga sain aru, et nad võtsid väga närviliselt Eesti ajakirjanduses alanud debatti ajaloosündmuste üle, sealhulgas üha kasvavaid nõudeid teha avalikuks 1939. aastal sõlmitud Hitleri-Stalini pakti salaprotokollid, mida NSV Liidu ametlik propaganda püüdis ikka veel maha salata, õigustades samas NSV Liidu ja Saksamaa lähene mist ja koostööd enne Teise maailmasõja puhkemist ja selle alguses 1939–1941. Käisin koos Moskva kontrollidega mitmes toimetuses, kohtudes näiteks ajakirjas *Vikerkaar*, samuti Eesti NSV Tele-Raadiokomitees ajakirjanikega. Kohtumisi ajalehtede ja ajakirjade peatoimetajatega toimus ka EKP keskkomitee majas. Püüdsime näidata Moskva meestele, et Eesti oli *perestroika* ja *glasnost*'i arengus pikka aega maha jäänud, siin oli seisev vesi ning juhtkond eesotsas Karl Vainoga ei viinud tegelikult ellu NLKP keskkomitee liini uutmisele, suuremale avalikustamisele ja rahva kaasamisele ühiskonnaellu. Seepärast ongi meil toimuvad muutused nii kiired ja tunduvad eemalt vaadates radikaalsed. Rääkisime, et nüüd on ka Eestis saanud *perestroika* ja *glasnost* tegelikuks ja kõik siin toimuv mahub Gorbatšovi uue kurssi raamesse, kuid sealjuures tuleb muidugi arvestada meie rahvusvabariigi eripära, massiküüditamiste ja teiste isikukultuseaegsete seaduserikkumiste suurt mõju Eesti inimestele. Rääkisime ka vajadusest suurendada liiduvabariigi otsustusõigust paljudel aladel, arendada vabariigi isemajandamist ning selgitasime, et ka Eesti NSV ÜN suveräänsusdeklaratsiooni saab vaadata just selles plaanis, et liiga jäik tsentraliseeritus kõigi majandusajade otsustamisel mõjub pidurdavalt kogu NSV Liidu arengule. Meenutame, et selleks ajaks olid Eestis juba üle aasta käinud diskussioonid IME programmi raames ning meil oli kasutada palju häid näiteid kinnitamaks juttu vajadusest avardada liiduvabariikide otsustusõigust majandusajades, arendada majanduses initsiatiivi, loobuda liigsest keskplaneerimisest ja jäigast käsumajandusest,

piirata immigratsiooni, mis tekitas pingeid eri tasandil, sealhulgas korteripuudust ja suhtlemisel rahvuspinnaal.

Selgitasime ka fosforiidisõja tagamaid, avades selle probleemi tundlikkust majanduse ja keskkonna hoidmise tasandil.

Kogu selle keeruka sõnapilootaži üks sihte oli veenda Moskva emissare ja nende kaudu NSV Liidu kõrgemat juhtkonda, et Eestis pole lahti midagi hullu, meil toimuvast kajastub lihtsalt perestroika meie oludest tulenevate eripäradega ning kõik toimuv on jätkuvalt Eesti NSV juhtkonna kontrolli all ega paisku äärmuslikku natsionalismi. Seega pole ka karta, et Eesti oleks mingite ohtlike protsesside katalüsaatoriks NSV Liidus ja niisiis puudub siin ka vajadus jäigema kursi või Moskva aktiivse sekkumise ja jõuvõtete järele.

KOOSTÖÖD TEHTI KÕIGI EESTIMEELSETE JÕUDUDEGA

Samas oli üha keerukam mahutada Eestis toimuvaid protsesse raamidesse, mida sai veel Moskvale kuidagi rahustavalt selgitada, kuid just seda tuli EKP keskkomiteel pidevalt teha, et tagada kord ja kodurahu. Rahvarinde, ERSP, muinsuskaitse liikumise ja teiste rahvusmeelsete jõudude sammud laiendasid järk-järgult eesti rahva eneseteadvust ja uue ärkamisaja rahvaliidumiste kandepinda ning lisasid sellele jõudu ja tempot. Need survestasid EKP-d kinnistama saavutatud suuremaid vabadusi ja samas kaitsma siin toimuvat Moskva karmi käe eest. Ajakirjanduses ilmus üha rohkem artikleid Eesti ajaloo keerdkäikudest 20. sajandil, eriti 1940. aasta sündmustest, 1941. ja 1949. aasta küüditamistest, meie riigitegelaste ja sõjaväelaste kurvast saatusel Nõukogude repressioonide ohvritena, Eesti kultuurirahva seas stalinistliku nõiajahi vallandanud EKP VIII pleenumist 1950. aastal jne. Need lood ilmusid mitme parteiametniku teadmisel, kuid sageli tekkis siiski probleeme, sest mõnegi meelest mindi nii liiga kaugemale. Lausa pommina mõjus, kui Tõnu Laagi ja minu vaikselt ärgitusel avaldati 1988. aasta augustis esmakordselt NSV Liidus Eesti kompartei keskkomitee väljaannetes

Rahva Hää ja *Aja Pulss* artiklid Molotovi-Ribbentropi lepingust koos salaprotokollidega. Ikka tugevamaks läks kriitika NSV Liidu keskvoimu ja üldse kompartei juhtrolli pihta ühiskonnas. Moskva süüdistas Eesti juhte separatismi õhutamises ja levimises NSV Liidus. Üha selgemalt avaldus lõhe eestlaste ja venekeelsete elanike arusaamades toimunust ja toimuvast, suhtumises ajaloo sündmustesse ja võimalikku arengusse, lubatu ja lubamatu piiridesse. Avarduv sõnavabadus ja suund vabama ajakirjanduse poole oli vana liini pooldajatele vastuvõtmatu ja nii saime alatasa hurjutada, et asjad on käest ära ja me ei tee midagi korra taastamiseks. Mitmel nõupidamisel keskkomitees tõdesime, et mõned uusi võimalusi loovad, kuid samas ka pinget suurendavad protsessid kulgevad ohtlikus suunas, mis võib viia vägivalda ja rahvuskonfliktini Eestis. Suurimaks riskiteguriks oli interrinde juhtide äge Eesti-vastane kihutustöö, milleks nad said juhendeid ja tuge otse Moskvast. Teisalt tegi muret ka mõne eestlaste rahvusmeelse liidri üliterav retoorika, kus NSV Liidu ülemvoimu ja kompartei vastasus põimus kasvava venevaenulikkusega ja nii tekkis kahe radikaalsema tiiva kokkupõrke oht rahvusliku vaenu kasvades. Selline provokatiivselt äge venevastasus valas õli tulle ja andis Moskvale ja interrindele uusi tõukeid Eesti juhtkonna ja erinevate jõudude, sealhulgas EKP süüdistamiseks natsionalismis ja separatismis. Arutasime keskkomitees neid mureküsimumi korduvalt Mikk Titma, Jaak Alliku, Tõnu Laagi, Harry Rootsi, Jaak Kaarma, Raivo Palmaru, Enn Siimeri, Urmas Sõgeli, Tiit Kolditsa, Georg Sootla ja teiste tarkade meestega. Tõdesime, et Eestis on tõeline revolutsioon, toimuvad murrangulised sündmused ja suure tõenäosusega on nende protsesside rahvusmeelse jätkumise tulemuseks Eesti vabanemine NSV Liidu võimu alt. NSV Liidu täielikku lagunemist mõne aastaga ei osanud me siis veel prognoosida, kuid tema nõrgenemine, mis võiks soodustada Eesti liikumist vabanemise poole, oli korduvalt jutuks. Mitmel nõupidamisel keskkomitees ajalehtede ja ajakirjade toimetajatega ja raadio-telejuhtidega kavandasime tegevusi suurte muutuste rahuliku kulgemise heaks ning plaanisime ka vastusamme interrinde "räs-

kavale kontrrevolutsioonile". EKP oli sattunud taasiseseisvumisele viinud keerukates protsessides mitme jõu risttule alla. MRP-AEG grupp ja hiljem ERSP ning teised radikaalsemad rahvuslikud jõud süüdistasid EKP-d uuele rahvuslikule ärkamisele vastuseismises, taunisid Nõukogude võimu kuritegude liiga aeglast tunnistamist, muulaste immigratsiooni jätkumist ja venestamist, nõudsid Molotovi-Ribbentropi salapakti hukkamõistmist, kahtlustasid kokkumängu Moskva ja siinsete venelastega. Rahvarinde juhid heitsid EKP-le ette liigset argust ja Laulva revolutsiooni pidurdamist, ikka veel liigettevaatlikku suhtumist IME programmi ja liiga passiivset tööd liiduvabariigi õiguste kaitsel ning jätkuvat klammerdumist partei ainuvõimu külge. Suhetes teiste eestimeelsete jõududega ilmsid ikka sagedamini rivaalitsemissaarel, ikka kerkis küsimus, kes hoiab initsiatiivi ja suunab-juhhib protsesse. Teiselt poolt ründas EKP-d interliikumine, heites ette natsionalismi ja separatismi, natsionalistide soosimist, ajaloovõltsimiste lubamist, eestlaste õhutamist NSV Liidu lagundamisele ning venekeelse elanikkonna õiguste piiramist, otseselt nõukogudevastaseid meeleolusid. Nende rünnete ja süüdistuste risttules püüti EKP-s siiski säilitada sidemed ja suhtlemine erinevate jõududega, et vältida konfliktolukorra eskaleerumist kokkupõrgeteks ja vägivaldaks. Sellel kõigel oli oma hind, sest väikestki märki koostööst ühe jõuga võtsid teised vastu kahtlustustega salaplaanides ja topeltmängus. Samas teadsime ja tundsim, et otsustavates küsimustes oleme koos teiste eestimeelsete jõududega samal pool barrikaadi.

ARENGUID PUUTI HOIDA RAHUMEELSENA JA PIDADA ÜHISKONNAS DIALOOGI

Reaalsus ja püüd oli, et EKP suudab ühiskonna eri jõude siduda ja hoida ägedaid protsesse rahumeelses vormis. Paljud keskkomitee, linna- ja rajoonikomiteede töötajad käisid kohtumistel tehastes, vabrikutes, koolides ja mujal, selgitades olukorda ning püüdes pin-

geid maandada. Ajuriinnakutel kolleegidega tõdesime, et tuleb säilitada sidemed erinevate jõududega ning EKP saab oma koha tõttu ainsana täita vastuolude leevendaja ja eri poolte ettevõtmisi mingites raamides hoidvat rolli. EKP oleks nagu eri hammasrataste kokkupuutes hõõrdumist pehmendav õli ning ta roll oleks tagada rataste jätkuv pöörlemine, püüdes ära hoida nende purunemist liiga suurest hõõrdumisest. Sarnase võrdluse me siis konstrueerisime, mõistes ka, et selle tulemuseks mitte just väga kauges perspektiivis on EKP kui olulise jõu hääbumine, sest ta kulutab suurema osa oma jõust mehhanismi eri osade õlitamisele ning kaotab nii oma liikmeid ja mõju igale nendest osadest. See polnud pelgalt teoreetiline konstruktsioon, vaid kaine analüüsi tulemus. Ainsana uues ärkamisajal olid EKP-l kontaktid ja mõju kõigi peamiste jõudude seas ja ta oli seega ainus, kes sai püüda hoida eri osalisi liikumas mõõduka kiirusega, et minimeerida riske, kuhu viinuks liigne tormakus, mis võinuks jõuda vägivaldse konfliktini rahvuslikul pinnal. Ainsana kõigest siinsetest jõududest sai EKP esineda ka NSV Liidu juhtkonna ees kui kogu Eestimaa rahva mõjukas esindusjõud, kelle ridadesse kuulus kõigi siin elavate rahvaste ja sotsiaalsete gruppide esindajaid. Eesti NSV juhte Moskvast veel kuulati. See andis EKP juhtide sõnale Moskvast kaalu ja aitas hoida vajalikke kontakte NSV Liidu juhtkonnas ning hoidis neid tegemast Eestis ootamatuid jõuvõtteid, kui oleks ilmnunud siinse olukorra väljumine kontrolli alt. Rahvuslike vabanemispüüete vägivaldse mahasurumise oht ja riskid tundusid siis päris reaalsed. Samas oli selge, et ei Rahvarindel, rääkimata ERSP suuna esindajatest polnud lootust, et neid oleks Moskva võimutipus kuulatud ja arvestatud. Kuid Eesti vabaduse ja turvalisuse peavõtmed olid paljus veel Moskvast, seda näitas ka hilisem areng. Rahvaliidumisel ja surve allalt poolt oli suur roll inimeste meelekindluse ja eneseusu kasvus, Eesti NSV juhtkonna mõjustamisel ja toetamisel vabanemisele viiva liini hoidmisel. Kuid ainult selle survega ja ükskõik kui tuliste ja vihaste avaldustega kodumaal polnud võimalik jõuda soovitud sihini – taastada Eesti iseseisvus rahumeelselt, ilma ohvriteta. Eestile tõi edu siiski kõigi eesti-

meelsete jõudude koostöö otsustavatel hetkedel ja Eesti tollaste juhtide aetud arukas ja tasakaalukas kurss. Määravaks sai parlamentaarne tee, mitte mässud ja vägivald. Parlamentaarne tee avaldus Eesti NSV ÜN ajaloolistes otsustes 1988–1991, Eesti saadikute aktiivses ja tarmukas töös Moskvast NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressil, samuti Eesti Kongressi rahvuslikke põhitõdesid hoidvas ja kinnistavas liinis. Muidugi toetus see rahumeelne suund ja parlamentaarne tee meie rahva valdava enamuse tahtele. Rahvas ei läinud kaasa väga ägedate ja vaenu õhutavate avaldustega, vaid astus tarmukalt vabaduse poole.

Siin võiks vahepalana rääkida veel ühest seigast, mis seondub käsitletust veidi varasema ajaga, kuid mahub samasse ajajärku. 24. veebruaril 1988. aastal oli Eestis ärev päev, sest erinevad jõud valmistusid tähistama Eesti Vabariigi aastapäeva. Ka EKP keskkomitees mõisteti, et rahvaliidumise vastu ei saa minna jõuga, äsjane 2. veebruar Tartus oli hästi meeles. Kuna ajaloo valged laigud, eelkõige valusad küüditamised ja teised Stalini aja kuriteod olid just päevakorral, valmistuti nendest rahvale rääkima. EKP linna- ja rajoonikomiteede juurde loodi vastavate temade asjatundjate rühmad, kes pidid ajalugu rahvale selgitama. Vältimaks suurt kokkupõrgete ohtu, püüti koondada need kohtumised suurtesse saalidesse, kuhu rahvast kutsuti. Arvati, et saalides on sündmused enam-vähem ohjatud ega kasva üle vägivaldseteks konfliktideks. Selle taustal tundub, et mõned mehed saavad siiani ülekohtuselt sarjata selle eest, et nad kutsusid rahvast minema saalidesse, kus nendega ootasid kohtumist mitmed ajaloolased ja kultuuritegelased. Tallinnas Tammsaare pargis olid mikrofonidega rahva ees Trivimi Velliste ja Mati Talvik, kes vestlesid parki tulnud inimestega ja suunasid neid Estonia kontserdisaali kohtumisele, kus arutati ajaloo valgete laikude üle. See näis olevat igati targem tegu, kui kutsuda rahvast kogunema parki, kus koos kasvava julguse ja protestimeeleoluga kasvas ka eestlaste ja venelaste vahetu konflikti oht. Niisuguse ohu elimineerimiseks kutsusidki Velliste ja Talvik inimesi minema Estonia kontserdisaali ja rääkima seal rahulikult, mitte aga kogunema tõusvas

ägeduses parki, kus võis oodata jõuametkondade sekkumist. Polnud ju täpselt teada, mis laadi korraldusi oli Moskvast saanud kohalik KGB. Seepärast olid rahva meeleavalduse jõuga laialiajamise ennetamise ja rahvusliku kokkupõrke ohu vähendamise katsed arukad ning Velliste ja Talvik väärksid tunnustust julguse eest pingehetkel rahvaga otse suhelda.

RÄÄKIDA TULI KÕIGIGA

Kohtumistel Rahvarinde esindajatega arutati arenguid korduvalt, kuid neis kontaktides oli ka palju tõrkeid ja probleeme, eelkõige ilmnis rivaliteedi momente, sest mõned Rahvarinde liidrid kahtlustasid EKP-d salaplaanides oma mõju säilitamiseks. Rahvarinne polnud mingil moel EKP tööriist või sirm, nagu vahel on äraapanemise laadis lahmivalt väidetud. Rahvarinne ajas iseseisvat liini vastutus-tundliku jõuna, sinna oli koondunud väga tugev ja analüüsi-võimeline mõttepotentsiaal, sündmusi nähti avaramalt, mõistes riske ja liikudes edasi samm-sammult, püüdes hoida sidet ka venekeelse intelligentsiga Eestis ning demokraatlike jõududega Moskvast, Leningradis, teistes Balti riikides, Ukrainas, Moldovas ja Kaukaasias. See lõi Rahvarinde tegevusele laia kandepinna ning suurema mõju protsessides. Ajalugu on näidanud, et ÜN, Rahvarinde ja ka kompartei sammud ja tempo vabaduse teel olid toonastes oludes optimaalsed ja arvestasid reaalseid ohte ning seetõttu sujusid ka Rahvarinde kontaktid EKP-ga üldiselt paremini kui Eesti Komitee suuna esindajatega, kellega püüsid erimeelsused taktika küsimustes. EKP ja Rahvarinde arusaam protsessidest, nende olemusest ja laiemast taustast, tegelikust mänguruumist ja riskidest oli realistlikum. Muinsuskaitseliikumise, ERSP ja teiste radikaalsete rahvuslike jõudude sammud näisid aga vahel läbematud, kohati isegi provokatiivsed ega arvestanud piisavalt reaalsust ja ilmseid ohte. Nende mitmed aksioonid tekitasid Moskvast ja nende käsilaste seas Eestis suurt kihku jõuliselt sekkuda ning võinuksid viia ohtlikku seisuni,

mispuhul kasvavat vaenu ja viha on lihtne provotseerida vägivaldaks ja rahvuskonfliktiks. Moskva jõukasutus oleks Eestis viinud vägivalda ja verevalamiseni ning toonud ohvreid, mida püüti mõõdukama kursiga igati vältida. Vägivald oleks andnud Eesti vabanemispüüetele raske tagasilöögi ning seadnud need suurde ohtu. Moldova sisetüli Dnestri-äärsete separatistidega, keda toetas Moskva; Gruusia sisetülid; Karabahhi konflikt ja teised piirkondlikud ohvriterohked konfliktid olid meilegi hoiatavaks näiteks. Täiesti võimalik, et eri jõudude tormakate sammude ülekasvamine rahvuskonfliktiks oleks võinud viia Kirde-Eesti sarnasesse ärarebitud jäseme staatusse, nagu on praegu nn Dnestri-äärne vabariik Moldovas.

Tuli pidada kontakte ja vaidlusi ka radikaalsemate rahvuslaste esindajatega. Mäletan 1988.–1989. aastast mitmeid huvitavaid jutuaajamisi, kus mõni praegugi aktiivne inimene arutles soovitud arenguteede üle, nähes Eestit tulevikus mõne Ida-Euroopa sotsialismimaaga, näiteks Ungari omaga sarnases staatuses vormiliselt iseseisva, kuid samas NSV Liidu satelliidina. Mõistan neid arutlusi, sest toona polnud veel mõistlik ja taktikaliselt tark seada kohe avalikult eesmärgiks Eesti täielik sõltumatus või kuulutada kiiret kadu NSV Liidule või komparteile. See arusaam ja söakus võrsusid aja ja olude edenemisega.

1988. aastal toimus mitu kohtumist, osa minu töötoas keskkomitee 9. korrusel, osa neutraalsemal pinnal mõne ajakirja toimetuses. Et mitmed radikaalsemate jõudude juhid ei sõandanud EKP keskkomiteega avalikult suhelda, siis tuli nendel mitteametlikel kohtumistel olla korduvalt keskkomitee esindajaks ja sõnumivijaks. Neist oli arvatavalt kasu, otsekontaktis sai vahetada infot, arutada probleeme, selgitada olukorda, arenguhooni ja riske, kuni selleni, mida võiks rääkida mõnele järjekordsele Moskva kontrollile, et ta oma õiendis Eestis toimuvast väga suuri tonte ei maaliks. Räägiti ka otsesõnu ohtudest, mis tulenevad Interliikumise poolelt ja püüti koordineerida mõnda sammu sellele ohule reageerimisel. Vahel anti soovitusi püüda pehmendada Moskva- ja venelastevastast liiga ründavat ja tarbetult teravat retoorikat, et pilli mitte lõhki ajada.

MOSKVA SURVELE SEISTI VASTU ÜHISELT

Aegamööda nägin, et meie selgitusi Eestis toimuva kohta kuulasid Moskvast tulnud kontrollijad üha vähem ja juhtus ka nii, et mõni taas kontrollreidile saabunud emissar ei kohtunudki enam keskkomitee eestimeelsete ametnikega, eelistades koguda infot oma *spravka*'de jaoks eelkõige interrinde figuuridelt, suurte liidutehaste juhtidelt ning Moskva-meelsetelt parteisekretäridelt. Kuna toona oli kord, et Moskva keskkomitee ametnikud tegid oma kontrollkäigust kokkuvõtteid ja mingi koondinfo nende *spravkadest* jõudis ka Tallinna, siis oli vahel ikka päris jube lugeda vanas jäigas vaimus süüdistusi, etteheiteid ja ühekülgset esitatud fakte "separatismi ja natsionalismi massiliste ilmingute kohta" Eesti NSV-s, NLKP juhtrolli nõrgenemise, nõrga parteilise juhtimise ja muude pattude kohta, mida kõike EKP juhtkond "lubas ja passiivselt pealt vaatas".

Kui Interliikumine algatas talvel 1988/89 suure üldstreigi, mis ähvardas paralüüsida kogu Eestis ettevõtete töö ja transpordi, pidas Arnold Rüütli juhitud Eesti delegatsioon pikki ja kurnavaid läbirääkimisi streigikomiteed juhtivate interrinde tegelastega. Pidasime Moskva-meelsete tegelaste Jarovoi, Kogani, Lössenko ja teiste interrinde figuuridega Kadriorus sageli üle kesköö kestnud vaidlustes visa võitlust, kaitstes Eestis toimuvat ja püüdes samas ära hoida streigi eskaleerumist, mis talveoludes oleks tähendanud suurt ohtu rahva normaalsele elukorraldusele.

Kuna meie delegatsioon manööverdas küllalt osavalt ja streikijate endi seas polnud kõik ühtemoodi valmis vihaselt lõpuni võitlema, siis esimene streik pikkamööda vaibus. Siin oli tähtis, et interrinne ei suutnud ärgitada Eesti Raudtee juhte streigiga ühinema ning seega ei suudetud täielikult paralüüsida elutähtsaid vedusid Eestis. Selle eest tuleb avaldada tunnustust raudtee tollastele juhtidele ning nendele paljudele parteiametnikele ja kultuuritegelastele, kes käisid raudteelastega kohtumas, neid rahustamas ja Eestis toimuvat selgitamas.

IV. TRIKOLOOR HEISATAKSE SÜNNIPÄEVAL

KEERULISES OLUKORRAS ON TÄHTIS INITSIAATIIV

Nagu ka malemängus, tuli keerulisel ajal 1988/1989 hoida initsiatiivi, et suuta mõjustada protsesse, tagamaks Laulva revolutsiooni rahulikku kulgu ning leevendada äärmuste kokkupõrke ohte. Novembri lõpus paistis olukord olevat küllalt ärev, eri poolte radikaalide sammud kasvatasid võimaliku kokkupõrke ohtu, mitmed Moskva kõrgemad kontrollid kahtlesid üha enam EKP esindajate antud infos olukorra kohta ja kinnitustes, et Eesti NSV juhtkond suudab olukorda kontrollida. Samas oli EKP-l jätkuvalt keerulised suhted Rahvarinde esindajatega, radikaalsematest rahvuslastest rääkimata ning tuli teha midagi, mis aitaks taas suurendada EKP rolli samm-sammult vabaduse poole liikumise protsessis, näidates uuesti veenvalt kompartei kursi rahvuslikku suunda. Kõlavalt öeldes polnud EKP osa ajaloo näitelaval veel päris lõpuni mängitud ja tal oli täita oma roll ühiskonna ühendajana keerulisel kariderohkel teekonnal, et jätkata rahumeelset liikumist vabaduse poole. Vägivald ja ohvrid oleksid tähendanud kõige turvalisema otsetee lõppu ning kaasa toonud tohutuid ohte Eestile. Moskva ähvardas ju Eestit korduvalt vägivalla ja ohvritega, kui jätkatakse "natsionalismi ja separatismi teel". Nende ohtude leevendamiseks tuli tugevdada Eesti eri jõudude sidusust, tõstes vähemalt mõneks ajaks rahva toetust kompartei eestimeelsele kursile. Siis oleks Eesti kompartei olnud kõige keerulisemal ajal taas sündmuste suunaja ning radikaalsemad jõud poleks suutnud nii tugevalt mõjustada protsesse ega kasvatada oma teravustega rahvuskonflikti riske. Selleks tuli teha midagi jõulist ja vägevat. 1988. aasta novembri lõpus tegime kolme noorepoolse parteiametnikuga (Harry Roots, Georg Sootla ja siinkirjutaja) märgukirja EKP keskkomitee juhtkonnale, näidates seda kõigepealt ideoloogiasekretär Mikk Titmale ning esitades kirja seejärel Vaino Väljasele. Meie ühiskirja põhisõnum oli lühike: Eesti

liigub oma teel edasi, kuid kasvavad ka ohud ja EKP peab hoidma initsiatiivi olulistes suundades, sealhulgas ajaloo tunnistamisel ja rahvale tähtsate sündmuste tähistamisel. EKP peab olema jätkuvalt tegus ja aktiivne, et suuta protsessides osaleda ja neid ohjata, neis positiivset rolli mängides. Toona oli veel väga harukordne, et mingid sündmused hakkavad arenema parteiametnike omaalgatuslikust märgukirjast EKP juhtkonnale. Nagu eespool näidatud, oli parteiaparaat rajatud jäigale tsentralismile ja erilist isetegevust ei talutud. Kuid Vaino Väljase tõusmisega EKP etteotsa alanud muutused jõudsid aegamööda ka parteiaparaadi enda toimimismudeli uuendamiseni. Keskkomitee osakondade ametnikest ja asjatundjatest väljaspool moodustati ajustrustid paljude Eesti elu sõlmprobleemide läbitöötamiseks ja ikka rohkem hakkasid keskkomitee sekretärid kuulama ja arvestama ka nende töörühmade analüüside ja ettepanekutega.

Juba Karl Vaino võimu lõpuajal sai selgeks vajadus käsitleda ja lahendada mitmeid küsimusi tõepoolest teisiti, uut moodi. Sama jutlustati ja julgustati sõnades ka Moskvast, kus mitmed ajalehed ja ajakirjad paljastasid ikka julgelt Stalini türannia kuritegusid. Eestis oli aga poliitika endiselt nagu seisev vesi. Mitmeid põnevaid teemasid sai siiski vahel tõstatada, rüütades need sobivasse riigitrustesse värvingusse. Palju kasutati asjade põhjendamiseks ja selgitamiseks moodsaid käibetermineid. 1980-ndate teisel poolel oli üheks selliseks märksõnaks "kontrapropaganda", mida sai kasutada ka siis, kui tuli õigustada näiteks vajadust käsitleda Eestis mõnda NSV Liidus parajasti tundlikku poliitikeemat märksa paindlikumalt ja inimlikumalt, mitte ainult Moskvast etteantud jäikade propaganda-klišeedena. Nii sai kontrapropaganda võlusõna kasutades kuidagi põhjendada ka vajadust teha ettepanek heisata 1989. aasta veebruaris sinimustvalge rahvuslipp, "et tõrjuda paindlikult ideoloogilisi rünna-kuid Eesti töörahva kommuuni tähtpäeval". See keerukas, kuid samas betoonkindel jutt oli mõeldud eelkõige EKP büroos istuvate jäiga liini meeste Karl Kortelainen ja Nikolai Johansonini ning

Moskvast saadetud 2. sekretäri Georgi Aljošini alati poliitiliselt valvatele kõrvadele. Ja nagu näha, võlusõnad tegid oma töö.

PIKA HERMANNI TORNI TÕUSIS SINIMUSTVALGE RAHVUSLIPP

Tegime kirjas EKP juhtkonnale ettepaneku asuda ette valmistama Eesti Vabariigi 71. aastapäeva ulatuslikku tähistamist ja selleks Eesti sinimustvalge rahvuslipu heiskamist Pika Hermannini torni 24. veebruaril 1989. aastal. See võimaldaks EKP-l väljuda rahvuslaste surve alt, haarata mõneks ajaks initsiatiiv ning suurendada murdeaegadel oma rolli ühiskonnas. Targu ei pannud ma märgukirja, et nii soovisin teha ka endale ajaloolise sünnipäevakingi, sest ka minu sünnipäev on 24. veebruaril. Et meie märgukiri läks EKP keskkomitee büroo liikmetele, siis täiendasime oma algul Mikk Titmale mõeldud kirja ja lisasime sinna ka tollal veel hädapärast kroonujuttu. Tegime viite mitte ainult Eesti Vabariigi aastapäeva väarikale tähistamisele, vaid rääkisime ka Eesti Tööraha Kommuuni 70. aastapäeva tähistamisest 1988. aasta novembri lõpus. See lõik pidi mõne tõsimeelse seltsimehe silmis pehmendama meie põhiettepaneku rabavat mõjujõudu ja näitama, et ajaloosündmustele lähenetakse "läbimõeldult ja tasakaalustatult". Igal juhul pälvisid meie kirjas tehtud ettepanekud parteijuhtide tähelepanu ja elavate debattide järel otsustati ettepanekutega nõustuda. EKP keskkomitee büroo vormistas meie osakonnas tehtud algdokumentide põhjal oma otsuse, jagades ülesandeid ülemnõukogule ja ministrite nõukogule, kes pidid asuma ette valmistama poliitiliselt tundlikku lipuvahetust Toompeal. Büroos otsustatu põhjal asutigi tegutsema. Käivitus küll vastuoluliselt kulgenud, kuid samas tundeküllane sündmusteahel, mis päädis Eesti Vabariigi (ja ka minu sünnipäeva) väarika tähistamisega 1989. aasta 24. veebruari varahommikul, kui Eesti rahvuslipp heisati pidulikult Pika Hermannini torni. Eelmise päeva hilisõhtul võeti tornist vaikselt, kuid viisakalt maha Eesti NSV punasinivalge lipp. See pidi rahustama eelkõige venekeelset elanikkonda, pehmendama nende jaoks järgnevat ja näitama, et kõik toimub väarikalt ja auväärselt ning Eesti NSV juhtkonna korraldamisel, mitte mingi

isetegevusena. Teatavasti tekitas lipuvahetus Toompeal suuri probleeme Rahvarindele ja eriti ERSP ning muinsuskaitse liikumise juhtidele. Ühed pidasid seda kompartei katseks haarata taas initsiatiiv ning mängida ühiskonnas jätkuvalt kahepalgalist rolli. Teiste meelest oli aga Eesti Vabariigi sünnipäeval rahvuslipu heiskamine kompartei algatusel lausa pühaduse teotamine, seda siunati maapõhja, püüti korraldada ürituse laia boikoteerimist ning mõni rahvuskeskne jõud keeldus protesti märgiks pidulikult tseremoonial üldse osalemast. Kuid selle suursündmuse boikoteerimisest ja nurjamisest ei tulnud enam midagi välja. Selle algatajad kippusid jääma oma liigse jäikusega hoopis ise isolatsiooni. Võõrast võimu tähistava punalipuajastu lõpp ja rahvale omase sinimustvalge lipukanga taaskerkimine ligi 45 aasta järel Pika Hermannini torni oli tõeline ülev rahvapidu. Ajaloolist sündmust tuli kargest talvehommikust hoolimata Toompeale vaatama tuhandeid eri vanuses inimesi, kellest paljudel oleid Eesti juhtide ja kultuuriinimeste südide kõned ja lipu pühalik tõus Toompea lossi peatorni lipumasti rõõmupisara laugeile. See oli Eesti eneseleidmise ja eneseusu taastamise suurpäev. Olin seal koos kogu perega, mitme sugulase ja paljude sõpradega. Lipuheiskamine oli mulle läbi aegade kõige suursugusem ja kirkam sünnipäevakingitus.

See sündmus aitas liita rahvast, kõiki eestimeelseid jõude ja andis vägeva tunnistuse, et ühiselt targalt tegutsedes on rahumeelses vabadusliikumises võimalik saavutada väga palju. Sinimustvalge rahvuslipp kerkis Pika Hermannini torni üle aasta enne seda, kui ÜN võttis vastu seaduse Eesti sümboolikast. ÜN 8. mai 1990. aasta seaduse § 6 kinnistas sinimustvalge rahvuslipu värvid Eesti riigi ametlike värvideks.

Meie rahvusvärvid liitsid ja innustasid rahvast Laulva revolutsiooni ajal ja teevad seda ka täna ja homme.

KUHU JA KUIDAS PAIGUTADA EESTI RAHVUSVAHELISTE SUHETE SÜSTEEMIS?

Rein Toomla

Selle artikli eesmärgiks on püstitada küsimused, millele vastamine võimaldab analüüsida laiahaardelisemalt Eesti alal paiknenud riikide osalemist rahvusvaheliste suhete süsteemis. Iseseisvaid riike ja teisi poliitilisi ühendusi leiame neljast perioodist:

- muistne iseseisvus;
- orduriigi ja piiskopkondade periood;
- Eesti Vabariik kahe maailmasõja vahel;
- praegune Eesti Vabariik.

Suunan oma tähelepanu kaugesse ajalukku ning jätan vaatluse alt välja Eesti Vabariigi mõlemad perioodid. Niisuguse käsitluse õigustamiseks pakun välja kaks põhjendust.

1. 20. ja 21. sajandit on käsitletud rohkem ka Eesti paiknemises rahvusvaheliste suhete kontekstis. Ei taha väita, et Eesti välispoliitikat on süsteemiteooriatele tuginedes väga palju uuritud, kuid arvestavaid uurimusi on.
2. Rahvusvaheliste suhete teoorias on piisavalt palju neid õpetlasi, kelle väitel saab mingisugusest rahvusvaheliste suhete süsteemist kõnelda alles teatud sajandist, sündmusest või nähtusest alates. Periood alates keskmisest rauaajast (Eesti ajaloo dateeringus) kuni Liivi sõjani üldreeglina selliste käsitluste

järgi süsteemi ei mahu. Seega on minu kirjutis katse leida midagi sealt, kust arvatakse sageli mitte midagi olevat.

Enne Eestini jõudmist tuleb paika panna raamistik – mis üldse on või võiks olla rahvusvaheliste suhete süsteem? – ja alles siis katsetan selle täitmist Eesti sisuga.

I. MILLEST ME RÄÄGIME, KUI ME RÄÄGIME SÜSTEEMIST?

“Eesti entsüklopeedia” vastav märksõna võtab asjad kokku esimese lausega: “Süsteem [on] omavahel seotud objektide terviklik kogum” (EE 1996: 102). Niisugune sõnastus pole sugugi nüüdisaegne – praktiliselt samamoodi on sõnastatud 1975. aastal ilmunud “Eesti nõukogude entsüklopeedia” vastavas köites ning sisuliselt sarnane on süsteemi määratlus ka 1936. aasta “Eesti entsüklopeedia” 8. köites.

Uno Mereste oma 1987. aastal ilmunud uurimuses täpsustab, et kui määratlused kipuvadki olema erinevad, on neil ühisosa kahe aspekti kaudu:

- a) kõikidele süsteemidele on omane mitteamorfus, mis avaldub selles, et seotuse kõrval saab eristada üksteisest erinevaid osiseid;
- b) kõik süsteemid on terviklikud, mis tähendab, et ühte süsteemi saab selgelt eristada teisest süsteemist (Mereste 1987: 15).

James E. Dougherty ja Robert L. Pfaltzgraff jr määratlevad rahvusvaheliste suhete süsteemi aluse. Nende järgi on sellise süsteemi puhul oluline aru saada neljast tahust:

- 1) süsteem kirjeldab mingisuguse poliitilise nähtuse kohta käiva andmestiku teoreetilist raamistikku;
- 2) süsteem paneb paika poliitiliste muutujate hüpoteetilise võrgustiku;

- 3) süsteemi kaudu saab hakata analüüsima kunagi eksisteerinud rahvusvaheliste suhete muutujate võrgustikku;
- 4) ja lõpuks, süsteem kirjeldab igasugust muutujate võrgustikku tema tegevuses (Dougherty, Pfaltzgraff 1990: 136).

II. KÕIGEPEALT VÕIMALUSED

Kümmekond aastat tagasi nentisid kaks rahvusvaheliste suhete uuringute tippu – Barry Buzan ja Richard Little –, et üllataval kombel pole teadusringkondades siimani enam-vähem ühtset arusaama sellest, mis asi on rahvusvaheliste suhete süsteem ja mis veel hullem – ka mitte arutelu selle üle, mida oleks sellise nähtuse määratlemiseks üldse vaja (Buzan, Little 2000: 91).

Niisugune avaldus ei tähenda sugugi, et erinevatel õpetlastel puuduks arusaam rahvusvaheliste suhete süsteemist. Probleem näikse olevat selles, et erinevaid arusaamu pole suudetud ühtlustada. Võib olla on see isegi hea – on ruumi viljakaks diskussiooniks.

Mis siis on need veelahkmed, mida teadlaskond selles valdkonnas ületada pole suutnud? Mõnevõrra lihtsustatult saab erinevaid käsitlusi lahterdada viie probleemi vahel.

- 1) Kas rahvusvaheliste suhete süsteem on ajas universaalne või saab temast rääkida ainult kaasaegses mõistes?
- 2) Kas see süsteem hõlmab ainult riike või annab sinna paigutada ka midagi muud?
- 3) Kas maailmas võib eksisteerida ühel ja samal ajal mitu süsteemi?
- 4) Millised võiksid olla süsteemi konkreetset tunnused?
- 5) Kas süsteeme vaadeldakse mehhanistlikult või on nad konstrueeritud?

Esimesed kaks on päris tugevasti seotud – kui aluseks on (suverääne) riik, ei saa ajas kuigi kaugemale tagasi minna, muude inimühis-

konna vormide abil saab rännata kaugemasse minevikku. Kolmandat ja neljandat probleemi annab vaadelda ka sõltumatult. Viies probleemidering võtab kõik jälle kokku, mistõttu seda ma enam eraldi ei vaatle.

1. KUI VANA ON RAHVUSVAHELISTE SUHETE SÜSTEEM?

Jacques Lévy (Lévy 2001: 69–70) läheb rahvusvaheliste suhete süsteemi arengulugu seletades oma mudelitega tagasi paleoliitikumi ning pakub välja idee toonasest maailmast kui rühmitatud maailmadest (*grouping of worlds*). Paleoliitikumist kirjutades peab Lévy silmas siiski selle ajajärgu lõppu, sest oma käsitluse võrdlevas osas – teiste mudelitega – fikseerib ta daatumi 10 000 aastat eKr (samas: 80). Kuid kaugel minevik on ka see – kirjalikud mälestised puuduvad, võimustruktuuride üle otsustatakse arheoloogiale tuginedes. Niisugune maailm koosneb inimgruppidest, kes üldreeglina üksteisega kokku ei puutu – süsteem on seega võrdlemisi ebalev, sest terviku moodustamine on kaunis tinglik. Lévy arvates toonasel kujul seesugust maailma muidugi enam olemas pole, kuid mingeid jälgi on võimalik tuvastada – kui tänapäeva maailma hakata jaotama keelisel või religioosel alusel, kumab sellest läbi kiviaegne rühmitatud maailm.

Võimalusele otsida süsteemi kaugest minevikust viitavad ka Barry Buzan ja Richard Little, kes tõmbavad nn rahvusvaheliste suhete eelsüsteemile (*pre-international system*) piiri ajavahemikku 40 000 kuni 5000 aastat tagasi (Buzan, Little 2000: 111). Kuid juba määr sõna "eel" kasutamine annab tunnistust arusaamast, et toona polnud veel tegemist selle õige süsteemiga.

Käsitluse teises servas asuvad need teoreetikud, kelle arvates rahvusvaheliste suhete süsteemi olemasoluks on hädavajalik riikide suveräänsus. Niisugusel juhul saab süsteemist rääkida alles seoses Westfaali rahuga, see tähendab ajaliselt ei saagi kuigi kaugemale minevikku minna (Little 1993: 91). Ligikaudu 16.–17. sajandit näevad

süsteemi algusena ka need teoreetikud, kes otsivad seost maailma-majandusega (nt Wallerstein 2006: 85) Need mõlemad käsitluste variandid on tavaliselt ka üsna tugevalt Euroopa-kesksed.

Järgmises alalõigus näeme, et on küllaga käsitlusi, mis paigutuvad nende kahe äärmuse vahele.

2. MIDA RAHVUSVAHELISTE SUHETE SÜSTEEM HÕLMAB?

Laias laastus on vastus lihtne – kas ainult riike või veel midagi muud. Riikidele tuginemine on erakordselt populaarne – ükskõik, kas neid seotakse mingi muu põhimõttega (nt suveräänsus) või mitte. Kui on võimalik kindlaks teha riigi kui võimuinstitutsiooni olemasolu, saab rääkida ka nende süsteemist. Nii minnaksegi tagasi antiikaega – kuni sumeriteni välja (Buzan, Little 2000: 169). Mainitud autorid peavad Sumeri linnriikide olemasolu ka esimese täieliku rahvusvaheliste suhete süsteemi aluseks.

Riikidele lisandunud "midagi muud" on aga keerulisem. Kusil tuleb loetelu ära lõpetada ja ütelda, et need enam ei sobi. Sestap proovivadki seda suundumust toetavad õpetlased sõnastada oma valiku üldsõnalistes kategooriates.

Arvatavasti kõige üldisema sõnastuse on välja pakkunud Andre Gunder Frank, kelle väitel rahvusvaheliste suhete süsteem on olemas, kui me saame rääkida mingitest mõjutustest kohalikule ajaloole (Frank 1990: 179).

Sellest ei jää tegelikult palju maha Buzan, kes on veendumusel, et süsteemil on kaks tähendust. Kõigepealt riigid, kuid peale riikide saab rääkida ka kogu planeeti hõlmavast inimeste vastastikusest toimest – tema terminiga *interhuman system* (Buzan 1993: 29–30).

Olivier Dollfuss kasutab terminit "ühendused" (*associations*), millele lisab sulgudes järgmised täpsustused – riigid, ühiskonnad, kultuurid, ettevõtted, turud jne (Dollfuss 2001: 52).

Mõnikord kasutatakse niisuguseid termineid, millest kumavad läbi küll riigid, kuid sõnastuse tõttu päriselt siiski nii väita ei saa.

Kalevi Holsti järgi on süsteem "sõltumatute poliitiliste ühikute kogum" (Holsti 1995: 23). Hedley Bull arvab, et süsteemi moodustavad 'sõltumatud kogukonnad' (Dunne 2001: 226).

Hoopis teistsuguse loogika alusel vaatlevad seda probleemi Buzan ja Little, kelle väitel me saame rääkida neljast võimalusest hakata analüüsima rahvusvaheliste suhete süsteemi. Neist esimene on juba eespool mainitud Franki seisukoht, ülejäänud kolm on rajatud teistsugusele alusele:

- a) eelsüsteemid – neile on iseloomulik ainult omavaheline kultuuriline suhtlus ja seegi väga episoodiline;
- b) süsteemid, mida iseloomustab ainult majanduskoostöö;
- c) täiemahulised süsteemid – suhted on sõjalis-poliitilised (Buzan, Little 2000: 95–96).

3. KAS SÜSTEEME VÕIKS OLLA MITU?

Selle küsimuse veelahkmeks on arvamus globaalse süsteemi olemasolust, antud juhul probleemina – millal ta tekkis? Kõige konkreetsemad seisukohad on Dollfussil, kes seob globaalse rahvusvaheliste suhete süsteemi lõpliku tekke 1885–1887 toimunud Berliini konverentsiga (Dollfuss 2001: 52). Sellel konverentsil lepidi kokku Aafrika poliitilises kaardis – kogu maa-ala oli jaotatud iseseisvate riikide ja kolooniate vahel. Muud kontinendid olid jaotatud enne seda. Rangelt võttes oli ka tol ajal piikondi, mis ei kuulunud kellelegi, kuid nende näol oli tegemist polaaraladega, kus inimasustus puudus.

Holsti esindab oma seisukohtadega vast kõige järjekindlamalt suunda, mille järgi rahvusvaheliste suhete süsteeme võib olla samal ajal palju. Ta seob nende hulga ajalooliste tsivilisatsioonidega, kuid mitte väga jäigalt (Holsti 1995: 24). Seega ei saa neid olla ka väga palju – Arnold Toynbee näiteks eristab umbes 40 tsivilisatsiooni, mõnda küll küsimärgiga (Toynbee 2003: 112–114). Kuna Holsti oma süsteeme ei loenda, mahub küsimärk ka nende hulga juurde.

Bruce Russett ja Harvey Starr on kindlad, et enne globaalse süsteemi teket saame rääkida paljudest regionaalsetest süsteemidest (Russett, Starr 1992: 81). Tõenäoliselt saaks regioonidele tuginedes väga suure hulga rahvusvaheliste suhete süsteeme, kuid ka nendel autoritel puudub loetelu. Aga kirevus säilib ka globaalse süsteemi oludes – ainult et nüüd muutuvad kunagised regionaalsed süsteemid globaalse süsteemi allsüsteemideks (samas: 85).

4. RAHVUSVAHELISTE SUHETE SÜSTEEMI TUNNUSED

Eespool osundatud teoreetikute puhul saab esile tõsta nelja käsitlust, kus ilmneb terviklik arusaam süsteemi määravatest tunnustest. Need on Buzan ja Little, Holsti, Russett ja Starr ning Dollfuss. Kuna kõik autorid esitavad oma tunnused loeteluna, siis selles alapeatükis esitangi nad niisuguses vormis. Kui esimesed kolm käsitlust on põhi-olemuselt sarnased – kõik tunnused võiksid olla esindatud kõigil –, siis Dollfuss erineb neist üsna oluliselt. Seetõttu vaatlen teda eraldi ja kõige viimasena.

- 1) Piir – see tunnus esineb ainult Holstil. Ehkki selle esiletoomine tundub vägagi loomulikuna (süsteemi üldmääratlusest – ühte süsteemi saab selgelt eristada teisest süsteemist), on Holstil piiriga ka probleeme. Kuna ta kuulub nende teoreetikute hulka, kes eristavad globaalset süsteemi ja teisi – mitteglobaalseid – süsteeme, siis esimese juhul veidi isegi pisut sunnituna märgib ta, et globaalsel süsteemil puuduvad piirid (Holsti 1995: 53). Seega saab järeldada, et piirid on ainult ajaloolistel süsteemidel.
- 2) Osised – Holstil on nendeks muidugi riigid ning nende iseloomustamiseks juhib ta tähelepanu neljale tahule. Need tahud võiksid olla globaalse süsteemi sees eksisteerivate allsüsteemide aluseks.
 - a) Riigid on tänapäevases tähenduses kõigepealt sellised nähtused, mille üldnimetuseks on termin "rahvusriik". Selle

vaste ingliskeelses teaduskirjanduses on *nationstate*, mille sõnasõnalisel tõlkimisel olemegi saanud termini "rahvusriik". Kuid selle terminiga ei tähistata üherahvuselist riiki ega rahvusel või rahvustel põhinevat riiki, nagu võiks oletada. See on kodanikeriik – eristudes niiviisi varasematele ajastutele iseloomulikest dünastilistest riikidest. Niisugune arusaam ei tähenda, nagu oleksid rahvused kuhugi kadunud – Holsti arvates annab rahvuse vastandumine kodanikkonnale aluse rääkida riigi tugevusest või nõrkusest. Palju-rahvuseline kodanikkonnale orienteeritud riik on tugev, seevastu paljurahvuseline riik, kus rahvus ongi kõige tähtsamaks eristuvaks komponendiks – nõrk.

- b) Riiki iseloomustab suurus, seda nii rahvaarvult kui ka territooriumilt. Sellele aspektile varasematel aegadel suurt tähelepanu ei pööratud, kuid tänapäeva maailm on seetõttu kummaline, et kõrvuti võivad eksisteerida väga suured ja väga väikesed riigid.
- c) Valitsemisviis on omandanud erilise tähtsuse alles tänapäeval. Ehkki varasematelgi ajastutel eristati näiteks monarhiaid ja vabariike, siis nüüdisaegne jaotus demokraatiateks ja mittedemokraatiateks mõjutab süsteemi käitumist olulisemal määral.
- d) Neljanda tahu võtab kokku märksõna "tehnoloogia", ehkki siia alla mahub ka näiteks haridus. Kindlasti on riigid selles suhtes nii sarnased kui ka erinevad (Holsti 1995: 52–57).

Siiski ei näe Holsti üksnes riike. Tema arvates saab süsteemis rääkida veel kolme tüüpi mitteriiklikest osistest. Need on järgmised.

- Territooriumi omavad mitteriigid – eelmise sajandi viimasel veerandil mahtus siia alla terve rida vabadusliikumisi, mis kontrollisid küll kindlat maa-ala, kuid kel puudus teiste riikide tunnustus.

- Territooriumi mitteomavad transnatsionaalsed organisatsioonid. Termin "transnatsionaalne" on võrdlemisi laialivalgus. Nii Holsti kui ka mõned teised autorid mõistavad selle all just midagi mitteriiklikku – riiklik oleks siis tähistatud teaduskirjanduses terminiga *international*. Ehkki on juhitud tähelepanu ka viimase termini vastuolulisele – *national* tähistab ikkagi riiklikku (vt nt Buzan 1993: 29–30). Transnatsionaalsus veidi lihtsamalt lahti seletatuna tähendab mingisugust kooslust, mille on moodustanud eri riikides tegutsevad organisatsioonid.
- Valitsustevahelised organisatsioonid – kindlasti etendavad näiteks ÜRO või OPEC maailmapoliitikas olulist rolli (Holsti 1995: 60).

Russett ja Starr toovad riikide puhul esile veel nende hulga süsteemis, kuid nad pühendavad sellele tahule ainult ühe lause (Russett, Starr 1992: 77). Ühelt poolt tundub loomulikuna, et rahvusvaheline süsteem hõlmab palju või vähe riike – eriti, kui me eeldame, et samal ajal on süsteemi mitu ning meil on põhjust neid omavahel võrrelda. Kuid teisalt – mis erinevus seal ikka on, kui me tõdeme, et süsteemis on näiteks 8 või 10 riiki. Mis sellest siis süsteemis muutub? Võib olla võiks niisugune arusaam ka põhjendada seda ühte lauset ning asjaolu, et enamiku teoreetikute arvates pole riikide hulk süsteemis üldse märkimisväärne.

Buzan ja Little räägivad riigi kõrval ka muudest osistest, sidudes selle käsitluse peamiselt ajaloolise arenguga. Nende seisukohtade järgi on riigid rohkem tänapäevased nähtused, varasema mineviku analüüsil tuleb kasutada teistsuguseid nimetusi. Alustades kõige kaugematest aegadest tekib selline järjestus – korilusrühmad, hõimud, linnriigid ja impeeriumid (Buzan, Little 2000: 103). Alles pärast neid tulevad rahvusriigid ehk riigid praegusaja tähenduses. Kuid riigid ei ole mitte ainukesed osised. Buzani ja Little'i määratluse järgi on rahvusvaheliste suhete süsteemi osised erisugustest all-

rühmadest, organisatsioonidest, ühendustest ja indiviididest koosnevad kogumid, kellele on iseloomulikud otsustamisvõime, eristatus teistest kooslustest ning sisemine struktuur (Buzan, Little 2000: 101).

- 3) Süsteemi struktuur – Holsti järgi on viimase aluseks domineerimine. Selle väljenduseks on ühe või teise osise – tavaliselt ikkagi riigi – võime suruda teistele peale oma mängureegleid ja tagada nende järgimist. Siit kasvabki välja üliiriigi küsimus. Selle viimase kõrval on ruumi veel satelliitidele, erapooletutele riikidele ja tõrksalt käituvatele riikidele.

Domineerimine tuleb esile kõige selgemalt kahes valdkonnas – majanduses ja sõjalises sfääris. Üliirik peab olema eesotsas mõlema puhul – Brzezinski lisas neile veel kultuurilise üleoleku (vt Brzezinski 1983).

- 4) Vastastikune tegevus – see valdkond on väga oluline Buzanil ja Little'il, kes peavad seda tahku iga süsteemi fundamentaalseks mõisteks – teistel autoritel jääb ta mõnevõrra tagaplaanile.

Buzan ja Little kasutavad seletamise hõlbustamiseks prilliklaaside (*lens*) metafoori – selle alusel tulebki süsteemi osiste seotust vaadelda eri nurkade alt. Neid vaatlusnurki on neli – sõjaline tegevus, poliitiline tegevus, majanduslik tegevus ja ühiskondlik tegevus. See-sugune käsitlus sarnaneb paljuski Buzani poolt juba 1980. aastatel väljaõelduga, mil ta laiendas oluliselt arusaamu julgeolekust (vt Buzan 1991). Julgeoleku-alaste analüüside viiendaks komponendiks oli veel keskkonna aspekt, nüüd arvavad Buzan ja Little, et vastastikune keskkonna-alane tegevus võib tulla küll kõne alla, kuid see sobiks ainult tänapäeva rahvusvaheliste suhete süsteemi iseloomustamiseks (Buzan, Little 2000: 91). Need eri tahud tuleb lõpuks ikka kokku panna – süsteemisese käitumise iseloomustamisest ainult ühe komponendi kaudu jääb väheseks.

Holsti ning Russett ja Starr piirduvad tavalise loeteluga, mis nende arvates mahub riikide suhtluse alla – kaubandus, diplomaatia, turism, sõjalised probleemid jne. Eriliseks tunnuseks on Holsti katse tekitada vastastikuse tegevuse alusel süsteemisisene hierarhia – kuna näiteks praegusest läänemaailmast liigub mujale rohkem teavet ja tehnoloogiat, siis selles tähenduses saab rääkida selle maailmaosa paremast positsioonist vähemasti tänapäeva maailmas (Holsti 1995: 71–72).

Russett ja Starr rõhutavad rohkem vastastikuste tegevuste seotust – kuni selleni välja, et süsteemi tervikuna peab iseloomustama nähtus, mida nimetatakse vastastikuseks sõltuvuseks (*interdependence*) (Russett, Starr 1992: 78).

- 5) Käitumisreeglitele pöörab suuremat tähelepanu Holsti, kes näeb reegleid vastastikuse tegevuse alusena. Need reeglid on ajas muutunud ning praegused arusaamad tuginevad suuresti ÜRO põhikirjas kirjapandule – jõu kasutamisest loobumine, suveräänsuse austamine, inimõigused, rahvuste enesemääramise õigus jne (Holsti 1995: 72–74).

Eripärane on Olivier Dollfussi käsitus rahvusvaheliste suhete süsteemist ja selle tunnustest. Tema järgi on süsteemi tunnused ennekõike geograafilised – seega võiks neid ära tunda ka maakaardilt. Selleks peab olema muidugi spetsiifiline kaart, kuid rahvastiku koondumise ja kaubavoogude suuna järgi saab neist tunnustest tõepoolest ülevaate kätte.

Tunnuseid on kokku viis.

1. Sillutised – nende all mõtleb Dollfuss riike, seega sarnanevad eespool vaadeldud osistega. Kuid sillutised võivad olla ka turud, mille kaudu riigid või nende osad on ühendatud. Sillutis ise on rohkem metafoor, tema sisu peitub korrastatuse olemasolus, mis erineb mittekorrastatusest ehk segadusest.

2. Võrgustikud on seosed sillutiste vahel, nende kaudu liiguvad kaubad, ideed ja inimesed. Võrgustike tihedust ja aktiivsust saab väljendada mõõdetavates suurustes.
3. Megalopoliste arhipelaagid paiknevad sillutiste sees, kuid nende iseloomulikuks jooneks on kontsentreeritus – rohkem inimesi, rohkem vahendeid, rohkem raha, rohkem ideid. Tänu sellisele rohkusele on megalopolised arengu tõukejõuks. Nad võivad asetseda – ja praegu üldjuhul ka asetsevad – ühe riigi piires, kuid see pole absoluutne reegel.
4. Tagahoovideks nimetab Dollfuss piirkondi, mille kohta tavaliselt kasutatakse terminit "ala-arenenud" või "arenevad riigid". Metafoor on muidugi tabav, ehkki küüniline. Nendes piirkondades võib rahvast olla palju – nagu megalopolistes –, kuid seosed teiste piirkondadega nõrgad ning ka areng jätab soovida.
5. Megalopoliste ja tagahoovide vahepealne maailm – Dollfussi näited on Lõuna-Korea ja Taiwan. Võib-olla ei ole need piirkonnad päris hästi sillutatud, võib-olla kumab sellest näitest läbi europotsentristlik arusaam, kuid kindlasti on taolised vahepealsed piirkonnad olemas (Dollfuss 2001: 53–54).

III. KUHU VÕIKS PAIGUTADA EESTI?

Artikli esimestes lõikudes märkisin maha ajalised piirid. Raamistikuks võtan Buzani ja Little'i ning Holsti käsitlused, vahel eraldi, vahel segamini.

1. MUISTNE ISESEISVUSAEG

Analüüsiks kõige keerulisem periood, sest tuleb välistada ühe selge kriteeriumi – riikluse olemasolu. Seega mõnede autorite arvates pole põhjust rääkida kuulumisest mingisse süsteemi. Järelikult tuleb

aluseks võtta käsitlus, mis ütleb, et ka ühendused võivad olla süsteemi kujundajateks.

Edasi tuleb arvestada veel ühe kriteeriumiga – kui kaugele ajas tagasi minna on võimalik, et tuvastada süsteemi. Jällegi ei sobi aluseks riiklus, mis meie puhul välistab aja enne 13. sajandit.

Neid kahte asjaolu arvesse võttes tundub kõige kohasem kasutada analüüsiks Buzani ja Little'i seisukohti ehk teisiti – kontrollime nende hüpoteese meile teadaolevate faktide abil.

Olgu meeldetuletuseks märgitud, et Buzan ja Little eristavad eelsüsteeme, majanduslikke süsteeme ja alles siis täiemahulisi rahvusvaheliste suhete süsteeme. Kuid nende nn põhisüsteemide kõrval eristavad nad ka üleminekusüsteeme. Meie muinasaeg mahubki ühte taolisse kategooriasse – üleminek eelsüsteemilt kaas-aegsetesse süsteemidesse.

See üleminek sai alguse umbes 10 000–20 000 aastat tagasi maailma eri paikades erinevatel aegadel ning lõppes kõige varasematel juhtudel dokumenteeritud riikide tekkimisega umbes 6000 aastat tagasi. Meie puhul lõppes üleminekuperiood muidugi tunduvalt hiljem.

Üleminekuperioodi saab omakorda jagada kaheks alaperioodiks.

- 1) Väga väikestele kogukondadele tuginev süsteem – üks küla ongi süsteemi osis. Toetudes Robert L. Carneiro uurimustele, märgivad ka Buzan ja Little, et umbes 3000 aastat tagasi, mil terves maailmas elas umbkaudu 100 miljonit inimest, oli ligikaudu 600 000 poliitiliselt iseseisvat ühikut (Buzan, Little 2000: 139–140). See tähendab, et keskmiselt elas ühes kogukonnas umbes 150 inimest. 1500 aastat hiljem ehk 1500 aastat tagasi oli ühikute hulk vähenenud 200 000-ni, kusjuures maakera inimeste arv oli kasvanud kaks korda – 200 miljonit (samas: 140). Keskmiselt oli ühe osise suuruseks saanud umbes 1000 inimest.
- 2) Üleminekuperioodi järgmist astet nimetatakse pealikuühiskonnaks (inglisekeelses teaduskirjanduses *chiefdom*), mõnikord ka varajaseks riigiks (Kõiv 2007: 705). Peamiseks tunnuseks

peetakse hierarhia olemasolu – lihtsama hierarhia oludes võis elada tuhandeid inimesi, mitmetasandilisema puhul tõusis inimeste hulk kümnetesse tuhandetesse (Buzan, Little 2000: 140).

Pealikuühiskond võiks olla see staadium, kus Eesti alal elavad ja tegutsevad kogukonnad satuvad rahvusvahelise süsteemi sfääri – sel lihtsalt põhjusel, et varasemate perioodide ühiskondlikest suhetest me pigem midagi aimame kui teame.

Eesti ajaloooperiodiseeringu järgi on tegemist keskmise rauaajaga – alates umbes 450. aastast eKr ning läbi noorema rauaaja kuni maa vallutamiseni Mõõgavendade Ordu ja Taani poolt. Sellise ühiskonna peamiseks tunnusjooneks paistavad olevat linnused. Keskmisse rauaajaga paigutatakse umbes 30 linnuse päritolu – nii täie kindlusega teadaolevaid kui ka oletatavaid (Jaanits jt 1982: 254–255). Linnuste teke tähendas, et üksikkülad olid koondunud suurematesse ühendustesse – kihelkondadesse ning ajapikku hakkasid ka viimased vähemasti osaliselt koonduma veelgi suurematesse ühendustesse – maakondadesse (samas: 301–302). Sellega oligi eesti ühiskond muutunud hierarhiliseks.

Kuid kus siin tuleb mängu süsteem? Teoreetilisest käsitlustest on teada, et igat süsteemi iseloomustab ka suhtlus. Linnuste olemasolu viitab ennekõike sõdadele. Paraku ongi sõjad üheks suhtluse vormiks, kuid lisaks hävitavale algele sisaldavad nad ka loovat alget. Üsna harva peetakse sõdu ilma liitlasteta, kuid nende hankimine nõuab võimalike liitlastega kõigepealt sõbralikke suhteid. Edasi tuleb juba diplomaatia, kõigepealt läbirääkimiste kaudu, mis võivad edasi areneda liidusuheteks. Lepingute olemasolust on kaude teada alles 13. sajandi algusest, kui Henrik oma kroonikas vihjab millelegi taolisele saarlaste ja Visby vahel (Henriku Liivimaa kroonika 1982: 41). Pole võimatu, et selliseid leppeid sõlmiti ka varem – vältimaks kalletungi endale ja suunamaks see kuhugi mujale.

Kui palju me saame rääkida kaubandusest? Kaugkaubandusele spetsialiseerunud kaupmeeskonda meil kõige tõenäolisemalt ei

tekkinud (Jaanits jt 1982: 400). Seesugusele kaubandusele viitavad aardeleiud räägivad pigem transiitkaubandusest, laoplatiks olemisest. Kuid need aardeleiud räägivad ka sellest, et korrastatuse tagamine oli võrdlemisi tulus – kui paari sajandi jooksul läks kaduma (kuidas teistmoodi ikka nimetada käibest väljaläinud raha?) umbes 20 000 hõbemünti ehk igal aastal peideti ära sadakond münti, siis kui suur osa käibesse alles jäi?

Holsti seisukohtadest saab siia olulise tahuna lisada piiri. Kuhu kuulusid laiemas plaanis eesti ala kihelkonnad? Globaalses tähenduses nad kuulusidki kokku teiste pealikuühiskondadega, kuid vaevalt nad ise seda tähtsustasid. Geograafiliselt hõlmas niisuguste ühiskondade areaal Kesk-, Põhja- ja Ida-Euroopa, vähemasti meie keskmise rauaaja alguses. Kuid tõenäoliselt piirdus suhtlus suuresti lähemate naabritega – arvatavasti ehitati linnusedki kaitseks naaberkihelkonna rüüsteretkede vastu. Teateid kaugematest maadest pärit sõjaretkede kohta on olemas – Skandinaavia suunalt alates 9. sajandist (legendaarseid retki seostatakse veelgi varasema ajaga) ning esimesi kaubanduslikke kokkupuuteid arheoloogiliste andmete põhjal isegi 3.–4. sajandist (Selirand 1975: 122–125). Venemaalt on kindlaid teateid alates 10. sajandist. Arvatavasti oli rüüsteretki kõige rohkem lõunast, kuid nende kohta kirjalikud allikad puuduvad. Muidugi toimusid ka vastupidised retked, millest rohkem on räägitud Skandinaavia allikates. Kuid ikkagi – peamine sõjategevus käis lähinaabrite vahel.

Aja jooksul jäi pealikuühiskonna areaal kogu aeg väiksemaks. Ligikaudu aastaks 1000 olid Läänemere idakaldal olevad rahvad ümbritsetud kolmest küljest kristlike riikidega. Riigid piirasid seda regiooni juba varemgi, kristluse lisandumine andis uue mõõtme. Kuid vähemasti kaks tahku väärivad äramärkimist ja järelemõtlemist.

- 1) Millega seletada, et kristlus – ei ole suurt vahet, kas Konstantinoopoli või Rooma versioonis – eelistas üle võtta juba väljakujunenud riike, mitte jäädes lootma ainult rahva hulgas tehtavale misjonitööle? Tänapäevaid Baltimaid ümbritsevate riikide – Kiievi-Vene, Rootsi ja muu Skandinaavia, Poola –

puhul on see eriti iseloomulik. Kas siis näiteks meie puhul oodati, kuni me oleme küpsed ka riigi jaoks?

- 2) Millega seletada, et meile anti veel paarsada aastat armuaega? Kas alles pealikuühiskonna staadiumis olevad ühiskonnad tundusid kristlikule maailmale allutamist mitte äratasuvatena? Kas Leedu näide – riiklus 13. sajandi keskel ja kristlus poolteist sajandit hiljem – võiks olla selle kinnituseks?

Kui palju oleks meie ajalugu võinud minna teisiti, kui me ise, vabatahtlikult, oleksime liikunud kristlikku maailmasüsteemi?

2. ORDU- JA PIISKOPPIDE AEG

Buzani ja Little'i järgi jõudsime nüüd pärisüsteemi välja. Paljude teoreetikute arvates veel mitte. Igal juhul polnud tegemist globaalse süsteemiga. Tegemist oli süsteemiga, mille iseloomustamiseks Martin Wright on kasutanud nimetust *societas Christiana*, kuid ta ise seda päriselt süsteemiks ei pidanud, sest osiste suveräänsus oli kaheldav (Dunne 2001: 228). Holstile tuginedes oleme süsteemis alates just sellest ajast peale – jäägu tema seisukohad ka edasise analüüsi aluseks.

- a) Piir. Kristliku maailma piirid ja nende muutumine meie jaoks oluliste sajandite jooksul on ju teada. Probleem peitub kristluse ühtsuses. Põhitunnuste poolest ei ole kristluse eri vooludel vahet, nüanssides muidugi on, kuid paraku just nüansside erinevus võib muuta vastastikuse käitumise radikaalseks. Nii me räägimegi ida- ja läänekristlusest, millest 16. sajandil eraldus protestantism. Kui me vaatleksime kristlust ühtsena, siis orduriigi ja piiskopkondade tekkimise ajal oli kristlik maailm päris lai – Iirimaalt Volga ülemjooksuni ja Skandinaavia põhjaosast Vahemereni. Selles tähenduses asusime meie kristliku maailma perifeerias, ent mitte piiril. Kuid et paganlik

Lõuna-Läti, Leedu ja Preisimaa jäid meie piirile või selle lähedusse, siis piiril olemine ka väga vale ei ole.

Pilt muutub, kui hakkame eristama ida- ja läänekristlust. Sellisel juhul lisandub meie perifeersele staatusele kindlasti olek süsteemi piiril. Liivimaa kui katoliikluse piirikindlus vastu õigeusklikku – Rooma arvates skismaatilist – maailma.

Aga juba kümmekond aastat hiljem on olukord jälle muutunud. Pärast seda, kui mongolid olid allutanud sisuliselt kõik Vene vürstiriigid, kontrollides ka Novgorodi käitumist, on süsteemiteooria seisukohtadest lähtudes idakristluse rahvusvaheline süsteem suuresti ära kadunud. Meie jaoks kaugel lõunas olid küll lõunaslaavlaste riigid ja Ida-Rooma jäänukid, kuid paar sajandit hiljem olid ka need langenud osmanite kätte. Mingil lühikesel ajahetkel 1460.–1470. aastatel, kui ka Moskva ja teised Vene vürstiriigid polnud veel päris sõltumatud, oli idakristlus säilitanud poliitilise sõltumatuse ainult Gruusias ja Abessiinias. Tõsi, paarikümne aasta pärast lisandusid uuesti Vene vürstiriigid eesotsas Moskvaga – ka formaalselt.

Meie juurde tagasi tülles tekib küsimus – mis süsteemiga me Kuldhordi ülemvõimu ajal siis piirnesime? Meie kroonikates mongoleid ei mainita. See ei tähenda ilmtingimata, et siinsed võimalijad neist midagi ei teadnud. Rooma teadis ja arvatavasti töötas välja ka juhised ordu käitumiseks khaaniriigiga. Teisel pool süsteemi piiri on Vene ajaloolaste eurasiaanlik koolkond kogu oma käsitluse üles ehitanud Aleksander Nevski liidule Kuldhordiga sakslaste tagasitõrjumiseks (Gumiljov 1997: 139–140).

- b) Osised – jätame siinkohal idakristluse kõrvale ja piirdume ainult läänekristliku maailmaga. Selle sees valitses uskumatu kirevus, mida ei kohta üheski teises religioosel alusel ülesehitatud rahvusvaheliste suhete süsteemis. Järgnevalt esitatud loetelu koos ühe-kahe näitega arvestab ainult formaalselt sõltumatuid osiseid. Saksa-Rooma keisririigid ja teisteski

monarhiates eksisteeris eri aegadel arvukalt poliitilisi osiseid, mis sisuliselt olid iseseisvad, kuid praegu jäävad nad kõrvale.

I. Ilmalikud riigid.

1. Tugeva ainuvõimuga pärilikud monarhiad – Portugal, Prantsusmaa.
2. Piiratud ainuvõimuga pärilikud monarhiad – Inglismaa, Kastilia.
3. Valitavad monarhiad – Saksa-Rooma keisririik, Ungari.
4. Eluaegse valitsemisega vabariigid – Veneetsia, Genova.
5. Ajaliselt piiratud valitsemisega vabariigid – Dubrovnik/Ragusa, San Marino.
6. Pealikutühiskonnaga sarnanev klannivalitsemine Iirimaal.

II. Vaimulikud riigid.

1. Paavstiriik.
2. Vaimulike rüütliordude riigid – Johanniidid Rhodosel ja Maltal, Saksa ja Liivi ordu.
3. Piiskopkonnad – Liivi- ja Preisimaa piiskopkonnad.

Sellise klassifikatsiooni esitamise mõtteks on luua alus suhtluse võimalikuks prognoosimiseks – eeldusel, et sarnaselt ülesehitatud riigid saavad üksteisega mõnevõrra paremini läbi. Eesti juurde tülles peaksime siis küsimuse püstitama järgmiselt.

- Kas orduriik sai paremini läbi johanniitidega kui mõne teistsuguse riigiga?
- Kas orduriik sai paremini läbi vaimuliku kui ilmaliku riigiga?
- Kas piiskopkonnad said paremini läbi teiste piiskopkondadega?
- Eestist veidi kaugemale minnes – kas vabariikliku vabalinna tegutsenud Riia sümptatiseeris oma tegevustes rohkem samalaadsetele üksustele?

- c) Struktuur – Holsti käsitluse mõte seisneb riikide võrdsuse või ebavõrdsuse esiletoomises. Erisuguste rahvusvaheliste suhete süsteemide võrdlus kinnitab, et süsteemisene võrdsus on olemas väga vähestel juhtumitel – näiteks mongoli süsteemil umbkaudu 13. sajandi teisel poolel, kuid seda osastisvalduste kogumit saab võtta ka ühe riigina. Lõviosal juhtumitest on tegemist osiste ebavõrdsusega (erinev suurus, erinev arengutase, erinevad ressursid jne), kuid see tähendab, et süsteemis peab mingi osis silma paistma.

Meie vaatlusperioodi alguseks oli kadunud pikaajaline kristliku maailma suurvõim – Ida-Rooma impeerium, kes oma kunagisi positsioone ei suutnudki tagasi võita. Bütsantsi taandumine algas juba varem, kuid veel 11. sajandil oli Konstantinoopol keskus, mille ümber ja sees keerles tolelaegse maailmapoliitika suur osa.

Samal 11. sajandil tekkis läänekristluses seoses investituuriküsimusega poliitiline lõhe paavsti ja ilmalike valitsejate, ennekõike Saksa-Rooma keisri vahel. Selle tüli lahenduseks oli paavstivõimu kasv ja keisrivõimu langus. 13. sajandi algul – eriti paavst Innocentius III ajal – oli paavstivõim oma haripunktis. See poliitiline domineerimine väljendus kõige markantsemalt mitmete Euroopa monarhide vasallistaatuses paavsti suhtes. Rooma kuuria esiplaanil olemine ei kestnud kaua – paavsti ümberasumine Avignoni tõi kaasa kõigepealt Prantsuse kuninga ja tema järel teiste ilmalikul valitsemisel põhinevate riikide osatähtsuse kasvu. Muidugi ei kadunud paavsti autoriteet kuhugi – kui tuletada meelde kas või Tordesillase kokkulepet 15. sajandi lõpuaastatel.

Kuid kellegi domineerimisest on riskantne rääkida kuni 16. sajandini. Eelnevatele sajanditele oli iseloomulik riikide suur hulk, mille hulgast kerkis aeg-ajalt esile teistest tugevamaid, kuid mäekõrguselt üle polnud ükski. Nii iseloomustabki 15. sajandi lõpul Philippe de Commynes – tagantjärele peetud ka esimeseks “kriitiliseks ja filosoofiliseks ajaloolaseks alates antiigist” – toonaseid Euroopa riike kui üksteist tasakaalustavaid. See loetelu – kes keda

tasakaalustab – on võrdlemisi pikk, meie piirkonna kohta on öeldud, et hansalinnad tasakaalustavad Taanit (Commynes 1972: V raamat, 18. ptk).

Domineerimine algab 16. sajandil – Prantsusmaa ja Habsburgide vastuseisuga. Kuid huvitaval kombel tänapäeval ei peeta neid toonasteks ülemaailmseteks suurvõimudeks. Nendeks olid Portugal ja Hispaania. Portugal kindlasti ei etendanud Euroopa poliitikas märkimisväärset rolli – järelkult globaalsed suurvõimud ei suutnud või ka ei soovinud olla seda lokaalselt.

Liivimaad tuleks toonaste rahvusvaheliste suhete süsteemis analüüsida kolmel tasandil.

1) Paavsti domineerimise periood.

- Kuidas mõjutas paavst või kirik üldisemas plaanis orduriigi ja piiskopkondade poliitikat?
- Kuidas mõjutas ennekõike ordu paavsti poliitikat? Oleks naiivne arvata, et selline märkimisväärne sõjaline jõud, mis seisis – vähemasti formaalselt – otse paavsti juhtimise all, ei kasutanud oma võimalusi surve avaldamiseks näiteks uue paavsti valimistel. On teada, et vähemasti üks ordumeister saadeti pärast vabatahtlikku ametist lahkumist kõrgmeisteri poolt saadikuks paavsti juurde (Russow 1920: 30). Mida ta seal tegi?

2) Ilmikriikide anarhiline periood.

- Kas ordu pidi laveerima riikide vahel, otsides pärast Leedu ristiusustamist õigustust oma olemasolule?
- Kui paavstivõimu hiilgeaegadel võis ordu pidada üle-euroopaliseks tegijaks, siis kas näiteks 15. sajandist alates saame ordu vaadelda pigem kui regionaalset jõudu?

3) Prantsusmaa ja keisririigi domineerimise periood.

- Kas veri hakkas muutuma paksemaks kui vesi? Kas saksa-keelne ja saksameelne orduriik valis teadlikult keisririigi?

- Mis muutus orduriigi – ja nüüd ka piiskopkondade – käitumises, kui Põhja-Saksamaa ning Skandinaavia muutsid protestantlikuks, kuid Liivimaa jäi oma valitsejate poolt endiselt katoliiklikuks?

d) Suhtlus.

Buzani ja Little'i käsitle aluseks võtmine tundub selles valdkonnas olevat viljakam.

Kuna sõjaline sfäär ja majanduslik suhtlus põimub paratamatult tihedalt läbi poliitikaga, siis jääb viimane eraldi vaatluse alt välja, olles peidus nii sõdades kui ka kauplemises.

- 1) Sõjaline suhtlus – ajajärku kuni 1500. aastani iseloomustavad Buzan ja Little (tuginedes küll teistele autoritele) kui võitlevate riikide ajastut Euroopas, kelle õitseng sõltub võimest olla oma naabritest parem (Buzan, Little 2000: 217). Kui sõjad olid nii olulised, siis tuleks vastata kahele küsimusele.
 - Kui palju sõdu üldse peeti? Võttes aluseks Balthasar Russowi, saame märkida selleks arvuks pisut üle 50. Jutt käib praegu välissõdadest, jätan siinkohal teadlikult välja Vana-Liivimaa kodusõjad, ehkki ka need toimusid iseisivate riikide vahel. Selle rohkem kui 50 välissõja raskuspunkt langeb 13. sajandisse, mil ordu sõdis pea vahetpidamata küll leedulastega, küll semgalitega, pisut vähem saarlastega – seega paganatega. Nende sõdade osatähtsus on laias laastus kaks kolmandikku. Ülejäänud kolmandik langeb venelaste arvele. Kõikidest sõdadest annab 13. sajand rohkem kui pooled. Umbes kolmandik langeb 14. sajandisse ja veidi üle 150 aasta 15.–16. sajandil kuni Liivi sõjani annab vähem kui kümnekond sõda. Oluline on teada, et sõdade hulk leedulastega langes järsult pärast viimaste ristiusustamist. Kasutan siinkohal meelega natuke ebamääraseid tähistusi – pooled, kolmandik –, sest ega

Russow neid ka väga suure täpsusega ning kindlate kriiteeriumite alusel ei nimeta.

Kuid olulisem on siinkohal miski muu – kuidas paistab Liivimaa, võrreldes teiste kristlike riikide või piirkondadega? See küsimus jääb minu poolt vastamata. Kuid üks üldistus – umbes poolsada sõda umbes 330 aasta jooksul – annab tulemuseks, et sõditi korra 6–7 aasta jooksul. Seda eeldusel, et üks sõda ei kestnud üle ühe aasta. Mõni neist võis kesta kindlasti ka kauem, kuid suurem osa paistsid olevat ühekordsed retked ja kättemaksuaktsioonid. 13. sajandil sõditi tihedamini, kuid Vana-Liivimaa viimane sajand näib selles suhtes olevat märkimisväärne rahuoas – eriti silmas pidades eespool toodud seisukohta pidevast sõdimisest.

- Mis kasu sõdadest oli? Tavapäraselt ja õigustatult me räägime sõjast kui hävitavast ja purustavast jõust – lõppude lõpuks Vana-Liivimaa variseski kokku sõja tagajärjel. Kuid sõjast annab rääkida ka kui innovaatsilisest nähtusest, kui tehnoloogia arengule kaasaaitajast, nagu Buzan ja Little teevadki (Buzan, Little 2000: 217–218). Mismoodi avaldus see mõju meie jaoks? Saaks pika loetelu asjadest, toodetest, materjalidest, mida selline sõjamasin nagu ordu pidevalt vajas. Ei ole mõeldav, et kõik vajaminev toodi sisse mujalt Euroopast. Nõudlus tekitas ka vastava tootmise. Kui palju näiteks andis siinsetele inimestele oskusi, tööd ning seega ka sissetulekut näiteks Viljandi ordulinnuse ehitamine algusest lõpuni?
- 2) Majanduslik suhtlus – Hansa tähtsust tolleaegsele Läänemere kaubandusele on vist võimatu üle hinnata. Siiski saab püstitada paar-kolm küsimust seoses süsteemiteooriaga.
 - Kui unikaalne Hansa oli? On arvatud, et enam-vähem samal ajal eksisteeris ainuüksi Saksamaal kümnekond linnade kaitseliigat, millest näiteks Švaabi-Rheini liit hõlmas u 90 linna (Lamborn, Lepgold 2003: 165–166).

Või saab Hansat võrrelda antiikajal eksisteerinud Foiniikia linnade kaubandusühendustega?

- Mismoodi osutus võimalikuks, et üks linn – näiteks Tallinn või Viljandi – ajas oma riigiga – orduga – võrreldes hoopis teistsugust välispoliitikat? Kustkohast me saaksime tõmmata piiri ordu kui rahvusvahelise poliitika subjekti ja Tallinna või Viljandi kui samuti rahvusvahelise poliitika subjekti vahele? Kui hansalinnad oleksid reguleerinud ainult kaubavoogude liikumist, poleks olnud küsimustki, kuid nad pidasid ka sõdu ja nende lõppedes sõlmisid kohustavaid rahuleppeid. Mis oleks siis juhtunud, kui Hansa-Taani (tuletagem meelde Commynes'i tasakaalustajaid) sõja ajal oleks Taani rünnanud Tallinna? Kas taanlased oleksid suutnud ordule selgeks teha, et nad sõdivad ainult all-linnaga ning Toompea asjasse ei puutu?
 - Sellest vahetegemisest kasvab üldse põhimõtteline küsimus – kuhu me peaksime üldse paigutama Hansa ja temasse kuuluvad liitlaskinnad tolleaegses võimustruktuuris ja -püramiidis?
- 3) Ühiskondlik suhtlus – Vana-Liivimaa algus ja lõpp on selles tahus lihtsamini analüüsitavad. Algas tähendas kristluse võidukäiku ja lõpp protestantismi levimist. Kuid kuidas ise loomustada vahepeal toimunut? Ilmselt kõige intrigeerivam küsimus kõlaks niimoodi – miks eestlased ja lätlased ei saksastunud? Maailma ajalugu teab küllalt näiteid, kus väikesearvulise ülemkihi mõjul vahetasid ka allutatud ja madalamasse seisundisse surutud rahvad lühema või pikema aja jooksul keelt. Siin võiks olla näiteks Rooma impeeriumi lääneosa – Britannia ehk välja arvatud. Slaavlased Rügenil ja Pommeris saksastusid võrdlemisi kiiresti, preislased samuti. Muidugi saab tuua ka teistsuguseid näiteid – kus sajandite jooksul ei suudetud allutatud rahvast ümber muuta. Meile

lähemaks näiteks oleksid soomlased, samuti volga-soome rahvad Venemaal. Järeldus – me oleme küll huvitav, kuid mitte unikaalne nähtus.

Võib olla peitub põhjus süsteemi piiriproovintsiks olemises – Liivimaa asus liiga kaugel, et siia sagedasti tulla, kui eriti põhjust ka polnud. Polnud ülikoole, kunstikeskusi, kaupmehed naljalt endale konkurente juurde ei lubanud ja rikkustki polnud kuigipalju. Polnud ka maanälga – pärast Musta Surma oli Kesk-Euroopa pooltühi. Ka minemiseks ja uute mõjudega tagasitulemiseks paistis see kant olevat tõmbekeskustest kaugel.

Kuid oma osa näib olevat ka siinsel valitsemisüsteemil. Nii ordu kui piiskopkondade vaimulikest juhid olid perekonnata inimesed. Russow nimetab päris palju juhtumeid, kus ordumeister või piiskop mingil põhjusel loobus oma ametist ja läks siit ära – kuhu, ei oma tähtsust. Võib-olla selline elulaad avaldas oma mõju ka eliidi järgmisele tasandile – tuldi ja mindi.

Niisuguse valitsemisüsteemi ühte eripära täiendab teine. Ordu ei võtnud oma rüütelvendade hulka isegi mitte siinseid sakslasi. Loomulikult oli siis ka kohalikul ülikonnal tee poliitilisse tippu olematu. Arvatavasti oleks pilt olnud teistsugune, kui siinsetel vanematel ja nende poegadel oleks olnud võimalus teenida ordu teenistuses rüütlikannused. Piiskopisauast rääkimata.

- e) Reeglistik – ühtsetest arusaamadest riikide suhtluses saab rääkida ainult tinglikult. Ehkki ülemaailmsel tasandil – seega mitte ainult kristlikus maailmas – oli selleks ajaks jõutud arusaamale, et saadikut ei tohiks tappa. Muidugi seda tehti – on ju mongolite saadikute tapmist nii Horezmi kui ka Kiievi valitsejate käsul seostatud Tšingize ja Batu edasiste aktsioonidega.

Jüriöö ülestõusu aegsed läbirääkimised Paides ja eestlaste saadikute tapmine on kripeldanud kroonikutel hinge peal. Hoeneke pühen-

dab sellele piinlikule probleemile ja taolise teguviisi õigustamisele terve lehekülje (tänapäevases trükis) ja Russow räägib sellest rohkem kui andes ülevaadet kümme-konna ordumeistri tegevusest. Kuid mõlemad kasutavad kavalat nippi – süüdi ei olnud mitte ordumeister, kes olevat tegelikult käskinud saadikute eest hoolt kanda, vaid Järva foogt oma meestega (Hoeneke 1960: 79 ja 81) või hoopiski oma varanduse ülestõusu läbi kaotanud aadlikud (Russow 1920: 41). Russow põikleb sellest probleemist üldse mõnevõrra kõrvale – kui ei tea näiteks Hoeneke järgi, et saadikud tapeti, siis Russowi järgi ei saagi seda teada – tema räägib nõudmisest saadikuid karistada.

Kindlasti ei olnud selline käitumine terve kristliku maailma peale mõeldes erandlik. Samasuguseid asju juhtus ka mujal, eriti kui oli tegemist mässulistega. Kuid ikkagi ei peetud niisugust käitumist hea tooni juurde kuuluvaks – seda häbeneti, mis annab juba tunnistust üldistest väärtushinnangutest.

Paavst oli üldtunnustatud autoriteet – ka oma poliitilise domineerimise lõpul – nii terve Lääne-Euroopa kui ka Liivimaa valitsejate jaoks. Kuid ei ole alust arvata, et Rooma kuuria sidemed Liivimaaga oleksid olnud eriti tihedad. Kus selline tihe seotus oleks võinud välja tulla? Eespool oli juttu ordu sõdadest välisvaenlastega. Kuid kümme-konnal korral saame rääkida ordu sõjategevusest piiskoppide vastu. Tavaliselt saabus lahendus tänu ordu sõjalisele üleolekule, oli ka vahendatud leppimisi, kuid ainult ühel korral märgib Russow paavsti sekkumist – ja seda nii rängalt, et ordumeister pandi kirikuvande alla (Russow 1920: 52). Põhjendus võiks olla Liivimaa ääremaaks olemisel – teave võis jõuda paavstini siis, kui kodusõda Liivimaal oli juba läbi.

V. KOKKUVÕTTEKS

Praegusel Eesti alal asunud pärisriikide ja eelriikide suhtlemise nii omavahel kui ka võõrastega saab paigutada süsteemiteooriate kaunis rangetesse raamidesse. Muidugi eeldusel, et me oleme valmis analüüsima maailmapoliitikat süsteemselt ajal, mil polnudki veel näiteks suveräänsuse mõistet või kui suur osa maailmast ei teadnud teise osa olemasolust. Küsimusi tuli palju, tublisti rohkem kui vastuseid, kuid see võikski olla tunnuseks, et süsteemianalüüs on võimalik. Sest küsimused ei olnud sõnastatud kui *millal miski toimus?*, vaid – *miks miski toimus?*

KIRJANDUS

- Brzezinski, Zbigniew (1983). Tragic dilemma of Soviet world power. *Encounter*, vol. 61.
- Buzan, Barry (1991). People, states, and fear: an agenda for international security in the post-Cold War era. Harlow, Longman.
- Buzan, Barry. (1993). Rethinking system and structure. In: Barry Buzan, Charles Jones and Richard Little. *The logic of anarchy. Neorealism to structural realism*. New York: Columbia University Press.
- Buzan, Barry; Little, Richard (2000). International relations in world history. Remaking the study of international relations. Oxford, Oxford University Press.
- Commynes, Philippe de.
http://www.r3.org/bookcase/de_commynes/decom_8.html
- Dollfus, Olivier. (2001). The world-system. In: Lévy, Jacques (Ed.) *From geopolitics to global politics. A French connection*. London & Portland: Frank Cass.
- Dougherty, James E.; Pfaltzgraff, Robert L jr. (1990). Contending theories of international relations. Harper Collins.
- Dunne, Tim (2001). New thinking on international society. *British Journal of Politics and International Relations*, June, vol. 3, No 2

- Eesti entsüklopeedia (1996). Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 9. kd.
- Frank, Andre Gunder. (1990). A theoretical introduction to 5000 years of world system history. *Review*, vol. 13, No 2.
- Gumiljov, Lev (1997): Гумилёв, Лев Н. От Руси до России. (Ред. Куркчи А. И.) Москва: Институт ДИ-ДИК.
- Henriku Liivimaa kroonika (1982). Tallinn: Eesti Raamat.
- Hoeneke, Bartholomäus (1960). Liivimaa noorem riimkroonika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Holsti, K. J. (1995). International politics. A framework for analysis, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V., Tõnisson, E. (1982). Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Mait (2007). Riikide tekkimine. *Eesti entsüklopeedia*, 15. kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Lamborn, Alan, C., Lepgold, Joseph. (2003). World politics into the 21st century. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Lévy, Jacques (2001). A user's guide to world-spaces. In: Lévy, Jacques (Ed.) *From geopolitics to global politics. A French connection*. London & Portland: Frank Cass.
- Little, Richard (1993). Rethinking system continuity and transformation. In: Barry Buzan, Charles Jones and Richard Little. *The logic of anarchy. Neorealism to structural realism*. New York: Columbia University Press.
- Mereste, Uno (1987). Süsteemkäsitus: süsteemsest mõtlemisviisist majandusnähtuste käsitlemisel. Tallinn: Valgus.
- Russett, Bruce; Starr, Harvey (1992). World politics. The menu for choice. New York: W. H. Freeman and Company.
- Russow, Balthasar (1920). Liivimaa kroonika. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Selirand, Jüri (1975). Viikingiaegsest Eestimaast ja Eesti viikingitest. Järelsõna raamatus: Gurevitš, A. Viikingite retked. Tallinn: Valgus.
- Toynbee, Arnold. (2003): Uurimus ajaloost. Иммамаа.
- Wallerstein, Immanuel (2006): Валлерстайн, Иммануил. Мир-системный анализ: введение. Москва: Территория будущего, 248 с.

PERSONALIA

JUAN LINZ JA EESTLANE ALEKSANDER KESKÜLA¹

Kaido Jaanson

Millal ja kuidas ma teada sain, et Aleksander Kesküla elupäevad lõppesid Hispaanias, seda ma enam ei mäleta. Ferdinand Kulli mälestustes (1933), mis esimesena minu tähelepanu Keskülale juhtisid, sellest juttu ei olnud. Tean, et küsisin siis oma juhendajalt Paul Vihalemilt, mis Keskülast saada võis. Küllap ta kusagile välismaale kadus, vastas Vihalem. Michael Futrell (1963), esimene välisautor, kes minu jaoks Keskülast pikemalt kirjutas, tema elukohta ei reetnud. Kaugel siit, ütles ta 1960. aastate algul, kirjeldades Kesküla Esimese maailmasõja aegset tegevust Stockholmis. Võib-olla oli see Tuglase omaaegne märkus *Kirjandusloolistes pisivestetes* (1969: 41), mis mulle niidiotsa kätte andis, ei tea.

Miskipärast olin hulk aastaid ka arvamisel, et Kesküla viibis Hispaanias Barcelonas. Et Barcelona on Kataloonias, katalaanide maal, katalaanid aga Hispaania vähemusrahvus, siis ehitasin ma mõttes selle ümber üles isegi pisikesi teooriaid ja kogusin selle linna kohta materjale, mis tundusid võimaliku taustana Kesküla sealviibimisele. Juhtusin seda Barcelona-võimalust professor Linzilegi mainima ja tema rõhutas selle võimatust üsna mitu korda, seda pahaseenagi, kaheldes, kas Kesküla seal üldse käinudki oli (Linz 1998).

Artikkel varem ilmunud ajakirjas *Akadeemia* 2002, nr 2, lk 277–251.

¹ Ilma Vabariigi Presidendi Kultuurirahastu, Eesti Kultuurkapitali ja Eesti Filmi Sihtasutuse toetuseta ei oleks see artikkel teoks saanud.

Et professor Linz oli tundnud Aleksander Kesküla, seda Tammisaare revolutsioonäri Kröösuse prototüüpi, kes Hardi Volmeri "Minu Leninites" oma kuus Leninit välja koolitab ja nad Venemaale toob, sain esimest korda teada professor Eero Loonelt ja seda millalgi 1990. a paiku. Või isegi veidi varem? Hiljem on seda mulle korranud vähemalt ka Peeter Tulviste ja Mart Laar. Tavaeestlasele ei ütle Juan Linzi nimi midagi. Eesti ja eestlase eepos "Kalevipoeg" on Juan Linzi mällu sööbinud tema lapsepõlvest peale.

JUAN JOSÉ LINZ STORCH DE GRACIA,

kui täpne olla. Seisuga aprill 2001 hõlmas tema kronoloogiline bibliograafia parkümmend lehekülge ja sisaldas üle kaheksa nime. Valimiskäitumine, religioon ja poliitika, eliidi sotsioloogia, autoritaarsus, sotsioloogilise mõtte ajalugu, suhe keskus-perifeeria, Hispaania ühiskond, selle ajalugu ja poliitika, demokraatia varing, fašism ja demokraatia, siirdeühiskonnad, poliitilised režiimid. Artiklid ja raamatud inglise, hispaania, itaalia, portugali, prantsuse, saksa, türgi, norra keeles. Ei riski ütelda, mis kirjutatud otse, mis tõlgitud. Inglise keele kohta ütleb ta ise, et see on kõigest tema kolmas keel, enne seda olid saksa ja hispaania. Keskhariidus Hispaanias, poliitika- ja majandusteaduste (1947) ning õigusteaduse litsentsiaat (1948) Madridi ülikoolis, PhD sotsioloogias (1959) Columbia ülikoolis, sama ülikooli abi- ja kaasprofessor 1960–1968, Yale'i ülikooli poliitika- ja sotsiaalteaduse professor 1968. aastast peale, praegune emeriitprofessor ja vanemteadur. "Ameerika professor, Hispaania kodanik, sündinud sakslane ja kosmopoliitiline demokraat," ise loomustas saksa tuntud sotsiaalfilosoof Claus Offe teda 1997. a. "Linziga mõtteid vahetades võib kaasvestleja kogeda, kuidas teoreetilise ajalooliselt kõrgharitud vaim end faktide poolt üha uute arutluskäikude, hüpoteeside ja seletusvarjundite juurde meelitab [—]" Sotsiaalteadlane, kes koos vahest tosina põlvkonnakaaslasega on kaasa aidanud oma teadusharu atlantilise sünteesi parimate tradit-

sioonide loomisele ja Teise maailmasõja järgse poliitilise sotsioloogia mõistelise maailma ja uurimismetoodika kujundamisele.

Oma esimese kirja professor Linzile kirjutasin 20. XII 1990. Vastus tuli poole aasta pärast. See saabus siis, kui olin juba lootust kaotamas, saabus Berliinist, kus Linz parajasti viibis, ja oli kirjutatud 17. VI 1991, päeval, mil Kesküla surmast möödus täpselt 28 aastat. See oli kummaline juhus, sest Linz Kesküla surma aega ei tea või vähemalt ei mäleta. Ta tänas mind kirja eest ja kurtis ajapuuduse üle – mitu artiklit ootas lõpetamist. Ja lubas, et peatselt kirjutab mulle pikema kirja oma pikaajalisest tutvusest Keskülagaga ja muljest, mille talle jättis see isiksus, tema poliitilisest mõttest Eesti ja maailma kohta, tema elust Hispaanias, lubas saata mõned hilised fotod, mis tal kodus on. Kiri lõppes sõnadega: "Ta oli erakordne inimene ja mul on temast hellad mälestused. Ta tutvustas mind kogu Põhjale ja eriti Eestiga. Ta rääkis mulle palju rahvuseeposest "Kalevipoeg". Kuid nagu öeldud, ma loodan Teile peatselt taas kirjutada."

Seda ei juhtunud. Just seal ja siis, Berliinis 1991, tekkis neil Alfred Stepani, Kesk-Euroopa Ülikooli hilisema rektoriga, idee kirjutada kahasse raamat siirdest ja konsolideerumisest Lõuna-Euroopas, Lõuna-Ameerikas ja postkommunistlikus Euroopas (Linz, Stepan 1996). Intensiivne töö sellega kestis kuni 1995. aastani (Linz 1997: 109). Kuid ma ei süüdistata üksnes professor Linzi. Minulgi oli teisi tegemisi küllaga, pealegi arvasin ma, et Kesküla on minu jaoks lõppenud teema, tähtsamana tunduvad tööd tungisid peale ja ma ei tülitanud teda enam. Pealegi kaotasin kolides 1992. a tema kirja, mille leidsin alles viie aasta pärast. Aeg aga läks. Järgmine kiri läks teele juunis 1997 – Faama-filmi projekt teha Aleksander Keskülast ka dokumentaalfilm oli tasapisi liikuma hakkamas.

Linz vastas 15. VIII 1997 (kirjal ekslikult 1977), öeldes end olevat väga õnnelik, et mult jälle kirja sai: "See manas esile nii palju mälestusi sõpruse ja intellektuaalse virgutuse aastaist. Mul on kahju, et ma ei kirjutanud seda pikka kirja, mida ma Teile lubasin, ja ma olen rõõmus, et Te taastasite kontakti." Esialgne idee kutsuda professor Linz Tartusse loengut lugema USA saatkonna kaudu ja abiga jooksis

liiva – Linz ei ole USA kodanik. Eitav kiri on postitatud Tallinnast päev enne seda, kui USA saatkonnas demonstreeriti “Minu Lenineid”, kuhu mullegi oli kutse. Kahjuks jätsin minemata, sest olin end just asutamas siirduma paari päeva pärast USAsse, Connecticuti ülikooli, et seal end USIA abiga kuu aega täiendada. Õnneks on Connecticut sel suurel maal osariik, kus paikneb ka New Haven Yale'i ülikooliga ja 9. II 1998 käivitas Juan Linz Hamdenis, New Haveni naaberlinnas, kus ta elab, oma laual diktofoni ning pidas mulle ja veel kolmele eestlasele paaritunnise loengu Aleksander Keskülalt ja endast. Kesküla jäljed Hispaanias hakkasid seega hargnema õieti sealt. Märtsis laskis ta selle “loengu” lindilt paberile ümber kanda, pannes pealkirjaks “Estonia Notes”, ning see tekst, ca 19 000 tähemärki, on nüüd minu valduses. Paraku mitmete kriipsudega kohtadel, mida sekretär polnud suutnud lindilt välja lugeda ega dešifreerida. Seda eriti nimede puhul.

Et professor Linz külastab regulaarselt kodumaad, kus Madridi IX linnaosas elab tema ligi saja-aastane ämm, siis sõitsime filmigrupiga sinna ja veensime Linzi pühendama meile oma kallihinnalist aega – esmaspäeval ootas teda konverents, mille pidi avama Hispaania peaminister ja kus peaesineja oli professor Linz. Kaks päeva külastasime Juan Linzi ja Kesküla eluga seotud kohti Madridi lähistel ja Madridis endas, salvestades ja lindistades tema meenutusi. Intervjuu Madridis oli loomulikult võrratult rikkam, kui ta oluks USAs: me üksnes ei kuulnud kirjeldusi, vaid nägime ka paiku, kus tegevus oli kulgenud, paigad aga taaselustasid professori aastakümnetetaguseid mälestusi. Jutt kaamerasse oli üks. Teiseks hoidsin kogu aeg käes ka diktofoni, mille käivitasin hetkil, kui Linz suu avas, et midagi öelda.

Paraku oli ka hetki, mil ma ei jõudnud diktofoni käivitada... Need salvestused moodustavad Linzi kirjade ja märkmete kõrval selle artikli temapoolse kolmanda allika. Suur osa sellest kolmandast allikast on veel kasutamata...

*

Linzi tutvus Keskülaga algas 7–8-aastase poisikesena, seega millalgi 1934. aasta paiku, ja jagunes kolmeks suureks ajalõiguks. Esimene neist kestis 1936. a oktoobri keskpaigani, mil peatselt kümneseks saav Juan lahkus emaga Hispaania pealinna lähistel asuvast El Pardost Madridi (Linz 1998), et sealt Saksamaa kaudu siirduda Franco-poolsesse Hispaaniasse. Märtsis 1937 jõudsid nad Salamancasse, kus tollal paiknes francolaste pealinn. Nende kontakt taastus tõenäoliselt millalgi pärast Franco võitu, seega 1939. a kevadel või hiljem. Linz oli siis 12-aastane. Nüüd kestis see 12 aastat, kuni 1950. aastani, mil 24-aastane Linz siirdus õppima USAsse (Linz 1997: 102–103). Edasistest aastatest pole selge, kas Linz üldse käiski kodumaal või mitte. Kui, siis koolivaheajadel, kuid ka selle kohta ei ole mingit, ei eitavat ega jaatavat vihjet. Pigem võib aru saada, et mitte. Kindlasti aga saabus ta siia tagasi, kaitsnud Columbia ülikooli doktoritöö, 1958. a suveks (Linz 1997: 104), võib-olla ka hiljem, järgmisel aastal. Järgnes viimane pikem, kuni kahe ja poole aastane etapp nende suhtlemises, sest jaanuaris 1961, saanud just 34-aastaseks, siirdus Linz taas Ameerikasse, et õpetada algul kuni 1968. aastani Columbia, 1968. aastast peale aga Yale'i ülikoolis (Linz 1997: 105). Selliste ajalõikudena oli see 7–10-aastase poisikese, 12–24-aastase kujuneva noormehe ja 31–34-aastase küpse teadusdoktori lävimine 51–54-, 57–68- ja 76–78-aastase mehega. “See oli pikk, pikk sõprus,” resümeerib 71-aastane Juan Linz (1998). 1998. aastal olid vanimad tema mälestusist 64 ja “värskeimad” 38 aastat vanad.

Juan Linz on sündinud 24. XII 1926 Saksamaal Bonnis. Tema isa oli ettevõtja, ema pärines kodanlustunud aristokraatlikust Hispaania perekonnast. Nende perele oli hoobi andnud juba 1923. a inflatsioon ning 1930. aastate algul oli Juani isa töötu (Linz 1998). 1932. a pakkus Ramón Menéndez Pidal (1869–1968), keele- ja kirjandusteadlane, Madridi ülikooli romaani filoloogia professor, Hispaania Teaduste Akadeemia president, samas ka Ajaloouuringute

Keskuse direktor, tema emale tööd Ajaloouuringute Keskuses ja Rahvusraamatukogus. Proua Linz oma viieaastase pojaga lahkus Saksamaalt 1932. a sügisel, tema Saksamaale jäänud abikaasa sai 1934. a surma autoõnnetusel (Linz 1997: 101).

EL PARDO

Linzi ema, kes oli väga huvitatud vene kirjandusest ja kultuurist, otsis kedagi, kes õpetanuks talle vene keelt. Nii ta kohtuski Aleksander Kesküla. Et nende korter oli piisavalt suur ja Kesküla vajas samal ajal peavarju, siis tasuks toa ja kosti eest hakkas Kesküla tema poega Juani viima kooli ja aitama õppimisel. Juani ema erisooviks oli, et Kesküla ja Juan vestleksid omavahel kogu aeg saksa keeles, sest ta ei tahtnud, et Juan unustaks oma isa keele (Linz 1998). Tollane Madridi-periood ei kestnud kaua. Arstid leidsid, et oma nõrkade kopsude pärast peab Juan elama maal, ning Linzid ja Kesküla kolisid Serrano tänavalt, kus nad seni olid elanud, Madridi lähisteles El Pardosse – väike paralleel Kesküla endaga, kes kurgutiisikuseohu tõttu oli pidanud 15–16-aastasena ühe talve veetma metsavahi juures (ERAF (Eesti Riigiarhiivi Filiaal), f 395, n 5, s 51, l 23).

Madridist põhja pool asuv El Pardo, üks madridlaste väljasõidu-kohti, on tõepoolest keset metsi, metsi muidugi Hispaania mõttes. Kuningate jahimajand vist sajandeid. El Pardo palee pärineb XVI sajandist, Kodusõja ajal paiknes selles XI interbrigaadi staap (millest allpool pikemalt) ning 1940. aastast peale elas seal enamiku oma ajast jahipidamisele kulutanud Franco (Carr 1982: 697). Koht, kus sündis Franco-aegne poliitika – kuni *caudillo* surmani ei jõustunud Hispaanias ükski poliitiline otsus, kui sellele El Pardo paleest rohelist tuld polnud antud (Carr 1982: 695, 744). Tänapäeval on palee muuseumina külastajatele avatud – kui kuningas just kohal ei ole. 1997. a võttis NATO siin vastu oma Madridi deklaratsiooni.

El Pardos elasid Linzid ja Kesküla kahes kohas. Esimene neist ilmselt aadressil Calle del Sale 2, kus Kesküla sai kirja augustis 1935, teine Calle del Soldadol, kuhu talle post tuli veebruaris 1936 (Yale University Library. Manuscripts and Archives. Kesküla Papers). Viimane neist majadest hävis Kodusõja ajal, esimest me otsisime ja leidsime mõned, mis olid selle maja moodi, kuid Linz ei olnud kindel, et mõni neist majadest oleks just see, kus nad elanud olid. Viimati oli ta El Pardot külastanud kolm- või nelikümmend aastat tagasi, “päras sõda”. “Midagi ei ole täpselt sama...,” nentis ta, “kõik on muutunud.” Pärimine ei aidanud samuti: “Keegi ei tea enam midagi.” Et esimene majadest oli väga väike, üürisid nad peatselt nunnadelt teise (Linz 1998) Soldado tänaval.

Lapsepõlvest peale olen ma olnud erinevate kultuuride meelevallas ja teadlik poliitikast, kirjutab Linz oma intellektuaalses autobiograafias (1997: 101). Inimene, kes aitas mind minu koolitöös ja kellest sai minu eluaegne sõber, oli kodakondsuseta, Nanseni-passiga eestlane, kes oli olnud seotud läbirääkimistega, mis viisid Lenini sõiduni läbi Saksamaa, toimetanud Saksa raha Buhharinile ja osalenud aktiivselt heitluses Eesti iseseisvuse pärast: “Ta tutvustas mind Põhjala kultuuriga, lisaks viies mind anarhisti juuksuriärisse.” Sellega lõik Keskülast selles tekstis lõpeb. Midagi jääb nagu õhku rippuma – mis seal juuksuri juures siis ikkagi juhtus, miks see nii tähtis oli? Järg selgus Linzi loengust meile Hamdenis. Anarhistidest juuksurite jutud sellest, kuidas pomme valmistada, avaldanud väikesele Juanile sügavat muljet, nii sügavat, et temagi hakkas neid tegema, riidetükkidest, liivast ja tindist, ning neid siis aknast tänavale pilduma. Asi pidi tähelepanu äratanud olema. Kuni ükskord üks juhuslikult murdunud katusetükk kedagi möödudat riivas. Kõik olid mõelnud, et see peab jällegi olema poiss ülakorruselt. õnneks oli Juan sel hetkel koolis olnud: “... nii oli mul pommipildumise suhtes alibi” (Linz 1998).

Edasise sündmustekäigu on Yale'i professor oma intellektuaalse kujunemise loos seega tagasihoidlikult maha vaikinud. Juhtus see lugu tõenäoliselt El Pardos, mitte Madridis.

Asulast kilomeetrit paar eemal on künigas, kus XVII sajandil oli maalinud Rubens ja kust Kodusõja hakul paistis põlevatest kirikutest suitsev Madrid. Praegu paikneb seal jahiala valvav torn, mille otsa meie ümbruskonnast panoraamvõtet teha igatsev operaator siiski ei pääsenud, hoolimata sellest et Linz ise tema eest kostis. Siin, mändide all kuumal liival, tavatsesid nad olla puhkepäevadel ja pühade ajal, ka lihtsalt õhtupoolikutel, Juan mängimas kivide ja liivaga ja don Alejandrol – nagu Kesküla Hispaanias kutsuti – kaasas ajalehed ja raamatud Linzi ema rikkalikust väärtkirjanduse kogust. “Ta rääkis igasuguseid fantastilisi lugusid, mis 7-8-aastasele poisile olid väga huvitavad...,” meenutab Linz (1998).

“Hispaania kodusõda oli kriitiline kogemus, millest mul on elavad mälestused: sotsiaalsed ja poliitilised pinged enne seda; päev, millal see algas, revolutsiooniline terror, religioossed tagakiusamised,” kirjutab professor oma kujunemisloos (Linz 1997: 101–102). Hetkel, mil ta teada sai, et sõda on alanud, istus ta Aleksander Kesküla kohvikus või restoranis “El Gamo” (vähemalt kannab see koht sellist nime praegu), mis koosneb madalast kahekorruselisest hoonest ja välikohvikust teisel pool tänavat, üsna El Pardo palee kõrval. Kesküla, Eesti 1905.–1907. a sündmuste ühe peategelase jaoks, oli see järjekordne sotsiaalne eksperiment, millele ta kaasa elas, nüüd pigem kõrvaltvaatajana...

Usuline tagakiusamine on jätnud jälje professor Linzi mällu. Ilmselt elas Juan selle mõjul üle vähemalt ühe raske, painava öö. Seda on tunda detailidest, mis ta sellest sündmusest mäletab ja mille juurde ta mitmel korral tagasi pöördus. Linzid ja Kesküla elasid nunnakloostri kõrval. Kodusõja algul tekkinud situatsioonis tuli klooster laiali saata ja nunnad pidid otsima varju oma sugulaste juurest. Aastakümneid kloostriseinte vahel elanud naised polnud suutelised hakkama saama suurlinnas liikumisega ja Kesküla pakkus oma abi. Koos seitsme nunnaga sõitis ta Madridi, see seltskond äratas seal aga tollesuvises situatsioonis kohe tähelepanu ning sõjaka anarhistid kahtlustasid kiilaspäisel Keskülal tonsuuri ja temas endas preestrit. Kesküla kinnitas, et vastupidi, ka tema on anarhist,

ning nende tunde kestnud mõttevahetus anarhistliku ideoloogia üle toimus nii, et Kesküla istus autoroolis, veendes seltsimehi, et kui ta oleks preester, siis ta kardaks ja tema käed väriseksid, kuid tema käed ei värise... “Ma võin kujutleda, missugune veider vestlus see pidi olema,” meenutas Linz. Kui Kesküla lõpuks pääses, oli viimane buss läinud ja ta naasis El Pardosse alles järgmisel hommikul.

14. X paiku 1936. aastal läksid Juan Linzi ja Kesküla teed enam kui kaheks aastaks lahku. Ema koos Juaniga siirdus El Pardost Madridi (Linz 1998) ja sealt Saksamaa kaudu Hispaania teisele poolele, Salamancasse, kus tollal, seda küll lühikest aega (Madariaga 1960: 524), paiknes francolaste pealinn. Aeg, mil nad sinna jõudsid, märts 1937, oli hetk, mil Franco ja Saksamaa saadik Salamancas allkirjastasid salajase protokolliga koostöö süvendamise kohta, Saksamaa ja Franco suhetes algas uus etapp (*Akten...* 1951: 219). Salamancas, mis tollal oli umbes 30 tuhande elanikuga väikelinn, ja edaspidi Madridis omandas Linz keskhariiduse, tema ema aga tegutses aktiivselt falangistide heategevusorganisatsioonis (Linz 1997: 102).

Hetk, mil peatselt kümneks saav Juan oma emaga Madridist lahkus, oli dramaatiline ja võiks öelda, et toimivas sõjas isegi murranguline. Francolased olid lähenemas Madridile. 27. X 1936 arvas Saksa välisminister Konstantin von Neurath, et rahvuslaste edu on selline, et nad kas veel sel või järgmisel nädalal hõivavad Madridi (*Akten...* 1951: 103). 5. XI lahkus vabariigi valitsus pealinnast ja need olid päevad, mil kindral Mola sõnas, et Madridi ründavad tema neli kolonni ja viies on pealinnas endas, need, kes toetavad francolasi seestpoolt.

Väljend “viies kolonn” läks sealt mööda maailma rändama. Kuid Madrid ei langenud. Vabariiklaste poolel oli alanud Moskva abiga interbrigaadide formeerimine. Nende ametlik asutamisaeg oli 18. X 1936 (vt *Bortsõ...* 1970: 196), 8. XI 1936 sammusid esimese sellise, XI Brigaadi võitlejad mööda Gran Vías (Thomas 1978: 387) rindele, mis oli jõudnud otsaga pealinna. Hispaania kodusõda muutus lõplikult rahvusvaheliseks (Madariaga 1960: 499, 502, 504, 506).

Kui otserünnak Madridile novembris 1936 tulemusi ei andnud, üritas kindral Mola haarata Madridi põhjast. Detsembris puhkes või jätkus Madridi haaramine Boadilla del Monte lahinguna. Franco-lased püüdsid Las Rozase kaudu tungida El Pardo peale, mis oma veereservuaaridega on ka kui Madridi "Ülemiste". Rinne oli El Pardost kõigest mõne kilomeetri kaugusel, detsembris 1936 oli El Pardos XI Brigaadi staap, siin paiknesid brigaadi pataljonid "Edgar André" (sakslased) ja "Commune de Paris" (prantslased ja belglased). Samuti sõdis El Pardo all ja Las Rozases pataljon "Ernst Thälmann" (sakslased). Ent sellega kaks kuud kestnud lahingud selles kandis ka lõppesid (Bredel 1977: 174, 113, 107, 114, 181–185, 177–178). El Pardo jäi vabariigi valdusse (vt Bredel 1977: 110, 225, 261; Kühne 1986: 31, 54). Muide, saatus tahtis, et neilsamadel 1936. aasta viimastel nädalatel kaitses El Pardot francolaste eest teinegi Alejandro, samuti eestlane. Tema tegelik nimi oli Leopold-Rudolf Betté (Williams Alejandro 1989: 99–100, 103, 227). Maailm oli väike või eestlasi palju?

Esialgu jäi Kesküla El Pardosse, hoolitsedes Linzide kodu eest ja aidates Juani vana tädi. Selleks viis ta osa nende asjadest pandimajja, osa raamatuid, maale ja portselani aga Soome saatkonda, kus need olid kuni Kodusõja lõpuni. Kaks sellist hiina kujukest, mälestus kunagisest varandusest, on seetõttu praegugi Juan Linzi kodus Hamdenis. Hävis Linzi ema rikkalik saksa ekspressionistide kogu (Linz 1998).

Soome saatkond oli üks neid Madridis, mis tüüris hooneid, et anda varju anarhistide terrori eest pagevate inimestele. Kolme sellise riigi seas, mida Madariaga mainib (1960: 580), teenis just Soome saatkond Moskva residendi Mihhail Koltsovi erilise vaenu. See vihapurse on tal tema "Hispaania päevikus" dateeritud 4. XII 1936, seega päevaga, mil käisid ägedad lahingud El Pardo suunal (1961: 337–339). Ühel päeval Kesküla side El Pardoga aga katkes, nende maja rüüstati ja kõik, mis sinna jäänud oli, läks kaotsi.

Kodusõja elas Kesküla üle Madridis. Elatist teenis ta keelte õpetamisega. Kodusõja-aegses vabariiklikus Madridis oli vene keel kõrges

hinnas. Mingid sekeldused olid tal Nõukogude Liidu Sõprade Ühingu, ta kas ei meeldinud neile või tegi ta nende kohta halba nalja, *made some bad jokes*, nagu tal tavaks oli, arvab Linz. Pärast Kodusõda vangistasid Kesküla ühel päeval ka francolased, kuid nüüd käendas teda üks natsist austerlane, diplomaat, kes Kesküla sõbrana ja olles näinud teda Kodusõja-aegses Madridis, teadis, et Kesküla pole milleski süüdi (Linz 1998).

PÄRAST KODUSÕDA

Linz teadis, et Kesküla hoidis väga oma õde ja et see õde oli Hispaanias olnud; jutust ei selgunud küll, kas ka tema Kesküla õega kohtunud oli. See on ka mõistetav, sest viimane võimalus Elvi Kesküla näha olnuks tal siis, kui ta polnud veel kümmenegi, ja hetkeline kohtumine võis toimuda ka ilma mingit muljet jätmata. Seda, et vend ja õde Kodusõja puhkedes olid jäänud vastaspooltele, Aleksander vabariigi, Elvi Franco alale, polnud Linz kuulnud või ei mäletanud.

Linzi teada leidis viimane kaudne kontakt Aleksandri ja kodumaale naasnud Elvi vahel aset Teise maailmasõja ajal (Linz 1998). (Seda, et midagi oli hiljem vahendanud ka Futrell, ta ei teadnud ega saanudki teada, sest siis oli ta Hispaaniast taas lahkunud, sedakorda õppejõuks Columbia ülikooli.) Vahendajaks oli Hispaania politsei-ohvitser, *Guardia Civil*'i kapten, kes oli teeninud *La Division Azul*'is, Sinises Diviisis. See diviis oli Hispaania vabatahtlike üksus, mis moodustati 1941. a juuni lõpul ja võitles Idarindel Novgorodist kuni Leningradi lähisteni. 1943. a novembris saadeti see laiali ja tema staap pöördus tagasi Madridi sama aasta detsembris, kuid sellega hispaanlaste osavõtt sõjategevusest Loode-Venemaal ei piirdunud. See jätkus Hispaania Diviisi raames, algas novembris 1943 osavõtuga lahingutest Volossovo ja Narva vahel ning lõppes juba Eestis, kuhu jõuti järgmise aasta veebruari algul. Siin asusid His-

paania Diviisi kolm pataljoni kuni aprillini² Tapal, Lehtses ja Jänedal (Esteban-Infantes 1977: 125, 131–133).

Ilmselt just siis ja seal otsiski Elvi Kesküla-Eritis üles ühe hispaanlasest ohvitseri, et saata kiri vennale. Sest tõenäoliselt on see sama kiri, mis paikneb Yale'i ülikooli käsikirjade osakonnas Kesküla paberite hulgas (need on seal tõesti enamasti paberid, *Keskula Papers*) ja algab sõnadega “Armas, kallis Aleksander! Kirjutan rutuga paar sõna. Katsusin pääseda Rootsi, kuid vist ei saa. Sõidan siis homme maale, et päästa elu, sest Tartut ja kogu Eestit pommitatakse umbes nii kui Saksamaad. Lootust elule ei ole.” Oli 11. III 1944. Kiri oli jõudnud Aleksandrini 20. V 1944, kell 8.40 õhtul.

Kapten otsis Linzide aadressi järgi nad üles ja kohtus Linzide ja Keskülagaga, jutustades vennale uudiseid õest. Kes oli see mees? Ons selle mehe nimi ka kindralleitnant Esteban-Infantese, Sinise Diviisi teise komandöri raamatu (1977) lehekülgedel? Linz annab siiski konkreetse vihje. Esiteks rõhutab ta mehe auastet: *Guardia Civil*'i kapten võrdus tema andmetel sõjaväe majoriga. Teiseks oli see mees hiljem Hispaania delegaat Andorras, täites seega diplomaatilisi ülesandeid (Linz 1998). Vähemalt nii võib tema tekstist aru saada. Kui ta elab, on ta nüüd väga vana.

Pärast Kodusõda ei naasnud Kesküla enam Linzide juurde, kuid peaaegu igal nädalal käis ta neil juttu ajamas ja lõunatas koos perekonna, Linzi ema ja Juaniga – “*with the family, my mother and myself*” (Linz 1998). Ta elas pansionaatides, vahetades neid üsna tihti.

Kaks tema harjumust tegid tüli nii pansionaatide personalile kui nende asukaile ja valmistasid paksu pahandust. Esiteks piip, mis tal

² See ei tähendanud veel hispaanlaste odüsseia ja nende seose lõppu eestlastega. Osa jäi Idarindele omal käel sõdima. Märtsis 1945 moodustati Waffen-SS raames kaks üksnes hispaanlastest koosnevat kompaniid. Viimased neist võitlesid 1945. a mai alguspäevadel ühe eestlaste SS-üksuse ja prantslaste “Karl Suure” (“Charlemagne”) brigaadi riisimetelega Riigipäeva hoone ees Berliinis (Esteban-Infantes 1977: 134).

tossas varahommikust hilisõhtuni (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Nagu ütles teda opereerinud arst, oli Kesküla “mees, kes võttis piibu suust ainult söömise ja magamise ajaks” (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 8. III 2000). Ja kuna ta kogu oma vaba raha ja rohkemgi kulutas ajalehtedele, jäi tal seda üle vaid kõige odavama tubaka jaoks, mille lõhn peletas teisi pansionaadielanikke. Puudusehetkedel toppis ta piipu kõike, mis vähegi tuld võttis ja suitsetada kõlbas. Kuid sigaretti ta suhu ei pannud. Teiseks – needsamad ajalehed, tema maania osta ajalehti. Kardeti, et tema ajalehtede kollektioon võib põhjustada tulekahju. Nii elas ta paljudes pansionaatides (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001).

Vähemalt üks neist pansionaatidest on täpselt teada. Ajavahe- mikus veebruarist 1940 kuni detsembrini 1943 elas Kesküla aadressil Madrid, Calle de Alcalá 6-3 izg. (*Keskula Papers*). Iga Madridi küla- line võib selle kergesti üles leida, sest vaevalt jätab ta käimata Puerta del Solil, väljakul, kus praeguse linnavalitsuse ees on Hispaania keskpunkt. Alcalá tänav on üks sellelt väljakult lähtuvast kümnest tänavast, võib-olla peamine. Maja number 6 on üsna tänava alguses, vahest sadakond meetrit, kui sedagi, praegusest linnavalitsuse hoonest, kus Franco ajal paiknes tema poliitiline politsei – BPS, *Brigado Politico Social*. 1943. a immatrikuleerus Juan Linz Madridi ülikooli õigusteaduskonda (*Facultad de Derecho*) ja äsjaasutatud politoloogia teaduskonda (*Facultad de Ciencias Politicas y Economicas*). Viimase lõpetas ta 1947. a kõige silmapaistvamate tulemustega, õigusteaduskonna nelja parima seas.

Mõned kuud enne politoloogia teaduskonna lõpetamist, veebruaris 1947, suri Linzi ema ja ta pidi hakkama tööle, et teenida elatist (Linz 1997: 102). Tunda on, et need olid majanduslikult üsna kitsad aastad tema, täpsemalt ka nende mõlema, Linzi ja Kesküla elus. Samal ajal läbis Juan sundajateenistust, nimelt Sõjakolledžis tõlgina. Selle kohta nendib ta, et sealne toit oli teretulnud lisa tema kassinasse eelarvesse (Linz 1997: 102). Sõduripajuki hulka kuulusid ka suitsud. Kuna ta ise siis veel ei suitsetanud (praegu kipub paraku olema ahelsuitsetaja, nagu Keskülagi oli), siis viis ta need Keskülale.

Kesküla oli juba üle kuuekümne, kuid tema huvi maailma-probleemide vastu polnud raugenud. Ta oli hästi kursis USA ja Briti saatkonna infobülletäänidega ja tema oli esimene, kes juhtis Linzi tähelepanu holokaustile ja muudele sündmustele, millest neis kirjutati (Linz 1998). Franco riigis sakslaste sellistest tegudest ei kirjutatud. Aeg-ajalt usaldas ta paberile pikki käsikirjalisi memosid sellest, mida ta arvas Teise maailmasõja järgsest maailmakorraldusest, näitas ja luges neid ette enne Linzile, pani siis selga oma parimad riided ja viis nad USA saatkonda, kus teda viisakalt vastu võeti. "Ma olin siis veel väga noor ja ei teadnud eriti palju rahvusvahelisest poliitikast ega hoolinud sellest," ütleb Linz nüüd. Need memod tundusid talle olevat täis utoopilisi, kõrgelennulisi ideid, "segu geopoliitikast, ajaloost, kultuurist ja tsivilisatsioonide konfliktist à la Huntington". Teadlase naiivsusega arvab Linz, et ju need kirjad on koha leidnud kusagil Riigidepartemangu arhiivis (Linz 1998), teadlased teavad paberi ja fakti väärtust. Pöördusin palvega neist memodest koopiaid saada USA saatkonna poole Tallinnas, seda hetkel, mil saatkonda juhtis eestlane (Kaido Jaanson Imre Lippingule, 13. VII 1998). Vastust ei tulnud. Kui aga teda mõni aeg hiljem ühel vastuvõtul kohtas ja oma kirja meenutasin, vastas ta ametniku kerge künismiga, et kui ikka tähtsaks ei peeta, siis visatakse ära küll. Ilmselt see nii läsksi. 2000. a kevadsuvel viibis EV saatkonnas Washingtonis praktikal Tartu ülikooli sotsioloogia osakonna tudeng Maria Mälksoo, kel palusin neid Kesküla märgukirju otsida. Ta võttis ühendust USA Riigiarhiivis töötava eestlase pr Eva Krusteniga. Paraku ei andnud tema mitmekordsed otsingud (rõhuasetusega USA Madridi saatkonna fondide materjalidele 1944–1947) mingeid vihjeid Aleksander Keskülale ega tema Teise maailmasõja järgsetele memorandumitele (Maria Mälksoo Kaido Jaansonile, 6. XII 2000).

1950. a siirdus Juan Linz Hispaania valitsuse stipendiaadina Ameerika Ühendriikidesse sotsioloogiat õppima. Ta kuulus esimesse tudengite gruppi, mille Franco valitsus piiri taha lähetas. Tema senine kogemus ühest demokraatlikust riigist ja välistudengeist oli piirdunud üksnes ühe suvekooliga (Linz 1997: 103).

Juan Linz oli ka see, kes viis meid kokku notar Francisco J. Núñez-Lagos Roglága. See mõte tekkis professori intervjuerimise teisel päeval, kusjuures Linz kahtles, kas Francisco, Rafael Núñez-Lagos Moreno (1902–1991) poeg ja ametipärija, Keskülast üldse midagi teabki.

Seetõttu ja ka põhjusel, et notari tööruumid olid väga väikesed, ei hakanud ma filmijaid segama ja jäin välja tänavale. Filmimine aga venis ja venis ning kui Jaak Lõhmus lõpuks oma grupiga taas välja tuli, ilmnes, et notar oli teadnud üksjagu palju. Nii hakkas hargnema teine niit, millest ei oska ütelda, kas just sama pikk kui see, mis Linziga seotud, kuid igal juhul huvitav.

Eeltöö Eesti Madridi saatkonna diplomaadi Toomas Kahuri poolt tehtud, sõitsin 2000. a jaanuaris taas Madridi, üks eesmärke intervjuerida notar Francisco J. Núñez-Lagos Roglád ja uroloog Amalio Pérez Coutiñot. Kiirustamas halastamatu Aeg, sest ehkki mõlemad mehed tegelevad veel praksisega, on Núñez-Lagos 65-aastane (sünd. 1934) ja Pérez 80-aastane (1920). Uroloog – notari õemees – on see arst, kes opereeris Kesküla eesnäärme kasvajat. Mõlema meenutuste väärtus on hindamatu, kuid samas on need mälestused siiski kaudsed. Kesküla surres oli notar 29-aastane, seega on tema mälestused kuni 29-aastase nooruki mälestused; uroloog oli siis 43-aastane.

Aleksander Kesküla, ehk Alejandro Keskula Niggol y Norman (*Keskula Papers*), nagu ta end Hispaanias alati tutvustas ja nagu ka nimekaart ütleb, elatas end tõlketöid tehes ja keeli õpetades. Kodu-sõja ajal oli olnud hinnas vene, pärast seda saksa keel, mis mõlemad olid tal suus.

Millal ja kuidas tekkis side Kesküla ja Núñez-Lagose perekonna vahel, seda ei osanud kumbki, ei perepoeg ega väimees, täpselt öelda. Francisco Núñez-Lagos arvas, et see tekkis kas 1942. või 1943. aastal või isegi varem, 1940 või 1941 (25. I 2001). Järelikult oli ta siis 7-8-aastane või nooremgi. Kuid Linz on miskipärast veendunud, et Kesküla kontakt notari suguvõsaga tekkis võrdlemisi hilja, võib-olla mõned aastad või isegi kõigest aasta enne Kesküla surma (Linz

1998). Paraku on lisaks notari isale, vanale notarile Rafael Núñez-Lagosele, manala teed läinud teinegi allikas. See on Consuelo, Francisco õde, Amalio Pérezi abikaasa, kes suri kuus-seitse aastat tagasi. Arst märkis ohtes, et minu abikaasa teadis don Alejandrost võrratult rohkem.

See on ka loogiline. Consuelo, täpsemalt Maria Consuelo, oli Rafaeli lastest vanim, vennast Franciscost neli aastat vanem, sündinud 1930. a.

Peamiselt tema tegeleski Keskülaga, nagu kinnitas ka Amalio Pérez (24. I 2001): "Vennad mitte," mis ka loomulik. Naised on tavaliselt üldse hoolitsevamad, Hispaanias nende kultuurist ja traditsioonidest tulenevalt rohkemgi kui meil. Ja kindlasti suhtus Keskülagi Consuelosse üksjagu soojemalt ja usaldavamalt, sest oli tal ju endal kõigest seitse aastat noorem tütar Šveitsis, keda ta pidevalt südames kandis (Linz 1998). Tema suhted Franciscoga polnud kindlasti nii lähedased, sest "poeg" tal juba oli, Franciscost 7-8 aastat vanema Juani näol.

Rafael Núñez-Lagos pakkus Aleksander Keskülale tööd, lastes tal tõlkida saksa keelest hispaania keelde õiguse ja õigusajaloo alaseid teoseid. Linz on arvamisel, et ega ta vist eriti neist tõlgetest huvitatud ei olnudki, kuid see oli peenetundeline võimalus anda sellele vanale mehele elatist (Linz 1998). Notar, Rafaeli poeg, seda ei öelnud. Ta kinnitas, et need tõlked ei jõudnud küll kunagi trükki, ent ehkki tema isa oli osanud saksa keelt, ei vallanud ta seda ometi nii hästi kui don Alejandro, ka ei olnud ta kodus gootikirjas, ja seepärast olnud need tõlked ikkagi vajalikud (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Minu silmis see siiski ei välista Linzi versiooni. Ajalugu kordus, poeg kaitses delikaatselt isa. Meie kohtumisel kinkis ta meile 28 sellist lehte, kõik mõlemalt poolt täis kirjutatud pliiatsiga, sest Kesküla kasutas üksnes pliiatsit (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 28. X 1999) ja ei iial sullepead (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Varem oli neid käsikirju olnud suur hunnik. Pole võimatu, et midagi jäi veel talle endalegi, mälestuseks. Nagu ta ei kavatse

loobuda Kesküla piibust ja kimbust tema kasutatud pliiatsitest (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 28. X 1999).

Ka õpetas don Alejandro alul Rafaeli lastele saksa keelt ja andis neile tunde kultuuriloos. Seda tegi ta kodusõjajärgsel ajal. Hiljem, aastail 1944–1945, kui sakslased sõja kaotasid, hakkanud asjaolud muutuma, saksa keel kadus, saksa koolid pandi kinni ja Francisco, kes esialgu oli plaaninud saksa kooli minna, ei teinud seda: "Inglise keel tõusis au sisse..." Lakkasid ka saksa keele tunnid don Alejandroga ja nendevaheline kontakt nõrgenes järk-järgult. Don Alejandro jätkas üksnes tõlgetega. "Nad vaidlesid palju terminoloogia üle ja ka selle tõttu, et don Alejandro oli oma ettekujutus tõlkimisest, oma kriteeriumid," meenutab poeg isa.

"Hetkepoliitikast ta rääkida ei tahtnud," väidab Francisco J. Núñez-Lagos. Ilmselt rääkis Kesküla tulevase notariga poliitikast üldse vähe. Nüüd kinnitas too, et meenub vaid üks kord, kui Kesküla midagi poliitilist (ja rassistlikku) ütles. See olnud siis, kui Kesküla oli operatsiooni ootel haiglas ja Francisco käis teda seal vaatamas. Kesküla öelnud: "Hoia silm peal, et mulle juudi verd üle ei kantaks." Notar naeris ja kommenteeris: "Ma ei tea, kas sellel on teie jaoks mingit tähtsust. Kui mitte, siis unustage see ja kõik. Mitte kunagi varem ega hiljem ei rääkinud ta poliitikast." Ka Kesküla suhtest Leniniga kuulis ta alles meilt (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Arst teab Kesküla poliitilistest vaadetest rohkem, mis kinnitab veel kord, et tema abikaasa ees oli Kesküla avalam: "Tal oli kummaline hirm Venemaa ees. Ta uskus, et teda jälgitakse... Tal oli meeletu hirm, et tema asukohast võidakse teada saada." See hirm ei lasknud tal midagi kirjutada. Uroloog mäletab naise ja äia jutust, et nad küsinud don Alejandrolt korduvalt, et miks tema, tark mees, ei kirjuta mõnda artiklit või midagi sellesarnast. Vastus olnud "Oii! Ei-ei!" Hirm, et teda võidaks üles leida, polevat lasknud tal midagi kirjutada (Amalio Pérez, 24. I 2001). Hirmu põhjus olnud, et venelased tulevad ja tapavad ta ära selle eest, mis ta Venemaale oli teinud (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). Notar eitas, et don Alejandro oleks olnud raske iseloom: "Ei. See, mida võib

niimoodi vaadata, oli tema introvertsus. Ma ei tea, et tal oleks tühtegi sõpra olnud. Ta oli kogu maailmast justkui natuke eemal. Mõnikord rääkis oma tütre, kes oli Šveitsis. Kogus talle mingit materjali ühes ajaloo- või arheoloogiamuuseumis. Rääkis väga vähe endast ja oma perekonnast. Oli õige sissepoole pööratud inimene.” (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

Millal uroloog Kesküla opereeris, seda ta ei mäletanud. Millalgi pärast 1955. aastat, arvas ta, sest 1955. a abiellus ta Consueloga, või neli kuni kuus aastat enne Kesküla surma, seega ajavahemikus 1957–1959 (Amalio Pérez, 24. I 2001). See sobib üldiselt ka Linzi kirjeldusega. Kesküla haiglas olles külastas ta teda iga päev ning don Alejandro väljus haiglast enne seda, kui 1958. a USAst naasnud Columbia ülikooli doktor Ameerikasse tagasi pöördus, tegi ta seda aga jaanuaris 1961 (Linz 1998). Dr Pérez oli see, kes Kesküla haiglasse, tollasesse Peahaiglasse (*Hospital General*) paigutas (Amalio Pérez, 24. I 2001). See oli väga hea haigla, nunnad hoolitsesid Kesküla eest hästi, hoolimata tema antiklerikaalsetest ja ilmalikest naljadest, tunnistab Linz (1998). Operatsioon kulges suurepäraselt, seekord Kesküla paranes; ta suri kopsu- ja südamepuudulikkusse ning see olnud dr Pérezi arvates ka ette aimata, tema suitsetamist arvestades (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 8. III 2000).

Kus ta suri? Linz oli esialgu kindel, et sealsamas, kus teda ka opereeriti, *Hospital General*'is. Kord on sama väitnud ka dr Pérez (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). See koht ei ütle meist kellelegi midagi. Kuid Madridi külastanud eestlasest kunstihuvilisele võib midagi öelda, et see toimus XVIII sajandil ehitatud hoones, kus praegu paikneb 1986. a kuninganna Sophia algatusel rajatud *Centro de Arte Reina Sofía*, Moodsa Kunsti Muuseum oma 1937. a Picasso maalitud *Guernicaga*. Selles teadmises sai 1998. a selle imposantse maja taustal intervjuud professor Linziga ka filmitud. Ent see oletus ei ole siiski väga tõepärane. Nende kahepäevaste võtete lõppedes, konsulteerinud dr Péreziga, helistas Linz mulle hotelli ja ütles, et Kesküla ei surnud selles haiglas, vaid pansionaadis, kus oli tol hetkel elanud. Järelikult ei ole uroloog oma väites kindel. Kindel on vaid

see, et ei uroloog ega notar ei tegelnud Kesküla surma ega matmisega. Hiljem, kui Kesküla juba suremas oli, ei olnud enam tema raviarst dr Pérez (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). Mõlemad aga teavad nii mõndagi surmajärgsetest asjaoludest, notar näiteks seda, et pärast Kesküla surma viidud tema eluruumist ära autokoormatäis ajalehti (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 10. I 2000).

Seni, kui ei ole selgunud uusi asjaolusid – ning karta on, et neid enam ei lisandu –, tundub loogiline järgmine seletus: ei kumbki elusolevaist, ei arst ega notar, ei tegelenud sellega, s.t matmisega. Tõenäoliselt tegeles sellega kas vana notar Rafael, ainus, keda Kesküla usaldas ja kes pidas Kesküla otsekui perekonnaliikmeks (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000), tema tütar Consuelo või nad mõlemad koos. Poeg, tollal 29-aastane Francisco, ja uroloog, 43-aastane Amalio, kuulsid selle asjaolusid aga nende käest, kuulsid möödaminnes, sest Kesküla tähtsust ja seda, et keegi tuleb tema kohta midagi pärima, nad ju ei teadnud, ja see, et nad ligi nelikümmend aastat hiljem niigi palju teavad, on isegi ime.

Sama lugu, mis suremise kohaga, kordub ka matmiskohaga – ja see on märksa tähtsam: on teadmata, kuhu Aleksander Kesküla maetud on, kus on tema haud. Loogika ütleb, et see saab olla üksnes Madridi *Cementerio Civil*'is, mida tuleb mõista kalmistuna, kuhu maetakse mittekatoliiklasi. Sellest loogikast lähtudes jalutanud Kesküla surma ajal USAs olnud Juan Linz tunde sel surnuaial, hauasammastelt nimesid lugedes. Asjata. Samast loogikast lähtudes usub ka uroloog, et Kesküla põrm paikneb sel surnuaial (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 7. III 2000). 1998. a külastasime Madridi surnuaedade kantseleid kokku kolmel korral. Et ametnikega vestles hispaanlane Juan Linz, keda ametnikud teleriekraanilt pealegi tundsid, siis võib uskuda, et nad andsid oma parima. Läbi said proovitud Kesküla kõik võimalikud nimevariandid, aastad enne ja pärast tema tõenäolist surma (1963). 2000. a kordas Eesti Suursaatkond seda tööd Madridi linnavalitsuse surnumatmisosakonnas (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000). Vastus Almudena surnuaialt, mis

haldab ka *Cementerio Civil*'i, oli eitav: 1963. aastal sellele kalmistule Aleksander Kesküla nimelist inimest maetud ei ole (Jesús Salmerón Guerrero Eesti Vabariigi suursaatkonnale 17. III 2000). Telefonitsi sai kontrollitud ka aastaid 1961–1967. Sama tulemus (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000).

Ent kas see loogika üldse paika peab? 1998. a juulis filmivõtetel olles liikusin ringi selle mitte eriti suure, nõlvakul paikneva surnuaia alumises osas. See jätab endast tõepoolest tagasihoidliku mulje, sinna võidi matta ka vaesemaid inimesi. Samuti on kalmistu selles osas ka tühje hauakohti. Kolmanda aastatuhande esimesel kuul olin *Cementerio Civil*'is tagasi. Nüüd jalutasin läbi ka ülemise poole. See on nii luksuslike hauasammastega, et minus tekkis küsimus, kas nii vaest inimest, kui Kesküla oli, üldse sellele surnuaiale oleks maetud? Kas ta üldse maeti? Äkki anti ta surnukeha ülikoolile? (Toomas Kahur Kaido Jaansonile 23. III 2000.) Ma ei tea. Me ei tea. Hispaanlased ka ei tea. Tõsi, vastus ei ole veel lõplikult ei. Võib-olla ei ole kõik niidiotsad veel kadunud. Kuid Hispaanias neid enam ei ole. Neid võib olla Šveitsis, kuid see on teine lugu.

Midagi uut minu viimane Madridi-käik ometi andis. Ma sain kaudselt teada teise koha, kus Kesküla võis surra. Uroloogi andmetel olnud viimane pansionaat, kus ta elas, Alcalá tänava ja Manuel Becerra väljaku nurga lähedal.

Alcalá tänav jookseb läbi Manuel Becerra väljaku, veidi enne härjavõitluse areeni *Plaza de Toros*'t, kui kesklinna poolt tulla. Sel ristmikul on seega neli nurka. Palusin Eesti Suursaatkonna hispaanlannast sekretäril antud kohamääratlusest lähtuvalt hankida sealsete pansionaatide aadressid, et siis minna ja küsida, missugune neist oli olemas juba 1960. aastate algul. Pansionaate oli seal üle kümne. Olin harjunud selliste pansionaatidega, nagu too, milles Kesküla elas Šveitsis – need asetsesid omaette paarikorruselistes majades. Madridis olid antud kohal kõik neli nurka täidetud viiekuuekorruseliste majadega, aega oli mul kõigest paar tundi, need kõik läbi käia olnuks võimatu, tõenäoliselt ka tulutu... Ühes sellistest pansionaatidest, võib-olla just sealsamas, Alcalá tänava ja Manuel

Becerra väljaku nurga lähedal, oli Kesküla 1961. a vestelnud tunde Michael Futrelliga (1963: 143–144).

Jaanuaris 1961 Ameerikasse siirdunud Juan Linz jätkas ühenduse pidamist Aleksander Keskülagaga ja saatis talle aeg-ajalt dollaritšekke. Viimase neist kasseeris sisse Kesküla tütar, šveitslanna, ja ühelt sõbralt sai Linz teada, et don Alejandro on surnud (Linz 1998). “Kahjuks polnud ma Madridis, kui ta suri, ega saanud läbi vaadata tema materjale päästmaks seda, mis oleks võinud huvi pakkuda ajaloolastele,” kirjutas Yale'i ülikooli professor (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Tema on tutvunud Kesküla fondiga Stanfordi ülikooli Hooveri Sõja, Revolutsiooni ja Rahu Instituudi Arhiivis. Seda, et ka Yale'i ülikooli raamatukogus on viis kasti Kesküla materjalidega, ta ei teadnudki, vaid sai kuulda alles minult (Linz 1998). Mina ei ole näinud Stanfordis paiknevaid materjale, kuid nimistute järgi on mulle jäänud mulje, et põhi- ja tähtsam osa Kesküla järelejäänud paberitest asub Stanfordis ja Yale'is on enamasti muu pudi-padi, kuigi ka seal leidub nii mõndagi huvitavat. Kesküla elamisega tuttav Linz arvab aga Stanfordi materjalidest: “Need on väga puudulikud ja napid enamiku tema tegevuse kohta...” (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Kesküla materjaliderikkust kinnitavad ka notar ja arst. Ta ostis ajalehti: “Isegi kui söögiks raha üle ei jäänud, ostis ta ikka iga päev suure hunniku ajalehti. Joonis seal alla kohti, mis teda huvitasid, ja ära ei visanud ühtegi,” meenutab Núñez-Lagos. Kuni järgmise pansionaadiahetuseni. Võtmata ühes küll kõiki, taris ta neid lehti nõõriga kokku seotult pakkide kaupa endaga kaasas ühest pansionaadist teise (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001; Linz 1998). Neid punasega joonitud ajalehti mäletab ka koos abikaasaga Kesküla külastanud uroloog. Oma abikaasa käest oli ta kuulnud, et Keskülal olnud kavatsus ühel päeval kirjutada midagi kõigi tema käsutuses olevate dokumentide põhjal: “Kuid rohkem ei tea ma midagi.” (Amalio Pérez, 24. I 2001.)

DON ALEJANDRO, NAGU TEDA NÄGI JUAN LINZ

Ja need teised hispaanlased, Francisco Núñez-Lagos ja Amalio Pérez. See pilt sai hoopis erinev sellest, mille on loonud Eesti poliitikud ja ajalookirjandus. Eestlaste seas levinud käsitlese küllalt tüüpiline tagajärg ilmnes mullu, kui üks Maria Mälksoo otsingutest teada saanud väliseestlane helistas ärritunud Washingtoni saatkonda ja uuris kurjalt, miks on (tsiteerin koos "müraga") "Eesti Vabariigi välisministeeriumist Washingtoni Eesti Saatkonda kaheks kuuks palgatud inimene uurima selle kommunisti Kesküla tausta." (Maria Mälksoo Kaido Jaansonile 6. XII 2000.) Punkt.

Ma jätan kõrvale sellised positiivsed iseloomustused nagu need, mis võivad olla tingitud austusest ja lugupidamisest ning on üldised: "huvitav inimene", "äärmiselt peen ja viisakas inimene", "väga haritud inimene", "emotsionaalselt haritud", "peenetundeline inimene", "väga kultuurne inimene" (Linz 1998). Professorile sekundeerib arst: "Ta oli väga haritud inimene ja ma arvan, et ka väga intelligentne." (Amalio Pérez, 24. I 2001.)

Vestlus temaga oli alati ärgas, täis argumente ja kommentaare sündmuste kohta kogu maailmas, sest ta oli inimene, kes luges koguni mitut ajalehte ja tegi neisse märkmeid. Kui ta luges raamatuid, tegi ta nende äärtele alati pliiatsiga märkmeid ja *nota bene*'sid. Näinud, kuidas Lenin oli kasutanud Clausewitzi teoseid, tões Linz, et Lenini komme teha poolt- ja vastuolemist väljendavaid märkusi ja märke oli nii sarnane don Alejandro omaga.

"Ta meenutas Eestit sageli" (Linz 1998). "Kogu aeg rääkis ta Eestist", "Eesti oli tema emotsionaalne kodu". Tema põhiline tõukejõud oli Eesti natsionalism. Mitte see Eesti, mis tekkis sõltumatuses, kuid Eesti natsionalism, selles pole mingit kahtlust (Linz 1998). Ta mõtles endast alati kui Eesti rahvuslasest sama palju või rohkem kui revolutsionäärist: "õigupoolest nägi ta revolutsioonis abinõud purustamaks tsaristlikku impeeriumi" (Juan Linz Kaido Jaansonile 15. VIII 1997). Ta oli natsionalist, omades ka mingit liiki sotsiaalset

programmi, enim aga – rahvuslane (Linz). "Ta tundis end tõelise patrioodina ja oli väga eestlane." (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

Tekkinud Eesti Vabariiki ta eriti ei armastanud. Ta kutsus seda kartulivabariigiks. Linz on korranud seda mitu korda, kusjuures alati on jäänud mulle mulje, et ta pidas seda Kesküla leiutatud väljendiks. "See ei olnud tema Eesti." Eesti poliitikutest rääkinud Kesküla enim Pätsist ja Tõnissonist, ta ei tundnud Eesti poliitikute vastu sümpaatiat. See pole aga mingi ime, sest kas te olete näinud poliitikut, kes teist poliitikut armastab? Ühest märkusest Hamdenis on mulle aga jäänud mulje, et kui, siis teistest rohkem hindas Kesküla Jaan Tõnissoni. Rohkem kui kord nentis Linz, et poliitikutest üldse hindas Kesküla enim Raymond Poincaréd (1860–1934), Prantsuse tahtejõulist vabariiklast, presidenti aastail 1913–1920. Kesküla arvanud, et niisugust riigimeest oluks vaja ka Eestile.

Üldse oli aga don Alejandro huvi rohkem rahvusvahelist laadi, rahvusvaheline poliitika, geopoliitilised järelmid olid need, mis teda paelusid. Ta ei rääkinud suurt midagi teistest Balti riikidest. Linz on kindel, et Baltikumil kui ühikul ei olnud kohta Kesküla mõtetes (Linz 1998). Kesküla Eesti oli seotud Soomega, mitte Baltikumiga, tema kujutus Eestist oli kui kujutus Põhjamaast. Tal oli olemas isegi Eesti lipu kavand, mis kuluks teile ära, kui te ühineksite Põhjala Liiduga – sinine ja musta ristiga, muigas Linz. Ta jälgis väga tähelepanelikult Talvesõda, tema sümpaatiad olid soomlaste poolel, see oli tema jaoks väga tähtis sõda, üldse rääkis ta palju ka Soomest, ta oli väga Soome-meelne ja väikese poisina pani ta Juani lugema "Kalevalat" (Linz 1998). Valge kask oli see, mida ta tihti meenutas. "Ma arvan, et ükski laps ega õpetlane Hispaanias pole tundnud nii suurt huvi ja kiindumust teie maa vastu," arvas professor Linz nende juttude mõjul XXI sajandi hakul endast (Juan Linz Kaido Jaansonile, 18. IV 2001).

Muu maailm. Poliitikast oli ta huvitatud elu lõpuni. Ta ei tundnud kuigivõrd huvi Hispaania asjade vastu, nende suhtes ei olnud tal ei erilisi sümpaatiaid ega antipaatiaid. Ta ei armastanud natse. Talle

meeldisid lääneriigid, kuid ta ei suhtunud nendesegi erilise entusiasmiga. Talle oli tavapäraselt vastumeelne Suurbritannia – talle tundus, et see oli sekkunud Eesti poliitikasse ja reetnud ta siis (Linz 1998). Tal polnud mingit sümpaatiat NSV Liidu vastu, kuid tal oli kummaline, väga tugev huvi Jaapani suhtes, nendib Linz.

Aleksander Kesküla olnud uhke oma klassikalise hariduse üle. Ta pidas vajalikuks tunda kreeka ja ladina keelt, see oli mingi kentsakas vastuolu – “... see tema suur austus elitaarse hariduse suhtes ja samal ajal need teised asjad,” nendib professor Linz mõtlikult. Kesküla luges palju, oli huvitatud sümbolismist ja budismist, kirjutas midagi haakristi ajalooost ja kujunemisloost, selle põlvnemisest Tiibetist ja budistlikust kultuurist. Ta oli omamoodi autodidakt, meenutas Linz, Kesküla oli rääkinud talle, et ta oli alati olnud huvitatud antropoloogiast ja õppinud seda Karl Bücheri juures Leipzgis. Nii mäletab seda Linz (1998). Küsimuse peale, mida rääkis Kesküla oma õpingutest Venemaal, vastas Linz, et ei midagi erilist. Kuid talle oli olnud tähtis vene kirjandus. Ta oli sageli Puškinit tsiteerinud ning hinnanud kõrgelt Dostojevskit, Tšehhovit ja Gogolit, Tolstoid mitte nii väga.

Francisco Núñez-Lagose teada (25. I 2001) valdas don Alejandro 14–15 keelt. Ei ole teada, et 50-aastane Kesküla oleks hispaania keelt varem õppinud või osanud, kui ta 1932. a oma õele Pürenee poolsaarele järgnes. Välistatud see muidugi pole. Igal juhul rääkis ta seda, ehkki kohatiste grammatiliste ebakorrektsustega, aga sõnavara oli tal väga rikkalik, nendib Linz (1998). Tema rikkalikkude üle tavapärase sõnaraamatute ulatuvat sõnavara on muide märkinud ka Kesküla hispaaniakeelse käsikirjalise novelli eesti keelde tõlkinud inimene, kuid esialgu jääb see lugu oma aega ootama. Tehes tõlkeid notarile, näitas ta neid õigusteadust õppinud Linzile, koos täpsustasid nad termineid.

Don Alejandro oli ateist, kuid ta polnud antiklerikaal, antiklerikalismi ta heaks ei kiitnud. Ta oli väga hea inimene, kui see oli isiklik headus: “Kummalisel kombel oli ta seda laadi inimene, kes võis rääkida, et on vaja, et mingi hulk inimesi hukkuks – et

hukkuksid peaaegu et miljonid – mingil eesmärgil või otstarbel, kuid samal ajal oli ta väga häiritud reaalsete kuritegude puhul.” Nii oli ta väga endast väljas nii holokausti kui Eestis 1930. aastail toimunud repressioonide pärast, teab Linz (1998). Ta eksis kümnendiga, Kesküla mõtles 1920. aastaid (vt ERAF, f 395, n 5, s 51). Ühest küljest oli ta väga huvitatud inimõigustest, teisest küljest oli valmis ideoloogilistel kaalutlustel ohverdama inimõigusi mingi abstraktse eesmärgi nimel (Linz 1998).

Ühes suhtes on professor Linz *tabula rasa*. Ta teab, missugune oli Kesküla roll ajaloo, et don Alejandro tegudest on kirjutatud ajaloo-teoste lehekülgedel, kuid ta ei ole neid lugenud. Osalt kindlasti sellepärast, et tal pole aega olnud, ning teiseks teadis ta neist asjadest Kesküla suu läbi palju varem. Kuid tänu sellele ei ole hiljem loetu tema mälestusi segamas. Sellega seoses ilmnes aga üks intrigeeriv seos. Või võimalus. Üks nimedest, mille tema mälu Lenini sõidu puhul Venemaale oli talletanud, oli Betmann Holvig. Nii on ta lasknud selle jäädvustada diktofoni üleskirjutusse. Sellega on kõik selge. Selles võib ära tunda keiserliku Saksamaa riigikantsleri aastail 1909–1917, Theobald von Bethmann Hollwegi (1856–1921).

Kuid isik, kellega Aleksander Kesküla kontaktis oli, olevat olnud Brokaw Ransinow, jätkas Linz samas lauses. Nii on Linz lasknud selle nime fikseerida ka üleskirjutuses. Nii ta ka ilmselt kõlas. See üllatas niivõrd, et ma otsemaid katkestasin teda. Ta jäi endale kindlaks (Linz 1998). Kui kedagi tollastest tegelastest, siis saab see kaheosaline, B ja R-iga algav nimi meenutada üksnes ja ainult krahv Ulrich von Brockdorff-Rantzau, keiserliku Saksamaa saadikut Kopenhaagenis Esimese maailmasõja aastail. Sel krahvil, hilisemal Weimari vabariigi välisministril ja suursaadikul Moskvast, oli tõe-poolest suur roll Venemaa revolutsioneerimisel, kuid tema lähim kaastööline oli teine Aleksander, Alexander Helphand-Parvus (vt Zeman, Scharlau 1991) Brockdorff-Rantzau ja Kesküla kontaktidest ei tea keegi midagi.

Minu täpsustava küsimuse peale jäi Linz endale kindlaks – “Ei, Ransinow. Ta oli, ma arvan, kas suursaadik või atašee või midagi sellesarnast.” (Käsikirjas on ühel kohal küll Ransinowi lõpust *-sinow* maha tõmmatud ja asendatud *-tzenau*-ga, kuid see võis toimuda juba minu eksitava ja suunava küsimuse mõjul.) Küsimuse peale, kas see kontakt oli Keskülal Kopenhaagenis, vastas Linz, et tema arvates oli see hoopis Šveitsis. Kui aga pakkusin talle välja von Rombergi nime (käsikirjas on sellest saanud Rumpel), siis oli see talle tundmatu ega äratanud temas mingeid seoseid, ta libises sellest üle märkusega, et võib-olla oli see veel mingi teine *connection*.

Muidugi, aastad on Linzi mälust nii mõndagi kustutanud, kuid teisest küljest ei ole nad saanud sinna midagi ka juurde kirjutada. Kas jutustas muidu nii enesekeskseks peetud ja seda ka olnud Kesküla seose Brockdorff-Rantzau-Parvus ühest asjaosalisest tõepoolest nii meelde jäävalt, et see jäädvustas aastakümneteks selle nime Linzi mällu, ja libises oma sõbrast Rombergist nõnda üle, et tema kohta ei talletunud sinna midagi? Tundub nagu võimatu. Või on lahendus selles, et oli olemas ka seos Kesküla ning Brockdorff-Rantzau vahel, millest me midagi ei tea ega saagi tõenäoliselt kunagi teada?

Ent võib-olla on olemas kolmaski seletus. See hakkas minus küpsema, kui vestlesin 2001. a jaanuarikuu lõpupäevadel notari ja uroloogiga. Linzi sõnul oli Kesküla uhke selle ajaloolise rolli üle, mis tal oli olnud Lenini Venemaale-sõidu organiseerimisel, millest ta jutustas lugusid Juanile (1998). Elu loojangul olnud aga temaga võimatu rääkida poliitilistel teemadel. Sõpru ei olevat tal olnud. Ainus, keda ta usaldas, oli notar (Amalio Pérez, 24. I 2001), seega siis Rafael. Seda, et Kesküla tegevus kuidagi Leniniga seotud oli olnud, sai Rafaeli poeg Francisco teada alles meilt, eestlastelt, 1998. aastal (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001). Vaikis ta millestki ka Linzi ees? Miks arvas Linz, et Kesküla side Núñez-Lagostega tekkis alles millalgi tema elu lõpufaasis? Miks ta ei teadnud, et see oli olemas juba 1940. aastate algusest peale? Lahtisi otsi on veel ja osa neist ilmselt jääbki lahtiseks.

Francisco Núñez-Lagos lõpetas sõnadega: “Oma peas kandis ta oma isiklikku maailma. Aga teistele ta sellest midagi ei rääkinud. Mitte iial. Ometi võis tema piibu ja naeratuste tagant aimata erakordset sisemist rikkust. Mäletan teda tõelise kiindumusega.” (Francisco J. Núñez-Lagos, 25. I 2001.)

KUSAGIL ON VEEL MIDAGI

1998. a nentis professor Linz, et ta peab “välja kaevama” oma kirjavahetuse Kesküla: “Mul on kahju, kuid ma ei ole teinud seda.” Probleem pidi olema lootusetu, kirjavahetus koli hulgas, mille ta pani kastidesse, algul, kui lahkus Hispaaniast Ameerikasse, ja siis, kui siirdus Columbiast Yale’i (Linz 1998). Oma esimeses kirjas Saksamaalt lubas ta saata mõned hilised fotod don Alejandrost, kui pöördub tagasi New Havenisse (Juan Linz Kaido Jaansonile 17. VI 1991). Seni on neid vaid üks.

Oma eelviimases kirjas teeb Linz muide äkki kummalise vea, mida teevad nii sageli eestlased ja mida ei tohiks teha keegi, kes eesti keelt ei oska – ta kirjutab kahel korral Kesküla nime kahe “k”-ga (Juan Linz Kaido Jaansonile 22. III 1998). See oli erakordne seos, mis neid kahte saatust ühendas: väikese liialdusega võib öelda, et üks neist andis Leninit mahitades XX sajandile selle esimesel poolel näo ning teine – sajandi teisel poolel – seletas seda sajandit. Kuid igal juhul ei ole see väide vale ega väljamõeldis.

KIRJANDUS

- Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, 1918–1945.* Aus dem Archiv des Deutschen Auswärtigen Amtes. MCMLI (1951). Baden-Baden: Imprimerie nationale
- Bortsõ... 1970 = *Борцы Латвии в Испании. Воспоминания и документы.* Рига: Лиесма

- Bredel, Willi 1977. *Spanienkrieg*. I. Zur Geschichte der 11. Internationalen Brigade. Berlin: Aufbau-Verlag
- Carr, Raimond 1982. *Spain, 1808–1975*. Oxford: Clarendon Press
- Esteban-Infantes, Emilio 1977. *Blaue Division. Spaniens Freiwillige an der Ostfront*. Leoni am Strandberger See: Druffel-Verlag
- Futrell, Michael 1963. *Northern Underground. Episodes of Russian Revolutionary Transport and Communications through Scandinavia and Finland, 1863–1917*. London: Faber and Faber Ltd.
- Koltsov, Mihhail 1961. *Hispaania päevik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Kull, Ferdinand 1933. *Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal*. Tartu
- Kühne, Horst 1986. *Krieg in Spanien 1936–1939*. Berlin: Militärverlag der DDR
- Linz, Juan 1997. *Between Nations and Disciplines: Personal Experience and Intellectual Understanding of Societies and Political Regimes. – Comparative European Politics: The Story of a Profession*. Edited by Hans Daalder. London: Pinter
- Linz, Juan 1998. *Estonia Notes*. [Käsikiri]
- Linz, Juan J., Alfred Stepan 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The John Hopkins University Press
- Madariaga, Salvador de 1960. *Spain. A Modern History*. New York: Frederick A. Praeger Publishers
- Offe, Claus 1997. *Begrüßung von Juan Linz als Georg-Simmel-Gastprofessor*. [Käsikiri]
- Zeman, Scharlau 1991 = Збигнев Земан, Винфред Шарлау. *Парвус – купец революции*. Нью-Йорк: Телекс
- Thomas, Hugh 1978. *Spanska inbördeskriget*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Tuglas, Friedebert 1969. *Kirjandusloolisi pisivesteid*. (“Loomingu” Raamatukogu, nr 22)
- Williams Alejandro, Antonio 1989. *Ma langesin vangi Hispaanias. Ühe eestlasest ilmaränduri elust*. Tallinn: Eesti Raamat

KAIDO JAANSON (sünd. 1940) on lõpetanud TRÜ ajaloolasena 1965. a, ajalookandidaat 1975. a. Praegu TÜ sotsiaalteaduskonna rahvusvaheliste suhete õppetooli hoidja. *Akadeemias* avaldanud artiklid “24. veebruar 1918 ja Euroopa rahvaste iseseisvumine” (1990, nr 2, lk 227–230), “Põhjavalgus või fatamorgaana: Balti – Skandinaavia liidu idee ja koostöö süünd ühest suurest sõjast teiseni” (1990, nr 9, lk 1894–1904), “Katalaanid, iirlased, eestlased” (1992, nr 5, lk 1014–1022), “Eestlane Aleksander Kesküla ja Rahvuste Uniooni III konverents Lausanne’is 1916. aastal” (2000, nr 9, lk 1824–1862) ning “Küsimärk Venemaa” (2001, nr 11, lk 2275–2289), samuti arvustused Alvin Isbergi teosele (1989, nr 2, lk 402–404) ning raamatule *Eesti Kongress. Siis ja praegu* (2000, nr 12, lk 2662–2664).

JUAN LINZI KIRI KAIDO JAANSONILE¹

Yale University

Juan J. Linz
Sterling Professor of
Political and Social Science
Department of Sociology
P.O. Box 208265
New Haven, Connecticut 06520-8265

Campus address:
140 Prospect Street
Telephone: 203 432-3328
Fax: 203 432-6976

August 15, 1997

Professor Kaido Jaanson
Ulikooli 16
Department of Political Science
Room No. 211
Tartu EE2400
ESTONIA

Kiri EAA. 5377.1.84 allikatest

Dear Professor Jaanson:

I was very happy to receive your letter about Aleksander Keskyla. It brought back so many memories of years of friendship and intellectual stimulation. I am sorry that I never wrote you the long letter I had promised and I am glad that you reestablished contact. You probably heard from the Rector of Tartu Univesity that I mentioned him in my acceptance of the Johan Skytte Prize in Uppsala, a curious coincidece that I should get the Skytte Prize named after the founder of the Univesity of Tartu.

Your letter arrived just before I leave tomorrow for the IPSA Congress in Seoul, Korea, and the APSA meetings in Washington. That makes it impossible to answer in detail as I would wish until my return in September. I will have to go through boxes of papers, correspondence and photographs going back more than thirty years to find some of Don Alejandro, as I called him. As you know, I have many very vivid recollections of him and how he called to my attention that little country in the north, Estonia. He always thought of himself as a nationalist Estonian as much or more than as a revolutionary. In fact, he saw the revolution as a way to destroy the Czarist Empire.

Incidentally, you might explore in the French archives, the papers of President Poincare, since he always talked favorably of his relationship with him and must have sent him memoranda and papers on Estonia. He was, howere, always critical of the British. Perhaps in diplomatic archives one can find something interesting.

As to the possibility of my coming to Estonia, I would be happy to do so and would be ready to give an interview in connection with the documentary you are planning. The only problem is that until December I will be teaching at Yale three days a week, and that early in December, I have been invited to meetings in Greece and Siena, Italy, to which I have already committed myself. So I would only be able to come in 1998. I naturally would be happy to give some lectures on topics on which I am working at the university and might even visit Latvia, where I have some academic contacts, who have invited me to come there some time. During the academic year at Yale, it would be practically impossible to travel to Estonia because I could only leave on a Thursday and return on a Sunday to teach early in the week. It would be a pity to make that long trip and not to get to know the country a little bit.

When I return from Korea and Washington and after the first week of teaching at Yale, I hope to be in touch with you again.

In the meantime, I want to tell you how happy I am to have reestablished contact with you, how I look forward to cooperate in your endeavors and how I hope to see you again, preferably in Tartu.

With best wishes.

Most cordially,

Juan J. Linz
Sterling Professor of
Political and Social Science

INTERVJUU KAIDO JAANSONIGA

Intervjueerisid Tanel Pedaru, Karmo Tüür

1. RSR. Millal ja kuidas sa selle juurde sattusid? Missugune oli su roll? Mis oli RSR-i olemus tol ajal?

Rahvusvaheliste suhete juurde sattusin järgmiselt. Juhtusin lugema venekeelset ajakirja *Za Rubežom*, mis oli tollal piiratud levikuga, ja huvitusin. Ladina-Ameerikast ning Kuuba revolutsiooni temaatikast.

Kirjutasin sel teemal artikli "Kolm aastat Kuuba revolutsiooni" ja pakkusin avaldamiseks *Postimehele*. Artikkel jäi küll ilmutamata, sest samal teemal oli *Postimees* saanud Moskvast loo, mille autor oli kraad kangem mees – Fidel Castro ise. Muuseas, minu ja tema füüsilisele sarnasusele on paljud tähelepanu juhtinud, viimati Jaan Kaplinski.

Eelmainitud artikli mustand sattus aga Hillar Palametsa kätte, kes tegi ettepaneku hakata samal teemal ühingu "Teadus" ees loenguid pidama. Seda ma jalgade värisedes tegingi, sest sain selle eest ka stipendiumilisa.

Millalgi [1963. a] kutsus mu enda juurde ülikooli komsomolitee tollane ideoloogiasekretär Mikk Titma ja tegi ettepaneku osaleda Rahvusvaheliste Suhete Ringi loomises. Nimetuse võttis Titma USA üliõpilasingide eeskujul. Ta oli nimelt mingi delegatsiooni koosseisus juba Ameerika Ühendriikides käinud.

Tean, et Toomas Alatalul on RSR-i asutamisest veidi teistsugune versioon, kuid oleme vähemasti korra temaga seda probleemi arutanud ning mulle on jäänud mulje, et meie versioonid pole üks-

teisega vastuolus. Muide, kõik kolm – mina, Titma ja Alatalu oleme pärnakad ja kui ma väga ei eksi, siis veel kõik samast Ülejõe linnaosast. Lõpetasime ülikooli tühel ja samal aastal – 1965, kuid kursusekaaslased me siiski polnud. Minu ülikool kestis tänu individuaalprogrammile kuus aastat ja Alatalu tegi ülikoolikursuse läbi nelja aastaga.

RSR oli tollal üliõpilasring, kus arutati nii välispoliitilisi kui ka muid probleeme üsna, kui mitte täiesti vabalt. RSR kuulus TRÜ komsomolikomitee tiiva alla, kuid mingeid suuniseid ta sealt ei saanud, sest Nõukogude-aegses poliitharidussüsteemis niisugusel ringil lihtsalt kohta ei olnud.

Vastutus ringi poliitilise palge eest lasus akadeemilisel juhendajal. Kehtis aga põhimõte, et rääkida võis kõigest ja küsida võis samuti kõike. Välisraadioid pidi kuulama, sest vähemalt osa RSR-i liikmeid olid ühingu “Teadus” lektorid (ring oli ka “Teaduse” sektion) ning nad pidid olema valmis vastama küsimustele, mida “imperialistlikust” propagandast mõjutatud kuulajad võisid küsida.

Toona oli olemas väike ja suur ring. Väikese ringi liikmed olid ka ise lektorid, suure ringi korraldatud temaatilised üritused olid suunatud tudengkonnale. Väikese ringi liikmed võisid ja pididki kasutama sinist TASS-i atlasit, mis oli jõudnud ka TRÜ ametlikku raamatukokku. Sinine atlas oli mõeldud EKP rajooni- ja linnakomiteede töötajate informeerimiseks välisajakirjanduses ilmunud artiklitest ja pressikonverentside materjalidest.

2. Kuidas sa üldse teaduse juurde jõudsid?

Ajaloo juurde jõudsin nii, et 1959. aasta sügisel pidin tingimata saama ülikooli, sest aasta hiljem kooli astudes oleksin pidanud minema kohe Nõukogude armeesse, mida ma kuidagi ei soovinud.

Algul plaanisin asuda õppima inglise filoloogiat, kuid viimasel hetkel asendasin selle ajaloo osakonnaga, kuna arvasin, et ajalugu on nii lihtne eriala, mida tegelikult polegi vaja üldse õppida – loed läbi

ja kõik. Olin selleks ajaks juba kõik tollased keskkooli ajaloo raamatud läbi lugenud ja rohkemgi veel.

Muidugi süstis minusse huvi ajaloo vastu mu ema, kes huvitus monarhide elulugudest, korjas pilte ning artikleid nende kohta.

Keskkoolis olin tavaline keskmine koolipoiss. Harrastasin kergejõustikku ja vaid kord juhtus nii, et tunnistusel polnud ühtegi kolme. Seda kuni lõpueksamiteni. Alates neist kuni ülikooli 3. kursuseni olid mul suulistes ainetes üksnes viied. Tudengiteaduse ehk kõikvõimalike uurimistööde teemaks oli mul toona Ladina-Ameerika.

Teaduse kui sellise juurde lükkas mind üldajaloo kateedri tollane juhataja Lydia Roots. Vist 3. kursusel tegigi Roots mulle ettepaneku spetsialiseeruda individuaalprogrammi alusel Taani ajaloole. Olin nimelt vältinud sattumist NSV Liidu ajaloo õpperühma, sest ei tahtnud Venemaa ajalooaga tegelda. Ei taibanud tollal, et NSV Liidu ajaloo kateeder tegeles tegelikult Eesti ajalooaga.

Roots pakkus mulle kandidaaditöö teemana välja vastupanuliikumise Taanis Teise maailmasõja ajal ja juhendajaks tollase Moskva Ülikooli professori Aleksandr Kani. Kui viimati temaga kontaktis olin, siis oli ta Uppsala Ülikooli emeritprofessor.

Kan küll keeldus, aga soovitas uurida hoopis Eesti Vabariigi suhteid Skandinaavia maadega ja otsida juhendaja Eestist. Selleks sai õigusteadlane Paul Vihalem. Roots soovitas mul ka aspirantuuri astuda ja ajal, mil selle lõpetasin, lõpetas ta uusima ajaloo kursuse lugemise ning läks pensionile, andes selle töö mulle.

Miks aga langes valik Eesti-Taani suhetele? Esimeseks võimalikuks valikuks oleks toonaseid aegu arvestades olnud Taani vastupanuliikumise ajalugu – Lydia Rootsil oli olemas kaheköiteline dokumentide kogu Taani vastupanuliikumisest – aga Moskvas oli juba inimene, kes seda teemat uuris.

Ajapikku laiendasin oma uurimusi kitsamalt Taani teemalt laiemalt poliitilistele suhetele Skandinaavia maadega. Huvitav, et see Eesti ja Skandinaavia lähedus, mis ma toona leidsin, osutus tõsemaks Eesti taasiseseisvumise järel. Nõukogude Eestis tegeldi

Skandinaavia-uuringutega laiemalt, keskseks uurijaks oli Hilda Moosberg.

Mingis mõttes oli skandinavistika üks väheseid erialasid, mida sai Nõukogude ajal rahvusvaheliste suhete ajaloo mõttes vabalt uurida. Tegu oli ka omamoodi üleliidulise tööjaotusega – Balti piirkonnas tegeldi Skandinaaviaga ja näiteks Moldaavias Balkaniga.

Kandidaadiväitekiri hõlmas Eesti ja Skandinaavia maade suhteid Eesti iseseisvumise aegu, plaanitsesin doktoritöös haarata kogu iseseisvumisperioodi kuni 1940. aastani, kuid ajad muutusid ja nendega seoses ka akadeemilised huvid.

Julgeolek hoidis sellelaadsetel uuringutel silma peal. Vihjati ka, et “mingi kadunud vabariigi” ehk Eesti Vabariigi uurimisega pole mõtet tegelda.

Minu akadeemiline huvi nihkus tasapisi skandinavistikalt rahvusvaheliste suhetele laiemalt. Ajaliselt jäin aga 20. sajandi raamesse. Toonane ülikoolides õpetatav uusima aja raamistik hõlmas lääne-riikide ajalugu: Ladina-Ameerika, Põhja-Ameerika ja Lääne-Euroopa. Ise tundsin tõmmet Ladina-Ameerika, näiteks Kuuba uurimise poole.

Kaks meest on minult küsinud, ega ma ei kahetse ajalugu õppima hakkamist. Esimesena tegi seda sügaval Nõukogude ajal Anton Vaarandi ja teisena nüüd, juba vabas Eestis Hellar Grabbi. Mõlemad mehed on jätnud mulle oma intelligentsuse ja Eestile pühendumise poolest sügava mulje. Minu vastus mõlemale oli kindel: “Ei, ei kahetse.”

3. Keda pead oma õpetajateks?

Hillar Palametsa rolli olen juba nimetanud. Ei salga, et mõnikord olen teda matkinud. Paul Vihalem õpetas, kuidas suhtuda kriitiliselt enda kirjutatud teksti.

Lisaksin neile veel Aleksandr Kani, kes juhtis mu tähelepanu Mihhail Gorbatšovile kui võimalikule NLKP liidriks juba sügaval

stagnatsiooniajal. Nimelt oli Gorbatšov toonase NLKP KK sekretäri Mihhail Suslovi favoriid. Suslov aga suri pärast kokkupõrget Brežneviga. Ja sinna see esialgu jäigi.

Lisada võiks ka Sulev Vahtre, kes õpetas, et saab pidada ka tõsisid loenguid, ning kelle tolerantsust imetlen tänaseni.

4. Oled õpetanud nii ajalugu kui politoloogiat. Mis on nende peamised erinevused?

Ajalugu on konkreetsem, politoloogia üldistavam. Teada on kasulik mõlemaid. Politoloogi minust tegelikult ei saanudki. Lugesin lihtsalt selle valdkonna kohta palju, enne kui politoloogia osakonda sattusin. Jäin ise lõpuni õpilaseks, lugesin rahvusvahelise majanduse käsitlusi jne. Arvan liialdamata, et olin selles valdkonnas üks suurima lugemusega, seda kas või seetõttu, et lugesin üksteise järel läbi dokumentide kogusid, et õhtuti magama jääda. Minu omamoodi ettevalmistuseks politoloogia juurde tulemisel oli asjaolu, et olin läbi lugenud näiteks palju taanikeelseid vastupanuliikumise-teemalisi politoloogilisi käsitlusi.

5. Töötasid 1995. aastani ajaloo osakonnas, seejärel siirdusid politoloogia osakonda. Millest oli tingitud selline suunamuutus?

Selle ettepaneku tegi mulle Rein Taagepera. Ta oli katsetanud varem 2–3 väliseestlasega, kellega koostöö paraku aga ei sujunud. Seejärel pöördus ta Rein Toomla vahendusel minu poole ning võtsingi pakkumise vastu.

6. Oled uurinud Kesküla temaatikat. Mida oleks meil sellest õppida?

Tolerantsust ja suutlikkust muutuda, sest kunagisest bolševikust sai parempoolse kindral Franco "KGB" agent ning nõustaja. Kesküla kohta võib rohkem teada saada, kui uurida Ajalooarhiivis minu fondis asuvaid materjale.

Aleksander Kesküla oli üks neid mehi, kes aitas Leninil läbi Saksamaa Venemaale tulla. Kesküla temaatika veetles mind väga lihtsal põhjusel – ta oli veendunud, et kui Lenin oma mõtteviisiga Venemaal võimule saab, siis ta lõhub Vene impeeriumi. Tema eesmärk oli iseseisvus. Toona tundus see veel utoopiana, aga selline oli Kesküla tegevuse eesmärk. Sellest on Hardi Volmer vandanud ka filmi "Minu Leninid".

Tsiteeriksin siinkohal Eero Loonet: *"Kesküla on ainuke eestlane, kes on maailma poliitikat mõjutanud."* Juan Linz rääkis igale rahvusvahelistel konverentsidel kohatud eestlasele Keskülast kui oma õpetajast ning sel moel tekkiski edasine kontakt – Loone võttis tema aadressi.

Kesküla "Suur-Eesti" kontseptsiooni on tihti mõistetud vääralt kui mingit suurushulluslikku projekti, tegelikult tähendas see enam-vähem Eestit meie praegustes piirides ehk Põhja-Liivimaa liitmist Eestimaa kubermanguga, kuigi siia pidanuks liitma ka Ingerimaa. Kesküla oli visionäär ja tal oli ka võimalus oma ettekannete kaudu Saksa välisministeeriumile kuidagi mõjutada ühe suurriigi ehk Saksamaa poliitikat.

Mõni aasta hiljem (1917. a paiku) jõudis küll Kesküla ka ise arusaamisele, et Lenini Venemaale jõudmine oleks õnnetus. Seega võtsid sakslased arvesse Kesküla varasemaid soovitusi, tegutsedes mõningase nihkega, aga ilmselt seetõttu, et niisugune variant sobis neile rohkem. Kesküla olevat leidnud, et tema plaanid nurjusid, sest Eesti läks Inglismaa mõju alla.

7. Miks sa ei läinud poliitikasse?

See valdkond pole mind praktiliselt kunagi huvitanud. Õppisin ülikoolis Hruštšovi "sula" ajal. Minu kursuse 40 lõpetanust olid pea kõik NLKP liikmed. Ainult pingerea lõpp pääses selles "aust". Teaduskonna partorgiks hakkasin tollase kateedri juhataja Herbert Ligi, praeguse rahandusminister Jürgen Ligi isa soovil, kes arvas, et selles ametis saan teaduskonnas liikuvaid rahasid mõjutada kateedrile kasulikumas suunas. Niisugune arvamus osutus naiivseks. Kõik rahaasjad otsustas dekaan Allan Liim, kuigi asjalike nõuannetega nõustus ta kergesti.

Olen ikka öelnud, et poliitikud on minu jaoks kui valged hiired või rotid, kelle tegevusel on minu jaoks puhtteoreetiline tähtsus.

Ettepanekuid poliitikasse minna on mulle tehtud mitu. Viimase sellise tegi Linnart Mäll. Ta palus, et ma kandideeriksin Riigikogu valimistel ja lubas, et ma ei pea ise eriti midagi tegema, sest tal on juba olemas poisid, kes kogu töö ära teevad. Kui ma väga ei eksi, siis esines Linnart Mäll RSR-i ees korduvalt Tiibeti teemal.

8. Prognoos

Raskeim küsimus. Ja vist ka kergeim vastus. Eesti poliitika on kiskunud kangesti samailmeliseks, nagu ta oli 1920. aastate lõpul (milleaegse ajakirjandusega olen põhjalikult tutvunud – aastate kaupa läbi lehitsetud ja loetud Riigikogu protokollide abil).

Poliitikuks kujutatakse lollide ja saamahimulistena ning paljud neist pingutavadki, et see pilt ei oleks vale. Samas ei näe ma mõjuvõimsat poliitikut, kes võtaks endale Pätsi või Laidoneri rolli, Laaneotsast rääkimata. Nad on selleks liialt demokraadid. Edgar Savisaar seda ei teeks. Eesti järgmine president, RSR-i vilistlane Siim Kallas ammugi mitte. Pealegi oleme nüüd lääneriikide süsteemi liikmed.

Jüri Arrakul oli ühes "Vabariigi kodanike" saates sügavalt õigus: ta meenutas terminit "Järel-Eesti", mis on mullegi tuttav. Me oleme

Arrakuga üheaegsed mehed. Järel-Eesti oli see väike vahe pärast sõda kuni 1949. aastani. Enne märtsiküüditamist oli koolides veel Eesti-aegne süsteem. Loodeti, et sõja järel läheb elu kuidagi normaalseks tagasi. Murrang rahva mentaliteedis toimus 1949. aasta märtsiküüditamisega. Õpetajad jäid longu, polnud enam endist lusti. See kõik masendas.

Palju on räägitud Laskurkorpuse meestest ja neid tagantjärele sõimatud. Mäletan, kuidas emaga koos võtsime vastu Laskurkorpuse mehi Kuramaalt. Nad tulid läbi Pärnu. Korjasime neile sireleidki.

Kuid Eesti pole ju maailmas üksi. Teist korda oma elu jooksul näen ameeriklasi taas kusagilt oma vägesid ära tassimas. Seejuures pole Afganistan ja Iraak sama mis Vietnam. Strateegiline taganemine islamimaailmast on võrreldamatult raskem.

Vietnamis oli teada mingisugune keskus, kellega läbi rääkida või kellele toetuda. Kuni pole tabatud Osama bin Ladenit, on mingi pealetungiüritus või tagasitõmbamine seal lihtsalt agoonia jätk.

Osama tegevat aga kõik mis võimalik, et tabamisel elusalt või surnult saaks temast märter, kelle saatus vaimustaks islamimaailma innukamalt tema üritust jätkama. Seda kinnitas mulle üks USA julgeolekuspetsialiste kinnisel loengul välisministeeriumis, kui olin veel terve. Seega on võimalik, et teda ei taheta ega julgetagi tabada.

Kurb, et pingelõdvendus, mille organiseerisid kaks suurmeest – Gorbatsšov ja Reagan – on läbi ja relvastumise võidujooks jätkub. Kuidas ja kui kaua, sõltub üha rohkem aga maailma suurimast riigist.

Nagu Linnart Mällgi, olen veendunud, et India laguneb kord. Milleks siis see Esindamata Rahvaste Organisatsioon? Arutasime Linnartiga India probleeme üksjagu. Tema oli veendunud, et ka Hiina laguneb. Mina selles nii kindel pole. Killud võivad mingil segaduste perioodil end selle hiidriigi küljest lahti murda, kuid mitte rohkem. Pole võimatu, et tuleb aeg, mil olümpiamängude jäätantsu esitatakse Hiina muusika saatel – venelased juba võeti nende poolt selle spordiala tipust maha.

KAIDO JAANSONI SAHTLI SERVAST

15. mail 2008 hakkas *Pärnu Postimehes* kord nädalas neljapäeviti ilmuma arvamusküljel rubriik "Sahtli servast" Tartu Ülikooli kauaaegse õppejõu Kaido Jaansoniga kogutud mõttekildudest arvamustoimetaja Kalev Vilgatsi kokkuseadmisel.

Maailmal on kaks mõõdet: geograafiline ja ajalooline.

XX sajand oli sajand, mil surm võis olla nii humaanne kui ebahumaanne. Humaanne oli surm, kui hukatavalt küsiti tema viimast soovi.

Poliitika võib räpane olla, kuid kindlasti ei tohi see olla loll.

Kõik äpardunud poliitikud on veendunud, et vähemalt ajalugu annab neile õiguse.

Meil on hea hukka mõista või õigustada kunagisi poliitikuid. Nendega võrreldes oleme meie, ajaloolased, otsekui jumalad: meie teame, mis tuli. Nemad ei teadnud. Nagu meie ei tea, mis tuleb homme.

Las rahvas räägib anekdoote. Kui ta enam anekdoote ei räägi, hakkab ta märatsema.

Konstitutsioonid pole sugugi demokraatia garantiid. Prantsusmaal on neid olnud 15, Inglismaal ei ühtegi. Ent Bastille on maapinnalt pühitud, kuid Tower on endiselt terve.

Senise vastase kadumine võib poliitikas niisama vastumeelt või vastumeelsemgi olla kui sõbrast ilmajäämine. Asemele tuleb uus ja tundmatum.

Salajased mõtted valjusti välja öelduna tunduvad sageli suurte sõnadena.

Kui nimetuste muutmine muudaks asjade olemust, oleks ju kõik lihtne. Nimetame maailma kõik sõjamineisteriumid kaitseministeriumiteks ja sõdu enam ei oleks.

Paksud poliitikud on auahned. Ses suhtes sarnanevad nad kõhnadega nagu kaks tilka vett.

Ei ole ei head ega halba natsionalismi, nagu meid aastakümneid on õpetatud andma hinnanguid, on lihtsalt natsionalism, mis võib olla nii halb kui hea.

Poliitik ei hinda eriti seda, et sa ta poolt oled. Seda peab ta loomulikuks. Küll jääb talle hästi meelde, kui sa ta vastu oled olnud.

Poliitika on üks mooduseid end realiseerida. Nagu kunst, kirjandus, muusika. Ja nagu needki, vajab ta annet.

Suurepärane poliitik valetab nii, et ehkki tead, kuidas asjad tegelikult on, jääd teda ikkagi uskuma.

Hullud on reeglina võimu vastu. Iga psühhiaater teab seda. Kui nad just ise võimul ei ole.

Iga režiimi võib toetada kas vaikides või "hurraa" karjudes. Iga režiimi võib taunida kas vaikides või vandudes. Režiim, mis nõuab toetuseks vaikimist, on inimlikum kui see, mis tahab "hurraad".

Enamik eesti poliitikuid rahuldab poliitikas oma armastust enese vastu, parimad – riigi ja rahva vastu, ei keegi – ligimese vastu.

Eesti poliitiline elu oleks komöödia, kui ta poleks tragöödia.

Need, kes ühiskonda aastakümneid hullusärki toppisid, ärgu nüüd imestagu, kui see ühiskond, sellest särgist vabanenuna, mõnda aega pöörasena käitub. (1990)

Demokraatia tähendab vabadust. Õigust omada ja avaldada oma arvamust. Isegi siis, kui see arvamus väga loll on. Sest demokraatia tähendab ka individuaalsuse austamist. (5. august 2000)

Hiirele ei ole hirmsamat looma kui kass, Eestile tähtsamat riiki kui Venemaa. Triviaalne, aga tõsi. (2000)

Venelased on tugeva strateegilise mõtlemisega. Mõnikord nad üksnes strateegiliselt mõtlevadki.

Me ei saagi veel õppida teadma, peame alles õppima õppima.

Niipea, kui me enam eurooplased ei ole, vaevalt suudame ka eestlasteks jääda.

Ma olen meelsasti valmis Eesti Vabariiki kritiseerima seal ja selles, kus ta seda väärrib. Ainult surnutest räägitakse üksnes head.

See, et Tallinn Tartust suurem on, ei tähenda veel, et Tallinn mingi suurlinn oleks: Tallinn on lihtsalt suurem provints kui Tartu.

Fööniks tõuseb üksnes tuhas.

ÕPETAJA ORDENID

Allan Alaküla

2020. aastal ületab Eesti ekvaatori – riik on siis alates oma iseisvusmanifesti esimesest ettelugemisest Pärnus 1918. aasta 23. veebruaril olnud *de facto* vaba sama kaua, kui ta oli olnud okupeeritud – 51 aastat. Eesti NSV-ga samal päeval, 21. juunil 1940, Pärnus sündinud Kaido Jaanson ületab selle raja 102-aastasena, 2042. aastal. Sõltumata sellest, kas K. J. sel puhul veel ise pitsi tõstab, on kõik tema Eesti NSV-s sündinud ja kasvanud ning oma riigi taasloomise uhkust ja koormat kandvad õpilased siis loodetavasti õnnelikult pensionil. Järgnev on kummardus Õpetajale tema 70 aasta juubeli puhul.

1986. aastal ülikooli pääsenud ajaloolasehakatised said esimesele akadeemilisele loengule “Humalas” järgnenud briifingul Jaansonilt eneselt teada, et ta lonkab (kui ta ise poleks öelnud, poleks enamik märganud), sest tal oli esimesel kursusel Achilleuse kõõlust opereeritud. Seetõttu ei saanud temast sportlast-kergejõustiklast. Sai hoopis Eesti välispoliitika uurimise, õpetamise ning populariseerimise raskekaallane.

I. UURIJA

K. J. on üks mulle sümpaatsemaid versioone kodueestlasest, kes on suutnud ühendada oma Nõukogude-aegse elu seda eriliselt maha salgamata uue Eestiga, viimasegi võimalusi tunnustades, aga ka ülemäära idealiseerimata. Elanud kogu aeg iseendale ja Eestile.

Pimeda stagna-aja lõpuks valminud korraliku uurimuse kohta Rootsi ja Taani palgasõduritest 1919. aastal Eestis (mis jõudis raamatuna “Draakoni hambad” trükist välja alles heleda perestroika ajal 1987) ütles Kaido hiljem, et Marxi/Lenini tsitaate poleks enam pannud, aga muu käsitlus olnuks üsna sama. Ütles seda 1990-ndate algul, kui akadeemiliste ringkondade üldine nahavahetus oli juba toimunud. Muidugi oli ta siis suur autoriteet ja ta võis seda endale lubada. Aga autoriteet oligi just seepärast, et ta ei läinud kaasa toonase paanilise enesesalgamisega. Ja tal polnudki seda vaja teha, sest Nõukogude ajal oli ta juba olnud sinimustvalge (ka otseses tähenduses: oma kolmevärvilise sviitriga terve ülikooli peal furoori tekitades), järgnenud perioodi jaoks oli ta aga liiga roosa (ka punase servaga suusamüts ilmus tema garderoobi pärast Eesti vabanemist). 1980-ndate lõpul sinimustvalgestunud renegaadid teda küll ei usaldanud – reesuskonflikt, kuid ülejäänutega klappib ta väga hästi või vähemalt normaalselt.

Suurim ajaloolase-uuriija hasart tabas Kaidot pärast Eesti vabanemist. Mees, kellest ta sai tõsiselt sisse võetud, oli Aleksander Kesküla, 20. sajandi alguses Eestis tavapärane vasakradikaal, kellest Esimese maailmasõja ajal sai (samuti tavapärastelt) eesti rahvuslane ning kellele Teise maailmasõja ajal sümpatiseeris juba Franco parempoolne diktatuur (selliseidki jätkus). Eriliseks tegi Kesküla tema geopoliitiline visioon kaksikkuningriigist (Rootsi-Soome ja Suur-Eesti) ning vastav tegevus Saksamaa, Vene bolševike ja Põhjamaade vastandlike ning kattuvate huvide rätas. Selle mehe suuruse tagantjärele äratundmiseks pidid kokku saama kolm asjaolu: Kaido-sugune isiksus, tema varasem Põhjamaade uurimise pagas ning Isand Önn. Ja nad kohtusidki.

Kaido tõeline detektiivitöö Madridis Kesküla elu lõpuperioodi puutuvaid pisimaidki seiku kogudes päädisid vestlustega Kesküla hoolealuse ja hilisema maailmakuulsa õpetlase Juan Linziga, seejuures hetkekski unustamata suurt pilti Keskülast, keda Jaanson peab eelmise sajandi teise kümnendi suurima rahvusvahelise poliitika mõtte- ja ka tegevushaardega eestlaseks. Ta läks vastuollu teise,

samuti Põhjamaise orientatsiooniga Eesti suurmehe Jaan Tõnissoniga. Neid kahte ühendab seik, et mõlema haud on leidmata, üks kusagil Euroopa ida-, teine lääneserval, restümeerib Kaido kibedalt. Ehtkaidolikult.

II. ÕPETAJA

Sattusin ülikooli ajal, kui endine õpetamiskorraldus toimis veel sujuvalt, aga rääkida võis juba kõike ning õppejõud jagasid paisu taga seisnud teadmisi erilise innuga.

Kaido oli perestroikale järgnevas teistest paremini valmis, sest nõudlus tema teadmiste järele kerkis järsult. Kõigepealt vajati teadmisi sõdadevahelise Eesti välispoliitikast positiivse näitena, eeskujuks taassündivale riigile. Nõudlus sõdadevahelise aja kui hoiatava näite järele (demokraatia erosioon jmt) oli tunduvalt väiksem, kuigi Kaido oli ja on tänaseni kodus mõlemas žanris. Kaido stiimia on reaalspoliitika, ka sellega kaasnev künism. Aeg-ajalt ilmutab end siiski ka temas elav idealist, isegi lüürik, kui soovite. Rääkides Suurbritannia ja USA rahvuslikest huvidest (mis enamasti teistele midagi head ei tähendanud), ei salanud ta ka nende poliitikas esinenud ideaale (millest Eesti nii mõndagi võitis). Kaido õpetus ei ole aga kunagi olnud hall, vaid selles on ikka olnud nii musti kui ka valgeid toone. Ta pole olnud mitte ainult dogmadevaba, vaid ka dogmadevastane. Peamised pole olnud aastaarvud ja nimed, vaid alati paralleelid isikute, riikide, tsivilisatsioonidega. Tema justkui kõrvaltegevusena peetud loengud Hiinast ja islamimaailmast said poliitikahuviliste tudengite maiuspalaks, sest seal tuli esile side tänapäeva reaalse maailmaga. Maailma kirjeldamine Tiibeti-Taivani-Tšetšeenia perspektiivist jäi akadeemiliste orientalistide pärusmaaks. Minu arvates teda väga ei huvitanud, kas ja mida noored tema loengutest said. Tihti oli auditorium sisuliseks tagasisideks ka liiga täis – osa käiski sellepärast, et Kaido oli väga popp. Eksamil said ühtviisi läbi nii tuupurid kui õnneotsijad. Kaidole oli oluline oma asi maksimaalselt

hästi ära anda, hindamine oli tema jaoks juba puhas vaev, mõttetu bürokraatia. Huvi tekkis tal siis, kui noored kaasa arutasid, ise midagi lisasid, veel parem kui vastu vaidlesid. Siis võttis ta meid ilma hinnaalanduseta vestlusse. Siis oli tal meie vastu huvi. Kui küsimus/probleem jäi õhku, võis ta veel mõne kuu või aastagi möödudes kõnetada, et kuule, sa kunagi küsisid ja nüüd olen ma teada saanud või jõudnud arvamusele et...

Kaido suhtumine rebastesse ei olnud elitaarne. Peamine oli huvi, senine lugemus tähtsuselt järgmine. Päritolu ja sidemed ei lugenud. Pärnakatega ehk oli mõni lõõp rohkem, aga ei enam.

Kaido õpetas meid ka lugema nii Vene kui ka lääne (aja)kirjandust. Seni olime kippunud kõike lugema peeglis või otsima mõtet ainult ridade vahelt.

III. POPULARISEERIA

Loengutest isegi olulisemaks õppevormiks kujunes minu esimesel ülikoolisügisel RSR, mida Kaido toona entusiastlikult juhendas. RSR-is oli mitmeid poisse Tallinna koolidest, kellele ringi asutaja Toomas Alatalu oli Poliitikaklubis andnud krundi alla. Enamus olid siiski *tabula rasa*d Põltsamaalt, Torist, Antslast, Jõhvist (nagu ma ise) ja mujalt Eestist.

Üliproduktiivse lektori/lehekommentaatorina kandis Kaido kohe alguses hoolt, et ka RSR-i rahvas rääkima ja kirjutama saada. Algul referaadid RSR-is ja siis ühingu "Teadus" kaudu koolidesse ja töökollektiividesse. Kirjutasime kas või ülikooli lehte või mis tahes muudesse väljaannetesse (mida juba hakkas juurde tekkima) – oma nime trükituna nägemine tekitas kiiresti sõltuvuse.

Kaido muidugi ei õpetanud kedagi kirjutama. Küll õpetas aga mõtlema. Ja kõik tema mõtlevad õpilased hakkasid kirjutama, sest neil oli, mida öelda. Toona tundus see rohkem juhus, praegu aga enam mitte nii väga, et *Edasi* postimehestumisel võttis Rein Kärner

1991. aasta algul kogu välismaatoimetuse brigaadi tööle otse RSR-ist, kõik toonased Jaansoni kolmanda-neljanda kursuse tudengid. Kellest mitmed hargnesid peagi ka sisepoliitika lehekülgedele. Senise *Edasi* väliskommentaatorid-korüfeed Raul Mälk, Harri Tiido, Peeter Kaldre ja Tõnis Avikson olid ju rakkes Tallinnas.

Kaido oli otseseks või vähemalt oluliseks suunajaks toona *Postimehe* koosseisuliste või ka mittekoosseisuliste püsiautoritena lehega seotud tervele RSR-i põlvkonnale: Taavi Toom, Aivar Jarne, Allan Kasesalu, Kalev Vilgats, Paavo Palk, Aap Neljas, ka siinkirjutaja.

Lisaks rohkem või vähem Kaido õpilased Andrei Hvostov, Erki Bahovski, Marko Mihkelson, Urmas Paet, Tarmo Türkson, Allan Käro, Olari Koppel, Jüri Luik, Indrek Kannik, Ivo Rull, Indrek Tarand. See loetelu, mis pole tähtsuse ega tähestiku järjekorras ning on kindlasti ebatäielik, annab siiski aimu Kaido elutööst.

IV. POLIITIKA

Kaido õpilasi jagub lahedalt kogu Eesti poliitilisele spektrile. Ometi on eluaeg poliitikat uurinud ja õpetanud mees ise parteitu. Paremas-vasak-skaalal pole minu meelest tema vaated kunagi reljeefselt välja paistnud. Küll näitab ta alati välja sümpaatiat nende vastu, kel on mingidki vaated.

Ise ta ütleb oma asukoha kohta parem-vasak-skaalal, et Eesti iseseisvumise ajal oli ta Saksamaa eeskujulikusse sotsiaalsesse turumajandusse uskuv kristlik demokraat. Pidas põialt Mart Laarile ja tema Isamaa aluseks olnud kristlikule demokraatiale. Aga pettus kiiresti, nähes, et selle poliitika pole ligilähedanegi Saksa mudelile. Hiljem on vaadetelt nihkunud rohkem tsentrisse.

Enda poliitikasse mitesobivuse põhjuseks peab ta ise ühte isikuomadust: *“Olen jutlustajatüüp. Väitlemiseks ei tule argument kohe keelele, vahel alles mõni tund hiljem. Poliitikas tuleb vastu tulistada kohe.”*

Mingi seletamatu tõmme on Edgar Savisaare poole (kes on ta õpilane). See võib olla ka sügavalt akadeemiline instinkt toetada teist, mittevõitjat. Olla alati opositsioonis. Kui Kaidost kümme aastat noorem Edgar oli infarktiga Tartu haiglas, läks Kaido teda vaatama, kindlasti mitte ainult sellepärast, et tervisest rääkida. See oli selge sümpaatiavaldu Savisaarele kui poliitikule. Mis võib aga üle minna, kui ta võimustub.

“Savisaarele on poliitikaga tegelemine hästi mõjunud, poliitika on muutnud ta inimlikumaks. Laarile on mõjunud poliitikaga tegelemine halvasti,” ütleb Kaido. Kinnitades samas, et mõlemaga on ta hästi ja isegi väga hästi läbi saanud.

Kaido on populaarne teadlane ja populaarteadlane, kes on saanud aru meedia toimest ja on seda täiega nautinud. Muidugi on siin annus edevust, aga veelgi rohkem vajadust oma teadmist jagada. Õpetaja vältimatu kutseomadus. Riiklikke autasusid pole saanud Eesti NSV ega Eesti Vabariigi ajal, kuigi on kõigi tema elu ajal ametis olnud Eesti riigipeadega sina peal. Õpetaja ordeniteks aga on ja jäävad tema õpilased.